Київ "Радянський письменник", 1987
Віталій Петльований

Анотація:

Головний герой роману українського радянського письменника Павло Чепель — звичайний сільський хлопець, на долю якого випало нелегке дитинство, стає комсомольцем, бере участь у розгромі куркульської банди, працює на ткацькій фабриці у великому місті. Романтик за характером, він зустрічається тут з першими радощами і випробуваннями. Потім — військова служба, передчуття загрози війни з фашизмом, у якій його покоління має взяти відповідальність за долю Вітчизни.

Це автобіографічна повість Віталія Петльованого про смт Хорошеве на Харківщині. Назва поселення «Хорошеве» замінена на честь місцевої «Гуляй-Гори».

Розділ перший

Бруківка шерхотить під колесами велосипеда, а він, Павло, наче в забутті. Він думкою у себе дома — в Гуляйгорі, вчувається: кричить півень, уже не в курнику, а на волі скликає рідню; десь недалеко торохкотять вози, а за вікном вищить корба — так енергійно крутить тільки Наталка... Рання пташка! Вчора вони разом були в кіно, потім ще довго гомоніли під ворітьми, а, бач, не спить, не відлежується.

При згадці про свою відвертість із нею Павло незадоволено покрутив головою: «Ох і дурень я, дурень безпросвітний». Сьогодні Наталка зустрінеться з Лесею і все їй розповість. Сміятимуться, звичайно. Не часто, мабуть, буває, ш;о хлопець освідчується не тій, кого любить, а вибирає в посередники її подругу.

Він і сам не знає, чому раптом так повівся, почав скаржитися. Вона не підохочувала його, але й не перебивала. Пригадував усе як було... Коли довкола все, нарешті, затихло,— опам'ятався.

— Дрімаєш? Мабуть, і нам пора,— звернувся до Наталки.

Але вона не відповіла. В якомусь заціпенінні вдивлялася в зоряне, миготливе небо, і руки її, коли Павло доторкнувся до них, були холодні.

Нічний птах майнув над ними. Наталка ворухнула плечем. Потім глухо запитала:

— Надумав тікати з села?

Павло від несподіванки здригнувся.

— Чому?..

— Мода така у хлопців. Чи з батьками посварився, чи з дівчиною — і гайда!

Павло зітхнув.

— А що б ти робила? Ну, на моєму місці?

— Я? Мабуть, як і ти, теж закохалася б у Лесю. Вона дуже хороша. Але від кохання не тікала б. І не просила б любові, а завойовувала б її. Завойовувала б, розумієш?

А мені, Павлику, здається, що Леся навіть не здогадується про твої душевні муки.

— Ще й як здогадується! Весь хутір знає. Батьки Лесині — теж.

— А я чула інше. Та й сама бачила, як Лесин брат Микола залицяється до твоєї сестрички. А ти, може, і його вибрав у посередники? Ні, в Миколи своє на думці, від нього допомоги не чекай. Сам скажи їй усе, сам.

— Ми ніколи не буваємо вдвох, як от з тобою. Леся уникає...

Наталка підвелася, поправила хустинку на плечах легенько відштовхнула його.

— Іди, Павле. Я нічого не обіцяю, хоча — спробую... Шкода мені тебе, козаче! Завієшся десь і про все забудеш. Нас теж. Батьків, цю хатину, садок. Хай уже — спробую розворушити Лесю: покличу її до нас. Заради тебе покличу.

Йому здалося, що рука Наталчина, яку він з вдячністю стиснув на прощання, так і не відігрілася.

Прислухаючись тепер до дівочих голосів, що долинали від колодязя, Павло сам собі дивувався. Як це трапилося? Мабуть, побачений фільм про лермонтовського Печоріна розтривожив його, збудив у серці ніжність, солодкий сум, бажання думати і говорити тільки про неї, про Лесю. А от про те, що він, Павло, справді вирішив тікати звідси і десь на новому місці почати самостійне, незалежне життя, Наталка догадалася вже сама. Неначе передалися їй вічні його суперечки із самим собою, мрії про якусь далеку будову в тайзі чи на березі Тихого океану, де треба буде жити в землянках, у палатках і просто неба і куди він згодом покличе за собою і Лесю. Ні про що таке він Наталці не казав, це була його таємниця, але сусідка, мов циганка-ворожка, підслухала думки.

Влітку майже кожний вихідний починався для нього однаково. Ще в темряві приходив за ним Микола, і сонце вони зустрічали на річці. Вудки чекали на них у сторожа колгоспного баштана — діда Михайла: саме проти була найбільша заводь і тут добре ловилися карасі, бралися й линки. Любив річку Павло, та сьогодні йому не до риболовлі. Він і Миколу попередив, що сам прийде до нього десь після сніданку по дуже важливій, невідкладній справі.

Як тільки Павло став на порозі, побачив сестру Надійку. Босонога, у квітчастому ситцевому платтячку, вже трохи тіснуватому, пов'язана білою хустинкою, годувала курчат. Квочка кидалася й собі до їжі, але не брала її, тільки дзьобала землю, ніби припрошуючи курчат. Павло помітив, що Надія навмисне сипле просо то в один бік, то в другий: їй, певно, подобається дратувати курчат, дивитися, як жовті грудочки перекочуються біля її ніг. «Вигадує Наталка»,— подумав, згадавши, що та говорила про Миколині залицяння до Надії. До кого! Вона ж зовсім дитина.

— А де мати? — спитав Павло.

— Мати на базарі. Вмивайся мерщій, я тебе нагодую.

— А не знаєш, де моя сорочка-вишиванка?

— Мабуть, у шафі. Але спершу добре помий шию,— показала йому язика сестричка.— З милом. Тоді дам сорочку.

Він зиркнув повз неї у сусідський двір, чи немає там свідків їхньої розмови, кивнув Надійці.

— Чого тобі?

Квочка з курчатами теж пішла слідом за Надією.

— Що це за цятки у тебе на обличчі? Нова мода? — уважно приглядався до сестри.

— Де саме? — здивувалася.

— Ось тут і тут,— тикає він пальцем у щоку, в чоло.— Уся в сажі, як мара.

— Може бути. З печі молоко витягала.— Надія послинила кінчик хустинки, почала витиратися.

— Ну й диво з тебе — тільки розвозькала. Цеглиною терти доведеться, і то навряд чи допоможе.

Квапливо висипавши курчатам просо, сердито глянула на Павла: зрозуміла — брат жартує, ніякої сажі нема.

— Ага, он ми які! — насупилася і побігла до хати. За хвилину шафа була замкнена, а ключ сховано у запічку.— Вибирай, братику: або мий шию, або підеш на вулицю у спецівці,— стояла перед ним, поблискуючи лукаво чорними очима.— Сорочку перу тобі я, то мусиш слухатися. До речі, заодно вимиєш і голову. А то чуб — як дряпак.

Павло не став сперечатися, всміхнувся примирливо і пішов до печі. Підчепив рогачем здоровенний баняк, але зробив це не дуже вміло, і вода приснула на гарячу черінь. Надія забрала в нього рогач, ловко, немов граючись, підхопила баняк, пересунула на край припічка. Виполоскала гарячою водою балію.

— Забула, що я не люблю так умиватися? Зливатимеш мені.

— Як добре попросиш...

Лесин батько — головний кондуктор кур'єрських поїздів. Четверо синів у Дениса Лісового, а донька одна. Живе на хуторі. Садиба Лесина — у виярку, з вулиці хата в один поверх, а з двору — на два, З трьох боків хутірець оточений лісом, з четвертого в'ється дорога повз глинище. Як дощ - слизько, зате в суху погоду накочена, аж блищить. Звідси до центру сільського де й магазин, і сільрада, і церква, і сельбуд, не близько, а до залізниці — ще далі. Літом і зимою ходять хуторяни на роз'їзд, а далі поїздом їдуть до невеличкої станції Левада. Звідти гримкотливий трамвай розвозить кожного на роботу: на Харківський паровозобудівний на «Світло шахтаря», на тракторний або на «Червону нитку». Одне слово — живе на хуторі робітничий клас. Само собою — у кожного город, корівчина, порося, На схилах попід лісом — нічийні землі. На них випаси і сіножаті. Дрова не куповані. Лісникує своя, хутірська людина. Хати у всіх міцні, на дві половини, більшість під бляхою. Паркани високі, ворота з дашками. Здавна повелося: дочок хуторяни віддають заміж і на інші кутки, і в сусідні села, а синам такої волі нема. Шукай собі, козаче, жінку де хочеш, хоч за Морем, а вези додому, до своїх. Щоб не було роду переводу.

Павло добре вчився, і це його здружило з кращими ученицями Зіною і Лесею, дарма що батьки їхні між собою не зналися. Часом заливав горе своє інвалідське Павлів батько, тому й цуралися його статечні господарі. У ті часи, коли ще тільки створювалося товариство суспільного обробітку землі, колишнього солдата двох воєн — царської і громадянської — запрошували, бувало, виступити «від бідняків». Але Іван Михайлович Чепель уперто тупав кованою дерев'яною ногою, аж підлога двигтіла, і, виходячи наперед, заявляв:

— Я єсть комнезам, а не бідняк. Які можуть нині бути бідняки у совєцької власті.

Павлові було п'ятнадцять років, коли))раптово померла Зіна Нечипуренко. Це сталося наприкінці березня, тільки-но вкрилися зеленими котиками верби. Вся школа ламала гілки на вінки для Зіни. Павло був тоді поруч із Лесею, бачив, як плакала вона, не соромлячись ні його, ні вчительки Августини Петрівни. Він перший, здається, помітив, як, нахилившись, щоб кинути грудочку у свіжу могилу, втратила Леся свідомість, і не дав їй упасти. Отоді, мабуть, усе й почалося... А може, й раніше. Може, ш;е в шкільному драмгуртку. Зовні вона дуже нагадувала дівчину з «Лісової пісні», котру бачив він в ілюстрованій книжці Лесі Українки.

Отож надумав Павло відшукати собі в інших краях свою долю, здобути освіту й професію, а вже потім повернутися сюди, в Гуляйгору. І щоб усі дивилися на нього і на Лесю із заздрістю. Так, як дивилася молодь на Василя Карамушка, коли той по кількох роках служби в армії приїхав з наганом при боці, з «кубиками» в петлицях. Як зустріли Миколу Омельченка, льотчика, що заслужив навіть орден, чи Сашка Мешкова, того, що трохи накульгував з дитинства, а повернувся з далеких мандрів кіномеханіком і взяв за жінку кращу на Сторожівському кутку дівчину. Усі вони ніби за тим тільки й поверталися, щоб вибрати собі котрусь із дівчат, які підросли без них. Не встигли батьки й матері на дочок налюбуватися, а ті їм: прощавайте, мамо й тату! Прощавай, Гуляйгора! І не стало в Морозівці Полі, на Сторожівці Віри, на Саржаній Криниці Насті. Ось так колись і він, Павло, рішуче переступить поріг Лесиної хати і скаже: «Вибирай! Лишатися тобі з батьком-кондуктором, який дідьком на мене дивиться, чи підеш за мною куди покличу».

Одного боїться Павло — не спізнитися б. І засватані слово ламають, ну, а між ним і Лесею й розмови путньої про таке поки що не було. Як про книжки прочитані чи про кіно, то їй цікаво з ним говорити, це він добре знає. Вона так розуміє, він інакше. Сперечаються, буває, але майже завжди під кінець Леся з ним згоджується. А вже потім, у компанії, захищає його думку, як свою. Отож... Наче й визнає його, але зате і своїми правами дівочими користується сповна. Тільки тоді вони вкупі, коли сама того хоче, а його бажання для неї не обов'язкові. Ніколи, правда, не вередує, не маніжиться. Сказала — відрізала. Глянула — ти або щасливий, або караєшся: «Щось я не так сказав, чимсь образив її?»

І зараз не знає Павло, чим скінчиться для нього Наталчине посередництво. Вона, звичайно, хоче йому добра. Та не від неї залежить. Може, обуриться Леся, що осоромив перед подругою. Бачити його більше не захоче.

Із сестрою Надією навмисне оце вранці жартував, прикидався веселим, безтурботним, але їжу, поставлену перед ним, ніби й не помітив. Товчена картопля давно схолола, тараня з учорашнього борщу, яку він любив, теж не дуже смакувала. Надійка дивилась на нього і зітхала.

Павло встав, не поївши, з-за столу, подивився на себе в дзеркало. Одне око знову здалося більшим, друге — меншим. Таким він виглядає й на шкільному фото. Шия худа, червона після грубого рушника, а комір застебнеш — він завеликий, як хомут на лошаті. Краще вже ходити розхристаним. Чуб як чуб, але, мабуть, доведеться підстригтися під такий «бокс», як у хлопців міських. Ні, він не зовсім невдалий з лиця Павло Чепель, шкода тільки, що ніс трохи довгий і гострий. Не ніс, а пташиний дзьоб. Є й гірші, правда, носи: то маленькі, як пупи, або округлі, вузлуваті, схожі на бульби, є й такі видовжені, як у нього. Ну, та йому мало діла до інших. Свій же він з деякого часу «формує», притискає рукою і тримає якнайдовше, а вночі навмисне лягає вниз лицем і занурюється носом у подушку. Ніс у нього не батьків, і не материн, а чорті-чий... Може, й ніс, зрештою, підправиться, вилюдніє. З роками відбуваються з кожним якісь зміни. Он у четвертому чи в п'ятому класі, здається, не ріс він зовсім, усі чисто ровесники обігнали його — і Микола Лісовий, і Наталчин брат Онисим і, що було найстрашніше, Леся. Учитель Семен Трохимович і той помітив, що дуже помалу росте Павло Чепель, поставив його на фізкультурі десь аж останнім. Він тоді відчував себе ображеним, нещасливим. Кілька днів не ходив до школи, відбріхувався перед матір'ю, що голова болить. Чіплявся за грушу і висів так, доки вистачило сили, хотів, щоб тіло витягалося. Грубі набойки припасував до черевиків, а всередину запхнув по кілька устілок.

Старався, щоб Леся ніколи не застала його босим. Ну, а згодом, коли вже звик потроху і до своїх незручних черевиків, і до свого місця на уроках фізкультури, раптом помітив: росте! Власні штани навіть засвідчили йому про те. То, було, опускалися аж на черевики, як він їх не підсмикував або не затягував ремінець, а це ніби хтось підкоротив холоші. Нові мати пошила на виріст, і Павло знову затривожився. Щодня прикидав, чи видно шкарпетки, як через плече озирнутися. Зате ж і зрадів, одягнувши якось старі, ш;об матері допомогти на городі. Вони кінчалися десь біля литок. У той день викинув з черевиків усе, що намостив був, і відчув полегшення. Що там не кажи, а жити обманом, нехай і незначним, річ непристойна.

Згадав Павло й про батька, як той часто всідався з Яном під грушею і розпочинав гарячі дискусії. А Дзеніс зітхав: якби не Чемберлен, не Пілсудський, давно б над світом маяв червоний прапор. І над його Латвією. Або ще журнал принесе, надісланий родичами з Риги. В ньому все не так, як у наших журналах. То жінок напівроздягнутих показують, то священиків з хрестами на грудях... З Яном Дзенісом цікаво і Павлові погомоніти, багато людина знає і про Париж, і про Лондон, що десь аж за морем, царів і королів бачив. Павло поважає латиша. Чесний він, роботящий. На гітарі добре грає.

Ось батько перехопив погляд сина:

— Далеко зібрався?

— Гляну, яке там кіно сьогодні.

— Ну, то не моє діло. Паняй. Хто там є в хаті?

— Надія. А мати на базар пішла.

— Ти їй, звичайно, і водички витяг, і дров нарубав?

— Ні ще... Не встиг. А дрова є, ціла купа за сараєм,— спокійно виправдовується Павло.

— Ага. Самі нарубалися.— Батько енергійно, піднявши над головою картуз, витирав тильним боком руки пітну голову.— Іди вже, як зібрався. Але не забувай — насамперед треба допомагати по хазяйству. Кіно не втече.

— День великий,— уперто мовив син і топтався на місці, ніби не наважувався все ж таки без дозволу йти із двору.

Обоє вони знають, що нині не батько, а він, Павло, дає матері гроші. Здавалося б, нічим хлопцю дорікати. Але так повелося в них: на кожному кроці повчає старий Чепель сина, показує, що де не так лежить в них. Боїться, щоб той не виріс ледачим. Надію менше смикає, а Павлові щодня роботу знайде, коли той повертається додому. Та й сам батько, правда, з ранку до ночі щось робить. Призвичаївся землю копати, натискає дерев'янкою на рискаль, той аж подзенькує.

Тільки тоді, як батько увійшов у подвір'я і причинив за собою хвіртку, Павло, нарешті, попростував вулицею. На батька не гнівається, жаліє його, не може спокійно дивитися, як той припасовує щодня свій протез. Особливо боляче йому, коли бачить, як купається в річці: синій зморщений обрубок теліпається за батьком. Каліцтва свого Чепель не соромиться, а Павлові за нього тяжко. Будь ти проклята, війна, що зробила трударя-хлібороба безсилим навіки! Ще ж солдатові Іванові Михайловичу Чепелю з Гуляйгори тридцяти не було, як вибухнула під ним кайзерівська міна. дерев'янці, з палицею в руці батько не такий уже й безпомічний, а ось на річці чи вдома, коли вранці стрибає від ліжка до свого манаття на ослоні, на нього важко дивитися. Смуток огорнув Павла. Троє їх таких у Гуляйгорі — безногих: батько, недалекий сусід Петро Ситник (на візочку їздить) та Іван Приз — із моряків-чорноморців, волочить праву ногу після тяжкої контузії.

Усіх трьох їх найчастіше бачить Павло на базарчику, який збирається вранці біля монастирської брами. З того торговиська й Чепелі якийсь чинш мають. Мати всякий дріб'язок несла: щавель, кріп, цибулю, а коли й десяток яєчок, трохи квасолі. То на глечик молока заробить, то на півфунта м'яса або сала. Базар — єдине місце, звідки гуляйгірці раніше приносили додому гроші. Так було, скільки Павло пам'ятає. Тепер — інакше. Є колгосп, є підсобне господарство будинку інвалідів Червоної Армії, можна заробити. Відтоді, як став і Павло свій пай додому приносити, умовляв матір, щоб не базарювала більше. Та вона своє казала: не може, мовляв, дивитися, коли на городі кріп, щавель пропадають задарма, а без них борщу не звариш.

Розділ другий

А шлях біжить собі та й біжить. По обидва боки вже російські села. Незчулися велосипедисти з «Червоної нитки», як поминули Україну. Ще ж тільки кінчається перший день їхнього передсвяткового пробігу. І хати, і природа тут нічим не відрізняються від українських, хіба що трохи дивують оті білі крейдяні гори на видноколі, наче підперезані в підніжжі зеленими кушаками.

Невпинно розмотується кам'яне полотно перед Павлом і його товаришами. Спрага, як і раніше, мучить, хочеться нестерпно пити. Лоскітно під сорочкою від поту. Та хлопці терплять, не кланяються кожній придорожній криниці, призвичаюються до режиму, виробленого ще в Харкові, до ритму невпинного руху, котрий повинен забезпечити їм своєчасне прибуття у визначений на маршруті пункт: Бєлгород, Курськ... і нарешті Москва.

Попередні короткі зупинки використовувались лише для відпочинку. Так радив досвідчений спортсмен Людвіг. Шкода, ш;о сам не взяв участі в пробігу.

Спочатку їх було чимало, тепер залишилося четверо: він — Павло, Юхим Рогов, Іван Кубрак і Тимофій Солод. Найбільший спортивний досвід у Юхима, тому до його порад на маршруті прислухаються всі. У командира групи Павла Чепеля він за помічника. Чого Павло й відчував поки ш;о себе не дуже переобтяженим високим дорученням комсомольського комітету фабрики. Є кому турбуватися про все й без нього. Рогов, видно, своїм становищем теж цілком задоволений — на лідерство відразу чомусь не претендував, так принаймні зрозумів Чепель.

Після привалу, як не дивно, швидкість руху дещо уповільнюється — попереду іде Юхим, задаючи тон.

А Павло знову весь у минулому. Шерхотять колеса по гравію, нашіптують спомини.

Так от, у ту пам'ятну неділю зупинила його Лесина мати. Чоботи на ній на замовлення — хромові, блузка — біла як сніг, з мережаним комірцем, у вухах — сережки.

— Здрастуй, Павле! Ти не до нас, бува? Надумала оце гасу взяти, поможеш мені нести,— голос упевнений, ніби наперед знає — не відмовить.

Він кивнув, узяв ношу.

Довелося трохи почекати. Лесина мати купила ще віник, дві пляшки крем-соди, сказавши, що таку воду полюбляє Леся.

Бачив, як озиралися крадькома на них перехожі. Здогадувався, звичайно, що вони зараз думають: «Вислужується зятьок». Нехай. Він не соромився, заспокоював себе — це ж робить не для когось — для Тетяни Пилипівни. Власне, заради Лесі. Не кожний би згодився у неділю через усе село тарабанити кошик, ще й іржаву посудину з гасом, коли на тобі чиста святкова одежа, але не кожному, мабуть, виявила б подібне довір'я ця жінка, з котрою всі віталися першими.

Денис Лісовий очікував дружину біля хвіртки.

— Так і знав. Могла б гасом і в будній день запастися. Та й віників повна хата, фабричних.— На Павла зиркнув спідлоба, насмішкувато.— Десята година, а мене голодом морять. Оце-то вихідний.

Головний кондуктор був у повній формі. Новенький чорний френч із сріблястими гудзиками розстебнутий під ним жовтіє смугаста майка. Кілька значків прикрашають груди. Обличчя м'ясисте, червоне, сповнене Начальницької самоповаги.

— Заходь, Павлушо,— приязно промовила Тетяна Пилипівна й пропустила його поперед себе.

Миколу застав на яблуні. Оглянувся — Лесі ніде не видно. Тільки її рожева косинка лежить на гамаку.

— Привіт молодим талантам!— гукнув з дерева Микола.— Лови!

На жаль, Павло не встиг підбігти, яблуко покотилось по стежці. Микола кинув ще одне, воно попало в руки Павлові — ціленьке. Поклав його на гамак, а надкусив перше, що репнуло. Такого сорту у Чепелів нема: підрум'янене з боків яблуко аж вилискує, а м'якоть, мов цукор, біла і соковита. Пахне шафраном, наче паска.

— Посидь трохи, я зараз,— запросив гостя Микола.— Батько в поїздку яблука готує. У Москві на них ціна... Спекулянти з рук виривають. А груші ще дорожчі, на штуку можна продавати. Шкода, що цього року груша не вродила.

Павло стрепенувся, почув, як рипнули двері. Здогадався — спускається з ганку Леся. Саме вітром майнуло по садку, легенько так затріпотіло листя над головою Павла, один маленький листочок, чомусь пожовклий, одірвався з гілки і, кружляючи, тихо опустився на траву. З нього Павло перевів погляд вище. Так і є, Леся. Голова у неї пов'язана білим рушником, певно, помилася... На ній ряба старенька кофтинка, модні лодочки з голубої шкіри. Вона — по-домашньому, без панчіх.

— Миколі допомога прибула? Це добре, мене виручиш.

— Здрастуй,— Павло відчув: лице в нього запашіло.

— Ти вже з річки? Упіймав щось?

— Проспав... Нікому було збудити.

— А де ж усі ваші?— здивувалася Леся.

— Не в тому річ. Захотілося хоч раз полежати. А то все мене за ноги батько тягне. «Вставай. На роботу спізнишся». Буває, що й не тягне, а мені ввижається. Прокидаюсь, як солдат, почувши сигнал.

Микола подав обережно повний кошик Павлові, стрибнув. Одразу поніс яблука в погріб.

Павло залишився з Лесею.

Дівчина бавилася косинкою, підкидала її і ловила. Вітерець підхопив косинку і кинув хлопцеві в лице.

— Ти, кажуть, на робітфак зібрався?— обізвалася.

— Невідомо ш,е. Нехай на роботу спершу влаштуюся.

— А я подала документи в технікум. Оце ось, бачиш, зубрю.— Взяла з гамака товсту книжку, розгорнула посередині.— Аноди і катоди. Найпростіші джерела живлення. Не такі вони й прості, як декому здається.

— У технікум зв'язку? Загітували-таки наші хлопці?

— Чув? За компанію і циган... оженився... Якось-то буде. З другого курсу, кажуть, можна без екзаменів іти в інститут.

— Ну, а я...

Не встиг сказати про свої плани — Лесю покликали.

— Вийдеш?— запитав Павло.
— Хоч і вийду, та однаково — аноди, катоди...— зітхнула.— З ранку до ночі зубрю. Мати ні за холодну воду не дає братися. Батькові ж самі п'ятірки подавай. Аж голова тріщить. Яке там сьогодні кіно?
— «Арсен».
— Не пустять.
— Лесю! Довго на тебе чекати?!— долетіло з веранди сердите бурчання Лісового.— Клич Миколу, де він там застряг. Картопля остигає.
Леся, ніяковіючи, запитала:
— Ти вже поснідав?
— Аякже!— поспішив запевнити Павло.
— Ну, дивися...
Микола, мабуть, теж розумів, що залишати Павла самого незручно, постояв біля нього трохи, але, подумавши, так. і не покликав. Зрештою, в такій справі останнє слово належить не йому, а батькам. Пообіцяв лише:
— Я недовго. Можеш на гамаку полежати. Візьми он подушку.
— Ні. Я краще прогуляюся. Біля копанки дожидатиму.
Й одразу став спускатися у видолинок, де кінчалася садиба. Та раптом його гукнув Микола.
— Батько й мама тебе кличуть.
— Навіщо я їм?— щиро здивувався Павло.
— Та снідати ж. Мати он розхвалює тебе, який смирний і до старших уважний.
Павло мовчки рушив за Миколою. Спробував уявити собі все, що сталося за столом. Лесина мати сказала, мабуть, що годиться покликати Павла до столу. Може, й про те сказала, що вони ж, Чепелі, не дуже багаті і навряд чи й ситий Павло. Ну, а Денис Лісовий? Він любить похвалитися своїми достатками. Стіл у нього заради неділі, певно, щедрий. От і зажадав, щоб привели гостя. Нехай, мовляв, подивиться, як справжні хазяїни живуть. Ще й раніше Лісовий часом співчував Павлові. «Не такого тобі батька треба». Чого й виникала в душі Павла образа, та не на Дениса Лісового — на свою долю. Щось треба робити, думав. То довго у школярах засидівся, то з роботою — не дуже... Трудодні — це ще не карбованці. А на батька-інваліда надія мала...
Старався Павло, писали йому вже давно повні трудодні, виробляв норму, як дорослий. Мав, звичайно, чесно зароблений власний шматок хліба, бригадир хвалив, Тому часом казав собі: «Ні, нема чого мені схиляти голову, самого себе принижувати невпевненістю. Все ще попереду».
От і тепер — кличуть, то чого ж відмовлятися. Там не один Денис Лісовий. Тетяна Пилипівна, Леся, Микола,
Десь ще не зовсім пригасла в думці остання жаринка невдоволення, що спершу залишили його, а потім одумалися, але друга хвиля владно зазвучала в ньому, збадьорила. Павло ще раз оглянув себе, свої нові скороходівські черевики, добре випрасувані штани. Повеселішав. Зірвав золотий чорнобривець на грядці й засунув його в кишеньку піджака. А чого мучити себе, справді!

Розділ третій

— Давай-давай, голубчику! — Денис Лісовий реготав за столом, перехилившись до Павла.— Подейкують, що в зятьки до мене хочеш, комнезам... З тобою всім весело буде, щодня — свято. Я м'ясце постачатиму, а ти проїдатимеш, злидню. Та ще батечка свого закличеш у гості. Не бійся, не відмовиться. Притупає і на дерев'яній, як дурничкою запахне.
Леся зблідла, закрилася рукою від того насміхання і хотіла вийти, але батьків різкий оклик зупинив її.
— Сиди! Я ж його не для себе покликав — для тебе. Хто йому дорогу до нас показав, хто прихвалював: «Павлуша такий, Павлуша сякий». Ти й твоя мати! Полюбуйтесь тепер. Ви ж не знаєте, яка в нього програма. Через півгодини він морди вам понабиває, потім порве на собі сорочку і вистрибне у вікно. Бачив не раз, як батько його це ловко робить, то й собі спробує. Що, хочеться втнути щось на згадку? Ну да! Ти б знищив Дениса Лісового за його одвертість, та руки короткі. Я тебе давно розгадав. Набрид ти мені, очі намуляв. Чого хотів — нахаба, за один стіл зі мною сів! Ще й білу сорочку одягнув. А під сорочкою? Голе пузо. Леська — дурепа, як і мати. їй ти можеш баки забивати, але не мені. Хіба що відьма в кульмі здохне, тоді, може, породичаються Лісові з Чепелями.
Павло все до крихти чув, але не розумів, чому Денис на нього злиться так... Павло міг би зараз кинути у відповідь найогидніші слова, але він боїться, що вони влучать не в Лесиного батька, а в саму Лесю. То краще показати йому дулю в кишені й піти геть.
Однак таки не втримався, гукнув:
— Ех ви — штунди...
Дениса Лісового в Гуляйгорі називають здавна штундою. І Миколу часом, навіть Лесю.
— Я тобі дам, падлюко, штунду,— заревів Денис, немов роздрочений бугай.— Здохнеш, як пес, під тином. Бач, хазяйську дитину йому забаглося взяти! А це ти бачив, бачив?— крутив Денис Лісовий здоровенні, як груші, дулі.— Хто ти, а хто я? Ти — гнида, гнилиця, такі під моїми вагонами їздять, а потім вертаються додому без рук, без ніг.
— А ти... штунда!— вже стояв на своєму Павло.
Микола підскочив до нього:
— Замовчи! Прикуси язик, бо вирву!
— Всі ви штунди...
Наступної миті Павло відчув, що його одірвали від підлоги і понесли. В дверях двом було тісно, і Микола штовхнув Павла, а потім вони знову зчепилися. Павло не відбивався, тільки кректав і душив в обіймах Миколу. Нарешті вони покотилися зі східців. У роті в Павла стало солоно. Потім усе стихло. Щось кусало його, ворушилося під щокою. Павло розплющив очі. Колючки вп'ялися йому в лице, в голову, світло було зеленкувато жовте, наче дивився крізь темну пляшку. Ага, це він лежить під стіжком — на галяві за обійстям Лісових Голова важка і гуде, як дзвін. Повернувся на бік. Стало видно хату, гамак, цуцика на ганку. А людей нема. Всі десь поховалися. По сонцю, яке вже за лісом, Павло здогадався — вечоріло. Сорочка на ньому брудна, в плямах, як у шмаровоза. Згадка про те, чим скінчився сніданок у Лесиній хаті, паралізувала мозок. «Микола... Він бив мене,— пригадував Павло, сповнюючись жалем до себе.— Микола бив». Павло стогнав і плакав ненавидів себе, своє безсилля. Всьому кінець. Якби знав, що так вийде, то краще було б утекти раніше із села, а Лесі залишити листа. Тепер вона його зненавидить. І є за щ;о. Наговорив дурниць.
Павло підвівся. Сів. Мусить зараз же зникнути, щоб ніхто його не бачив. Земля чогось тікала з-під ніг, дерева перепиняли йому дорогу, потім перед ним виник ручай і Павло пішов навмисне вбрід, наче п'яний. Потрапив якраз на глибоке біля загати. «Втоплюся!» Занурювався з досади кілька разів з головою, ковтав, як кінь, відсапуючись, роздуваючи ніздрями, воду. Ось тобі і водяний, той, що греблі рве! Вода стікала з нього. Чвакали черевики. А як увійшов у ліщину, зелені батоги боляче хльоскали по ногах, плечах, доставали до очей.
Почалося чорнолісся, густе, як на сельбудівських декораціях. Темний стовбур, кошлата непросвітлена крона. Де-не-де жовтіють свіжі пеньки. Нарешті зовсім незнайомі місця. Тут він ніколи не був. І знову молодий сосняк. Деревця приземкуваті, переплелися вітами. Ось де він сховається до ночі од сорому.
Павло поліз у густе міжряддя і там упав, заплющуючи очі. «Все,— сказав собі.— Тут мене ніхто ніколи не знайде. Хай хоч усе село шукає. Навіть Леся. Не обізвуся. Для чого, справді, озиватися, коли не хочеться жити».
Покійна його бабця Варвара все, було, вузлики на хустинці в'язала, не забути щоб чого. В'язала, розв'язувала. А «вузлики пам'яті» самі нижуться, мов пацьорки. Ті - чорні, а ті — білі. Ті потім, як захочеш, нагадають тобі щось радісне, хороше, а інші печалять. Чорні пацьорки — то твої прикрош;і, образи. Який разок більший, не знає Павло, але зараз йому здається, що чорний більший, уже й низати далі

нікуди. Вузлики, вузлики! Якого не торкнешся — щемить. «Папою» у них в хаті хліб називали, татом — солдата, що дивився на нього із фотографії над ліжком. Пішов на війну в той рік, коли Павло на світ з'явився, а повернувся остаточно аж у двадцять першім, голоднім. Без ноги. Казав, що хотіли ще й другу французькі медики втяти, лякали, що помре, коли не дасть, а він не дав. Батькова нога, що похована у Парижі на кладовищі при лазареті, довго спати йому не давала, уві сні мучила. Може, отоді і зав'язався перший чорний вузлик. А другий зав'язався, як почали тата в сільраді якісь приїжджі невіри розпитувати, за кого то він ногу віддав у тому експедиційному корпусі — за царя чи за Керенського. І ні пенсії йому не призначали довго, ні пайки землі, аж поки сусід, червоний латиш Ян Дзеніс не втрутився і не написав листа. Отоді швидко й документи всі розшукали, і в комнезамівські списки завели Івана Михайловича Чепеля. А то довго не вірили батькові, хоч і божилася баба Варвара, що на війну його взяли проти німця воювати, а Павло ніяк не міг зрозуміти, для чого це батько порвав на дрібні шматочки картку, на якій був зображений солдатом з погонами і кокардою на кашкеті, з Георгіївськими двома хрестами на грудях. Та фотокартка, як Павло здогадувався, не сподобалась комусь, І ще один вузлик десь у році тридцятім довелося зав'язати. Вкрали в Івана Чепеля, чи він, може, загубив печатку сільрадівську і триста карбованців державних грошей. Переобрали його тоді й майно їхнє описали і були б продали з молотка, та виручив сусід, цього разу Клименко Онуфрій — Наталчин батько. Підказав, що можна позичити в касі взаємодопомоги, де він тоді головував. Наче й скінчилися на тому всі їхні негаразди, зажили більш-менш пристойно, але досить натерпілися горя. Наплакалася мати, що й очі вицвіли і голова посивіла.

Шумить стиха ліс, навіває нові спогади. Та скільки себе знає Павло, ніколи ще не було йому так важко, так образливо, як нині. Може, тому, що ні з ким і поділитися. Микола бив його... Свої теж не зрозуміють — засміють. Ну й це ще пережив би, але ж Леся... І якого приниження зазнав у її присутності! «Ех, Лесю, Лесю! Хіба не могла ти сказати мені: «Не йди снідати. Це ж навмисне тебе заманюють...» Не сказала. І батька свого не спинила, як почав кидати в обличчя Павлові образливі слова. За віщо? За які гріхи вони так жорстоко насміялися з нього?

Он воно що! Злякався головний кондуктор, не захотів мати Павла Чепеля зятем, не пара він його дочці. А чому не пара? Хіба не всі рівні тепер? Не пани ж Лісові. Трударі, як усі. У колгоспі й на заводі всі рівні. Тільки Леся...

Міжряддя молодого бору вивело його на просіку. Тут він зупинився. «Перечекаю, поки смеркне, а тоді й додому...»

Коли заходив у своє подвір'я, відчув, що хтось дивиться на нього з сусідньої садиби.

— Павло? — почув тихий шепіт.

— Тсс... Наталко, ти?.. Чому не спиш? — наблизився до груші.

— Тому не сплю, що все знаю.

— Не розумію...

— Микола ще завидна прибіг до мене.

— Який Микола?

— Лісовий.

— А-а-а...— він аж простогнав.

— Видно, дуже злякався. Скрізь тебе шукав. А я сказала: «Не бійся. Павло не з хлюпиків». Знала, що ти...— наблизилася до нього, і Павло побачив очі її, сповнені дорослої, ніби материнської ніжності, — ...сильний. Згадала, як за батька заступився, коли виникла бійка на базарі. Тоді навіть директор школи не лаяв тебе, а хвалив.

Що було, то було. Сільський лобур Небога, що при черницях влаштувався попихачем, почав до батька чіплятися: «Пенсію маєш — дай і другому заробити. Бач, на посаду штатну моститься. До водовозки". Й образив поганим словом. Батько відповів тим самим. Штовхнув тоді з усієї сили Михайло Небога інваліда. Упав тато як підкошений. І раптом де не взявся дванадцятилітній школяр. Нахилив голову, як бичок-перволіток, і кинувся на негідника. Ударив у живіт. Скорчило здоровила тоді...

Батько... Павло добре пам'ятає — нелегко було йому возити воду.

Дорога від колодязя круто піднімалася вгору, кінь долав її повільно, часто зупинявся, і тоді Чепель підкладав під колесо каменючку. Кінь, постоявши дві-три хвилини, не чекаючи нагадування, знову рушав. Чим ближче до монастирської брами, тим крутіший підйом. Здавалося, йому не буде кінця-краю. Брама ховалася серед дубів, каштанів, стрункі сосни стояли впереміжку з волоськими карячкуватими горіхами. Терпкий, солодкуватий дух, підігрітий полудневим сонцем, акумулювався межи деревами.

— Но-но, Гнідко! Небагато зосталося, но! — припрошував Іван Чепель сухоребру, як у Дон-Кіхота, конячку, хоч цього можна було і не робити: вона не гірше господаря знала дорогу — по ній спускалася і піднімалася щодня по кілька разів.

Вже під самою брамою з повною бочкою спочивали обоє найдовше. Мусив голосом своїм, сповненим вдячності, збадьорювати коня, без такої церемонії Гнідко не ступить далі ні кроку.

Іванові Чепелю важко нести службу. Намулював до крові обрубок лівої ноги. Відчував, що й права дерев'яніла. А таки не дозволяв собі сідати на бочку. І не тільки тому, що коня жалів,— це само собою,— а більше свої сили перевіряв, чи годен ще...

Влітку води треба багато, знай вози. Пам'ятає Павло і таке — саме вступив у свої права червень, сухий, спекотливий. Довго не випадали дощі того літа, земля пересихала, морщилася навіть на затіненій дорозі, а річка й собі чахла день у день. На рівчак перетворювалася. Верба, що давно посунулася разом з кручею, на котрій стояла, тепер не плавала, а лежала непорушно, тільки посередині річки блищала водичка і в ній бовталися діти й каченята. Павло, пам'ятає, сяк-так скупався й подався назустріч батькові.

Напружуючи останні сили, Гнідко долав узгір'я. Іван Чепель не відставав від нього, та видно було — стомився й він, напрацювався. Хлопець наддав ходи.

Батько крутнув батіжком, збирався рушати в глиб монастирського дворища, коли почув ззаду синів голос:

— Пора, мабуть, тобі обідати, тату. Щось ви з Гнідком зашпорталися сьогодні.

Павло ловко перехопив у батька віжки, тріпнув ними: «Вйо!» Став ногою на голоблю. І кінь наче прокинувся, рвонув з місця.

— Розвезеш воду по домівках, щоб не корили,— порадив Павлові батько.— Та бережи коня.

Угледівши водовозку, жінки в довгих чорних одежинах, колишні черниці й послушниці, а нині «вільні громадянки, що живуть у відведених їм революцією келіях», як любить висловлюватися голова сільради Микита Маляр, метнулися навперейми, побрязкуючи порожніми відрами. Котрась побачила, певно, що діжку осідлав не старий Чепель, а його син, приязно пропонувала хлопцеві яблуко. Та Павло не зупинився, попрямував далі, повернув на вузеньку вуличку до трапезної Аж біля неї зупинився, подав сигнал, ударивши кілька разів шворнем по рейці, як це робив батько. Нові мешканці монастиря — чоловіки й жінки, інваліди Червоної Армії — оточили діжку, хтось умудрився витягти чіп Вода вирвалася, як із пожежного шланга, зацебеніла у посудину.

А Павло тим часом випріг коня, пустив його під парканом. Нехай попасеться. Кінь чужий, монастирський, а берегти треба — жива істота. Хоч офіційно жіночий Вознесенський монастир як такий ліквідовано ще у вісімнадцятім році, але не всі поспішали виселятися з нього. Не мали, мабуть, куди. Отож і співіснували разом з новими хазяїнами — інвалідами. Для «законних» тепер гроші за воду платила держава, але без води не залишався ніхто. Пайка до якоїсь міри нормувалася — відро на день в одні руки, зате дощової, яка з церковних дахів по трубах стікала у величезний, закопаний в землю залізний котел, бери скільки треба. Чи не у римлян запозичили цю просту і мудру ідею будівники монастирів на горбах.

— А де батька загубив? — спитала строго матушка Лівія, колишня ігуменя,— стояла в черзі з емальованим невеликим відерцем.— Не потурає, видно, що його строго попереджали, загуляв знову?

Тон у головної матушки начальницький, і нині не хоче визнавати себе увільненою від колишніх обов'язків, рівнею з усіма іншими.

— А що хіба? Я ж привіз...

— Бачу. Тому й довелося довго чекати. Ти ж з колодязя піввідра витягаєш. Тобі якби у двір прослизнути. Придивляєшся удень, а вночі яблука крадеш. Нехай бог простить мені, що мушу такі чорні слова вимовляти. Злодюжка ти...— І якби не те, що черга її наближалася, ще довго, мабуть, відводила б душу колишня ігуменя. А все тому, що не згодився ходити він у церковний хор, навіть інших хлопців потяг за собою.

З повним відром пішла матушка Лівія не додому, а повернула до вуликів, де саме з'явився з димарем у руці Спиридон Кутній. Він не місцевий, приблудився в Гуляйгору, згадують люди, кілька років тому в ярмарковий день на храм спершу один, а вже потім дружину і сина привіз. Повний мішок усякого столярного інструменту мав із собою. Одразу став виймати його, напоказ, чи що, тому, мабуть, стріли його гуляйгірці прихильно. Так уже повелося між людьми, що майстрових охоче приймають скрізь. Та вийшло нечесно. Знехтував Кутній ставленням гуляйгірців до себе, не в селі влаштувався, а при монастирі. Пустив чутку, ніби там у нього родичка знайшлася серед послушниць. Оселився все ж по цей бік брами, а на роботу влаштувався по той. Не знали до пуття, хто йому платить: черниці чи інваліди. Тому й охрестили його по-вуличному «Мудрогеєм». Не всі з ним і здоровкалися.

Молодшого ж Кутнього, Сашка, юне покоління гуляйгірців, яке мало що розуміло у дипломатії людських взаємин, одразу прилучило у свою компанію, а Павло Чепель навіть з ним подружився. Був Сашко трохи вищий за Павла, видно, на кілька років старший, але до школи ходили разом. Обоє були переростками. Не зуміли батьки їхні своєчасно одягти їх і взути, важкі були голодні роки. Ніхто не дивувався, а вчителі тим паче, що поряд з восьмирічним, скажімо, хлопчиком сидить десятирічний і що обоє зубрять таблицю множення, вивчають арифметичні дії. От і в Павла так було: сусід по парті Гордій Онищенко одразу, як скінчив четвертий, пішов працювати в міліцію, отримав семизарядний наган...

У п'ятому на місце Онищенка сів Сашко. Старшинствувати почав. І не тільки над Павлом. Чимало підлітків визнавали його ватажком.

Але все, як то кажуть, тече... Почав «відриватися» від хлопчачої компанії й Сашко. Зацікавила його, бач, взуттєва майстерня.

Нічого не скажеш, видно, знайшов собі діло до душі.

Мабуть, тому й вирішив звернутися до нього за порадою Павло. Адже родина хоч і не перечила йому, але й не сказала ще свого слова.

Розділ четвертий

Вже Павло й у ремонтному цеху. На «Червоній нитці". Новенька спецівка ще не має на собі плям. Та й руки мало схожі на руки слюсаря.

Тишу порушує різкий телефонний дзвінок. Аварія у фарбувальників.

Одразу ж увійшов до приміщення середній на зріст, а широкими плечима робітник. Його Чепель знає — біженець із Австрії.

— Що у вас там трапилося, Людвіг? Справді аварія?

— Нема аварії. Може бути аварія. Слюсар треба Ключ — на двадцять сім. Гайку крутить. Прокладку мінять.

Людвіг — фарбувальник за фахом. Нелегкий хліб у нього. У цеху завжди повітря гаряче й вологе, як у лазні, анілінові випари лізуть в очі, в горло, ніде від них не сховаєшся, навіть за скляною конторкою, де сидить начальство. Шкідливий для здоров'я цех. Тут працюють самі чоловіки. Коли Людвіг уперше переступив поріг в елегантному костюмі, ніхто не повірив, що австрієць залишиться працювати. Втім, Людвіг діловито, по-хазяйському оглядав металеві ванни, передивлявся уважно альбоми зразків сукна. «Гут! Гут...»— бурмотів. На прощання всім потис руки, дарма що у багатьох вони в олінафті.

— Гут! Дозвідання,— і підніс угору стиснутий кулак.— Рот фронт!

На другий день прийшов хвилина в хвилину о восьмій. З чемоданчиком, такий же чистий, у білій сорочці, але в роздягальні миттю змінив одяг на спецівку. На ньому — прогумований жовтий комбінезон, гумові туфлі з дерев'яною підошвою.

Нині Людвіг,— Верфель його прізвище,— своя на фабриці людина. Майстер неабиякий, до того ж він спортсмен.

У розпорядження Людвіга іде й Павло Чепель. Відкрутити гайку — не така вже серйозна операція.

— Допоможи товаришеві Людвігу,— наказує бригадир Павлові.— Візьми рукавиці, бо руки попечеш. У котлі майже сто градусів.

Услід за Людвігом Павло спустився у фарбувальний цех, підстелив свою робу і лише тоді ліг, почав пробувати ключем. Вода прискала на нього, пара сліпила очі у дуже незручному місці зіпсувалася прокладка. Поруч з ним примостився австрієць. Фанерою прикрився.

— Гарячий, сволоч!

Фанера виручила, Павлові було зручніше, але чим більше піддавалася гайка, тим гострішими цівками з-під неї стріляла вода і, б'ючись об фанеру, бризкала на Людвіга. Вільною рукою той захищався, але це не дуже допомагало. Павло дивувався, який терплячий цей біженець.

Хвилин п'ятнадцять — двадцять мучилися вони обоє, поки нарешті замінили прокладку. Посиділи ще трохи: були мокрі і стомлені, наче хтозна-яку роботу виконали.

— Данке,— потис австрієць руку.— Спасі-бо.— Наче не свій обов'язок виконував Павло, а зробив йому особисту послугу.

Під час обідньої перерви до буфету на другий поверх прийшла Наталка.

— У вашому буфеті є ряжанка?

В темному халатику Наталки стирчало кілька великих циганських голок з товстими різноколірними нитками. Така в неї робота — заштопувати огріхи після ткацького верстата.

Мабуть, ряжанка їй не дуже потрібна, бо, постоявши трохи з Павлом, так нічого й не купила. Поцікавилася, чи дають йому гуртожиток. Відповів приказкою:

— Казав пан — штани дам...

— Пробач, Павле. Я не втручаюся у твої діла, сам знаєш. Але, може б, ти не спішив з гуртожитком?

«Отакої!»

Ніяк не міг дочекатися кінця зміни. Сьогодні ж піде в комсомольський комітет і нагадає про гуртожиток. Певно, забула Тюрина. Для неї головне — велосипедний пробіг. Виштовхне його з хлопцями в путь-дорогу, в райкомі одзвітує і заспокоїться. Та й сам він, справді, ніби не спішить. Бач, і Наталка до відчула.

Он Людвіг — усього зрікся заради своїх принципів, вистачило мужності, не побоявся... Не став пристосовуватися до умов.

Звичайно, прийде час, і Людвіг ще повернеться на свою батьківщину. Але поки що він бореться, як може.

На політгуртку розповідали про Сьомий конгрес Комінтерну в Москві, про створення єдиного народного фронту проти фашизму. Молодь — в авангарді. Він усе добре розуміє. Але фашизм десь за кордоном. У капіталу. Наші кордони на міцному замку! Отож треба радіти, що є можливість жити під мирним небом, яке захищають радянські соколи. Працювати і вчитися.

От тільки якби знайшлося для нього місце в гуртожитку! Одній людині небагато треба: сам на ліжку, речі під ліжком, ото й усе.

У Рози Тюриної, секретаря комсомольського комітету якесь засідання. І Людвіг Верфель тут.

— Як твоє прізвище? — спитала Роза в Чепеля, думаючи, що і його викликали.

Назвався.

— З новеньких. От і добре, що прийшов. На ловця і звір біжить. Дивися, Людвіг, ось тобі ще один. Чепель, кажеш? Сідай, Чепель. Діло до тебе.

— Ще один? А вело є в нього? — запитав Людвіг.

— Найдемо, не бійся,— запевнила Тюрина.— Комсомольці велозаводу позичать. Чуєш, Чепель? Для тебе! Два місяці даємо тобі на тренування. Записуй, Людвіг: Павло Чепель. І не дискутуй. Підемо до директора затверджувати.

Павлові не ясно, що затверджувати, куди збираються їхати. А Роза Тюрина ще диктує:

— Тимофій Солод — раз, Рогов — два, Чепель - три. Бачиш, гарту сільського, міцний, як дубок. Не підведе.

Павло таки дочекався Рози. Вона вислухала його,

— Я не вмію на велосипеді. Тільки в дочок попа нашого є. І не за тим прийшов...

— Чуєте, він не вміє. Відкрив Америку! А хто вміє? Я, думаєш, умію? Сядеш і поїдеш. У передмісті живеш? Данилівський?

— Якби-то... З Гуляйгори.

Роза посміхнулася задерикувато.

— Святе місце. Ти не з ченців, бува? Ні? Тоді нічого викручуватися. Хлопців у нас на фабриці зовсім мало, а дівчат не пошлеш. Читаєш газети, радіо слухаєш? Скрізь естафети, кроси. Туркмени на конях, київські комсомольці — на човнах по Дніпру. А ми своє надумали — на велосипедах! Харків — місто індустріальне. От і повезете у Москву рапорт, як виконуємо другий п'ятирічний план.

Павло, подумавши трохи, сказав примирливо:

— Я не викручуюсь, як треба, повезу. Але добре було б поселитися в гуртожитку. Часу буде більше на підготовку.

— Чого захотів! У мене багато заяв на черзі. Новий ще будуємо, а в старому — як у вулику! Хоч нари, як полиці у вагонах, чіпляй.

— Хоч десь у куточку...

Щось було в його голосі по-дитячому безпосереднє. Він і дивився на Тюрину з таким благанням, що, здавалося, йдеться про те, бути чи не бути...

— Посварився з батьками?

— Ні, не те,— опустив очі, замовк.

Не стала допитуватися, та не хотілося й відпускати, доки не з'ясує, що трапилося.

— Зразу куди підеш?

— Куди? На станцію...

— А може, почекаєш іще трохи? З півгодини? Я звільнюся, і тоді...

Павло стояв біля дверей, знічено мовчав.

— Про гуртожиток поговоримо,— пояснила Роза.— Я сама ж не розподіляю місць. Є фабком, Вільхова. Подумати треба, Чепель. Одне слово, погуляй.

Чекав біля газетної вітрини. А вона ще зайшла в кімнату редакції малотиражки, звідти — до директора, в їдальню: там і знайшла Вільхову. Він бачив, як вони разом піднімалися по залізних сходах на другий поверх, де містився фабком.

Нарешті Роза вийшла до нього.

— Везучий ти, Чепелю. А я перед начальством спекульнула, ти, мовляв, учасник естафети. Обіцяно твердо. Але ще треба почекати трохи. Є у Вільхової варіант. Там одружується один — на приватну квартиру піде.

— А як передумає?..

— І таке буває,— пожартувала Тюрина.— Хоча... Комсомольський комітет навіщо? Не дамо передумати, не бійся.

Через прохідну вийшли разом.

Скрипучі старі сходинки вели на Технологічну Гірку. Все ширше відкривалася перед ними панорама Журавлівки. Корпуси «Червоної нитки» і заводу «Здоров'я трудящим» панували над приземкуватими одноповерховими будинками «приватного сектора» і казенними, барачного типу будівлями уздовж берега Нетичі.

Павло думав, що знову розпитуватиме, чому тіка з дому, з ким не помирився, але ні, Роза цікавилася його селом, колгоспом. У достатку люди живуть чи бідують? Почувши, що батько — інвалід війни, поспівчувала.

— Каліцтво — це гірше всякої хвороби. Важко батькові... І все ж ти щасливий, Павло Чепель. Батько вий, мати є. А я зростала сиротою. Батька денікінці зарубали у двадцять першім, у бою. Під станцією хор, це ж околиця Гуляйгори. Навіть поховали його на сільському цвинтарі. А матір... І вона недовго жила на світі. Не вбереглася. Пішла зимою у Безлюдівський ліс по дрова і не повернулася. Вже весною знайшли її, як сніг зійшов. Збилася, видно, з дороги.

На площі Руднєва Павло попрощався з Тюриною. Далі їм не по дорозі.

Знав тут усі ходи і виходи. Пройшов мимо гранітного пам'ятника Миколі Руднєву — герою громадянської війни. У свої двадцять три роки молодий комуніст був командиром революційного тридцятого полку. Скульптор, мабуть, не повірив, що він був такий молодий вирізьбив Колю Руднєва набагато старшим. Загинув герой у дев'ятнадцятому, командуючи бригадою.

От і Левада — гамірна, безнадійно обшарпана станція

Павло часто сідає у шостий вагон. Там — свої, гуляйгірці. Та цього разу минув його, поїзд не п'ятигодинний, яким звичайно їдуть з першої зміни, цей на роз'їзді не зупиняється, везе аж до станції Жихор. Його це не влаштовує. Сьогодні зустрічатися не хоче з хутірськими. Заведуть розмови, не відчепишся.

Пройшов у четвертий, ближче до паровоза. Тісно, Сісти ніде. Ті, кому їхати далеко, лежать на верхніх полицях, виставивши у прохід ноги. Інші «забивають козла». Приглушений гомін пливе по вагону з кінця в кінець, хоч ніхто ніби й не розмовляє. За вікнами сірий, залюднений перон. Виспівують тоненькі дитячі голоси: «Ириски, ириски», «Цигарки «Аначка» — п'ятак штука, рубель пачка», «Кому лимонаду, кому лимонаду?» Чим тільки не торгують пристанційні комерсанти! Навіть звичайною водою. Носять її в чайниках маленькі заробітчани. «Пийте, дядю. Пийте, тіточко. Від пуза пийте. Дасте скільки не жалко». Худенькі, брудні рученята, уважні, помірковані, як у дорослих, очі. Чиї вони, хто їх посилає? Кожного разу, як побачить цих дітей, згадує Павло своє дитинство. Але мати ніколи не дозволяла йому чи Надійці отак по-жебрацькому заробляти свій шматок хліба. Інше діло — щавель збирати на продаж чи деревне вугілля носити з давнього монастирського пожарища, воно годиться і для праски, і для самовара. Ну, ще можна рибу ловити. На базарі риба в ціні. Мати у них горда. Голодна сидітиме з дітьми, а не признається, не позичить у чужих. Одного разу виручив брат її рідний, Володимир Миколайович, що теж, як і Денис Лісовий, на залізниці працював. Пуд солі з роботи приніс, а за сіль у ті важкі роки що хочеш можна було виміняти. Павлова мати і в рідного не захотіла брати сіль задарма, віддала йому теплу вовняну ковдру, яка одна тільки в них і була. Зовсім сива голова в матері, лице зморшками взялося, тільки такою і знав її. Шкода, не було раніше де фотографуватися, а тепер ні для чого — пізно.

Поїзд рушає без гудка, забув машиніст, чи що. Вже потім нехотя кувікнув, як порося недорізане. Вихриться услід потривожена пилючка, гавкає верескливо чорне цуценя, біжить по перону, ніби хоче вкусити крикливу «кукушку». Стрілочники піднімають сигнальні прапорці в чохлах, чомусь обидва зразу. Рейки то збігаються, то розбігаються, схрещуються. Поїзд переходить з колії на колію, бере лівіше, вигинається дугою, видно навіть з вікна хвіст, минає «кладовище» паровозів, вони немов повгрузали в землю і зчепилися один з одним, як жуки, котиться мимо платформ з деревом, піском, вугіллям, мимо пакгаузів, стугонить, весело озивається до будиночків Верещаківки. Тут зупиняється на коротку мить і, свиснувши для порядку, рушає далі.

Якщо сядеш у передні вагони, вони зупиняться проти молодого сосняка. Тоді ітимеш навпростець до самої річки, можливо, ітимеш без компанії, роз'їзд не користується доброю славою, всяке з людьми в сосняку траплялося, не хочеться й згадувати. Іти не дуже приємно, бо пісок сипучий, у ньому ледве тягнеш ноги. Ніби й м'яко, а втомлюєшся, як на сапанні буряків. Зате на лузі земля глеювата і добре втоптана, іти легко. Од річки повіває холодком, пахучою осокою. Влітку тут завжди мокне малеча. Павло - свій на річці, знає кожну

яму, кожен брід. Озера Кругле і Пушкарське, там після війни громадянської, кажуть, гармату витягли з намулу. В лататті ховається озеро Циганочка, де лини водяться.

Дорога неблизька. Є час подумати. І як наважитися сказати батькам, що міняє рідну хату на гуртожиток? «Усі ж їздять додому, синку»,— дорікатиме А сестра округлить очі й дивитиметься на нього співчутливо, але без жалю: «Така у вас доля, хлопці. Не сидіть на якорі, відкривайте світи! А де харчуватися будеш? Це ж стільки грошей треба на столовку». А батько в думці благословить. Він замолоду теж дома не сидів, рано подався на заробітки. Про Таврію згадує, про Сиваш. Там із дідом сіль копав. За літо робився чорний, як кримський татарин, губи до крові, бувало, потріскаються. Сонце з ранку до ночі висить над копачами, і ніде від нього не сховаєшся.

Павлові й зараз солоно зробилося в роті, як згадав про юнацькі батькові мандри. У тих місцях колись і Горький бурлакував. Аж під пахвами засвербіло. І кортить стрибнути у воду. Невеличка їхня річка, зате бистра чиста. Риба скидається під вербами. Шкода — позаминулого року звалила одну гроза, річку загатило. Самі собою тоді вірші склались:

Ота верба, що нас втішала,
У самім березі росла,
Від грому першого упала,
Гіллям піврічки зайняла...

«Скупатись?»— Павло недовго, бувало, думає. Мить— і вода зійшлася над головою...

Вечірній присмерк, наче туман, напливав від Кострубівського лісу. Останні полиски сонця згасають на монастирських хрестах. Яром угору бреде худоба, на всі голоси попереджаючи хазяйок, щоб відчиняли ворота.

Біля лугової кринички Павло побачив якось Миколу Лісового. Не одного. Сидить з Надією, малює щось патичком на землі. «Грають у хрещика»,— подумав,

— А-а, робочий клас! — Микола підвівся, простяг руку, ніби нічого між ними й не було.— Ти у нас кепку забув.— І підморгнув, показуючи на Надію, при ній, мовляв, ніяких зайвих розмов.

Утрьох поверталися в село. Микола тримався ближче до Павла.

— У мене рука розпухла, добре, що хоч ліва,—поскаржився.— Ми ж разом бухнулися з ганку. А в тебе ніде не болить?

— Обійшлося. А я дурень — знав же, що не треба заходити у вашу хату. Батько твій завжди погано до мене ставився. А це вже зірвався зовсім. Що ж, і за те спасибі!

Микола втупив очі в землю, здається, в душі каявся. Потім:

— А знаєш, Леся плакала...— глухо промовив. «Справді?» — подумав Павло і захвилювався. Сказав не те зовсім:

— У дівчат очі на мокрому місці, от і плачуть.

— Ми з нею вдвох шукали тебе. Гукали-гукали...

— Щось не чути було...

— Якби й почув, не обізвався б. Характер і в тебе, дай боже... Ех, Пашка! Ходімо кудись, без свідків поговоримо.

Надія відстала...

Аж у сусідському садку знайшли затишне місце. Микола почав розповідати. У вагоні московського поїзда познайомився батько з новим бухгалтером кооперації. Молодий хлопчина, а вже скінчив технікум, портфель у нього з срібною монограмою. Почувши, що головний кондуктор з Гуляйгори, бухгалтер поцікавився, чи не знає він, де можна знайти хорошу кімнату. І щоб з харчами...

Не дуже уважно слухаючи Миколу, Павло пригадував, що він теж бачив бухгалтера біля крамниці. Звернув увагу на його незвичний костюм: піджак сірий, а комір з чорного оксамиту. Наче артист. Дивувався, що Галя пустила чужого за прилавок. Отже, Денис Лісовий вирішив поселити нового знайомого у себе, пообіцяв окрему кімнату. Спершу Леся згодилася, поступилася своєю: спатиме з батьками. Зустріли Сурженка привітно. Напоїли чаєм. Та, побувши з ним трохи в садку, Леся заявила потім татові, що не хоче, аби він у них жив.

— Ну що він таке сказав тобі, що? Чим розгнівив?! — батько стояв на своєму.— Нудний, кажеш? Хвастун? А нам з матір'ю він сподобався,— сердито наполягав.— Солідний, освічений. Чи, може, тобі здається, що ми не розбираємося в людях?

— Нехай десь улаштовується, будете ходити до нього в гості,— в тон батькові, немов навмисне дратуючи його, не поступалася Леся.

— А ти не командуй, поки що я в цій хаті хазяїн. І тобі — батько.

— Чого ви хочете од мене? Чи не в женихи його вибрали? — підвищила голос Леся.

— А як і в женихи?!

— Так би й казали! Але, таточку, даремно стараєтесь. Не ті часи, щоб...

— А які ж вони «не ті»? За нових, виходить, дітям плювати на батьків?!

І злякавшись, що його обійшли, ніби він чогось знає, Лісовий учинив таку бучу, що хоч з хати тікай. Перепало від нього і Лесі, і матері. А на другий день, у ту нещасливу неділю, нагодився він, Павло Чепель. І вже, мабуть, навмисне, Леся сказала батькові, що в хороших людей, сідаючи за стіл, гостя самого за порогом не залишають. Що було далі — відомо.

На прощання Микола сказав Павлові:

— Житиме у нас той Сурженко чи ні, але ти заходь до мене. Батько дві доби в дорозі, а на третю — дома. Сьогодні поїхав.

«Ага! Приходь, та батькові на очі не попадайся. Ну що ж, спасибі!»

Пізніше, вночі, він згадав: усе-таки Леся плакала... Виходить, Денис Лісовий сам по собі, а Леся сама по собі. Хоч по правді, то Павлові немає часу на походеньки.

Розділ п'ятий

— Чепель, до начальника цеху!

Павло обтер паклею руки, застебнувся.

— Ось що, Павлушо,— приязно, як завжди, зустрів його начальник Тихін Тихонович Троць, приладнуючи окуляри, якими він дуже пишався.— У ткалі Бочарової щось верстат халтурить. Оце її заявка. Але раніше збігай у пождепо, до Черникова. Знаєш його?

— Здоровенний такий?

— От-от. Він у нас по лінії Тсоавіахіму. Тюрина доручила йому підготувати тих, хто в Москву поїде. Значкістами всі повинні бути.

Черников саме сповідав немолодого пожежника, котрий стояв перед ним по команді «струнко».

— Тобі чого? — незадоволено запитав у Павла.

— Тихін Тихонович послав.

— Ага. Ти є в списку. Зараз поговоримо. Присядь.

І ще хвилин з п'ять розпікав того, а тоді:

— Чепель? Павло? Які в тебе є значки оборонні?

— Ніяких.

— Як? А значок «ДД» — друзі дітей?

— Не чув про такий.
— Як же це ти живеш на білому світі? А ще хочеш брати участь у велопробігу! Ні, брат, так діло у нас із тобою не піде. На машини ми посадимо тільки тих, у кого буде мінімум три значки. Ось такі,— показав на свої груди.— «Ворошиловський стрілець»— раз. «Готовий до праці та оборони»— два, ну, і добре було б мати ще «Ворошиловський вершник», тим паче, що на велосипедах — теж мовби верхи. Як же нам бути з тобою, Чепель? А це що, догадуєшся? — показав на дрібнокаліберку.
— Трохи догадуюся,— всміхнувся Павло, зрозумівши, що начальник настроївся жартувати, і не такий уже він і суворий, як спершу здалося.
— Так от — з цієї зброї системи МК, запам'ятай: МК, ти повинен вибити двадцять п'ять або принаймні двадцять чотири очка. Не менше. І тоді матимеш значок «ВС». Хоч я не збираюся відкривати заради тебе спеціальні курси. У мене — метод швидкісний.— Він одімкнув сейф, узяв металеву коробку. Показав Павлові акуратно загорнуті в цигарковий папір значки. Один із них поклав собі в кишеню, інші знову сховав у сейф.— Ось так, товаришу стрілець, сьогодні о третій — до мене. Рівно о третій, не спізнюйся.
— Сюди приходити?
— Можеш відразу явитися на стрільбище. Воно за головним корпусом.
— Дозвольте іти? — козирнув Павло, точнісінько так, як робив пожежник, що чимось завинив перед Черниковим.
— Ідіть, Чепель.
Після роботи зустрілися секунда в секунду о третій. Черников одвів стрільця на лінію вогню, а сам поніс уперед новеньку мішень, наштрикнув її на гвіздок у стіні.
— Три патрони для тренування. Потім отримаєш ще три. Ціляй у десятку, в чорний кружок! Розумієш? Та дивися, поверх муру не шарахни, там живі мішені, буває, вештаються. Доводилося тобі коли-небудь стріляти?
— А чого ж. Кілька разів з мисливської...
— Ну, тоді давай. Не спіши. За скобу не смикай, а плавно натискай. Увага Г Слухай мою команду. Приготуватись! Вогонь!
Павло стрельнув, перезарядив і ще раз стрельнув, потім ще... До мішені пішли разом.
— Оце так ми стріляємо...— Черников позначив олівцем пробоїни.— Одна твоя куля в трійці, друга в одиниці, а третьої взагалі нема.
Потім Черников стрельнув сам.
Куля його пробила чорне яблучко. Десятка!
Здивований Павло тільки плечима знизав:
— Ви, мабуть, чемпіон світу?
— Я — «Ворошиловський стрілець», хлопче. Ще з громадянської. Слава богу, зі стажем.
— У мене чомусь руки тремтіли. Хвилювався.
— Тобою нерви командували, а не ти ними. Ану спробуємо ще раз.
І, на своє здивування, Павло вибив двадцять п'ять очок, Черников мовчки надписав на мішені зверху червоним товстим олівцем його прізвище й акуратно згорнув її. Потім так само поважно проштрикнув у сорочці Павла дірочку й пригвинтив новенький значок,
— Іди сміливо до Тюриної, більше їй нічого й не треба.— І ніби зітхнув, сам собою незадоволений.— А норми ГПО здаси Рогову. Він буде твоїм попутником у велопробігу. Бігати вмієш? Плавати? Стрибати? От і добре, Ти, я бачу, селянський син, а там змалку ціну мускулатурі знають. Як на мене, то я б кожному сільському молодику, який у полі працює з батьком, видавав би значки без мороки.
Павло, попрощавшись із Черниковим, одійшов трохи і зняв значок — замилувався ним.
У Тюриної знову засідали. Але вже не хлопці, а дівчата. Білявенька щось гаряче доводила Розі, а та, побачивши Павла, незадоволено на нього подивилася, мовляв, не заважай. Він стояв біля дверей, бо вільного стільця не було. Дівчата поглядали то на нього, то на білявку — свою ровесницю, яка стояла бліда, розгублена, мов на суді.
Павло вже хотів вийти, але Тюрина зупинила його.
— Куди ж ти, Чепель? Секретів у нас немає. Правда ж, дівчата? Нехай послухає, може, виступить, від імені хлопців. Продовжуй, Ларисо, А ви, дівчата, сідайте тісніше, звільніть стілець Павлові.
Йшлося про некоректний учинок білявки. Замполіт фабзавучу Копитко під час виховавчого уроку почав був голосно цитувати чужого листа, підкинутого йому невідомим «доброзичливцем». А вона, Лариса, що сиділа на першій лаві, ні з сього ні з того вихопила у замполіта листа і вибігла з класу. Пояснювала тепер, що то був дівочий лист про любов. Навіщо ж насміхатися над чиїмось почуттям!
Замполіт обурився — якесь дівчисько надумало його навчати етики! Павло прислухався до пояснень Лариси, був на її боці. Адже лист про любов. Уявив себе на місці тієї дівчини, чий лист потрапив до замполіта. «Яке він мав право розголошувати?»
Обговорення затягнулося. Більше він не міг чекати, до поїзда залишалося менше години. Добре, що сидів біля дверей. Тихо вийшов.
Він завжди після роботи вибирав найкоротшу дорогу, і вона лежала через площу Дзержинського. Коли побачив її вперше, площа здалася кам'яним пустирем. Для скількох будинків вистачило б тут місця! А ще кидалося в очі — людський потік котився повз неї, обминав площу, тільки поодинокі перехожі перетинали її по діагоналі. І площа, і корпуси, названі Держпромом, і пам'ятник Кобзарю прикрашали місто. До голої ж площі Павло звикнути не може. Вона приголомшує його своєю невимірністю, він тут відчуває себе мурашкою, не розуміє — навіщо розлито стільки асфальту, поховано під ним земну красу? Зате інша площа, ніби й мала зовсім, з білосніжним Палацом піонерів у центрі, з висадженими на ній деревами, квітами — площа Тевелєва — радує його і вабить. Пам'ятає, привезла їх Августина Петрівна у Харків на екскурсію. Тоді в цьому будинку був уряд республіки. А за ним, на узгірку — музей Сковороди.
Дзвінкоголосі трамваї, які виринають з-за рогу, з Пушкінської, котяться весело далі, один везе людей на Південний вокзал, другий — на Леваду. Павло заздрить он тій старенькій бабусі, що сидить на стільчику біля своєї міської оселі, одягнута по-домашньому. Заздрить хлопчикові на балконі, який із своєї висоти бачить півміста, дівчаткам заздрить, що зайшли в будинок, на фронтоні якого красується табличка: «Гуртожиток ХДУ». Думає про городян, як про найщасливіших людей на світі. У містах життя не схоже на їхнє гуляйгірське. Що там цікавого? Хіба що сельбуд. Євга Головко, бібліотекарка, видає тоненькі книжечки дуже цікаві. Часом знайдеш собі напарника пограти в шахи. Ото й усе. Молодь туди заглядає рідко, більше збираються за старою звичкою на кутках. Співають! Так було завжди, скільки пам'ятає. А тут... Місто, як тільки смеркне, засвітить яскраві вогні. Відчиняться двері театрів, кіно, клубів, вибирай на свій смак. У парках — музика. Останній поїзд відходить до Гуляйгори у нуль годин десять хвилин. Один раз на тиждень можна дозволити собі затриматися в місті довше, і тоді воно на кілька годин твоє. Нагуляєшся, аж ноги гудуть! А потім нічна дорога додому — губиться десь у темряві стежка від станції до села. Слабенькі вогники блимають де-не-де — то вчителі не сплять, мабуть, ще переглядають учнівські зошити. Або сина-робітника, котрий запізнився, так як Павло, дожидає мати, щоб всипати борщику, бо сам не догадається й повечеряти, зморений. По собі знає: тільки заснеш, як тебе вже будять.
Він — на вулиці Рози Люксембург. З радіорупора над дверима кінотеатру «Комсомолець» гримить знайомий голос артиста Бабочкіна: «Стой! Куда?!» І знову вимогливий голос легендарного Чапаєва: «За мной!» Але Павло не піде в кіно. Дивився вже «Чапаєва». І не раз.
Той, хто живе в приміському селі, півжиття — в до. розі. Навіть одежа його пахне не тільки своїм потом, а й чужим тютюном, вже й сам цього не помічає.
— Громадяни, приготуйте квитки. — Маленька повна жіночка в чорному френчі, як у Дениса Лісового пройшла по вагону, постукуючи ключем. Від одних дверей перевірку почав ревізор, від других іде назустріч провідниця. До кожного квитка придивляється

уважно тримаючи його проти вікна. Декого й безбілетного ревізор обминав — і так повірив. Найдовше затримувався біля жінок з кошиками і мішками. Ось дві тітки добре щойно попоїли, смачно облизували губи й пальці Вони наче змовилися подратувати ревізора. Ззирнувшись, почали, не поспішаючи, шукати квитки. Одна витягла його з глибини мішка, сама перевірила компостер і тільки тоді вручила ревізорові, друга хтозначого метушилася, перекладала пакунки з кошика в мішок, потім навпаки — з мішка в кошик. Дивувалася що ні там, ні там не знаходить, кликала сусідок у свідки божилася. Третя їй допомагала шукати, а коли до самої дійшла черга, потупила очі й призналася:

— А я брехати не буду, не встигла. Що моя сусідка купувала, хрест святий, бачила, а я — ні. Правду кажу.

Ревізор подивився на провідницю, ніби питався в неї поради, як бути.

— Доведеться платити штраф, громадяночки. А як ви собі думали? — строго підказала провідниця.— Я ж повірила, коли сідали. Ну де тільки у людей совість? На базарі за бур'янець шкуру деруть. Куди вам хоч їхати?

— Далеко,— відповіла небрехлива.

— Ми з одного села, — одказала та, що ніби й мала квиток, але десь загубився.

— То будете платити штраф? По три карбованці.

— Ого! Де в нас такі капітали!

— Документи є?

— А які в бабів документи? У вашої жінки вони є? Павлові стало смішно. Він уявив собі «главного» на місці цього ревізора. Хто кого переміг би? Згадавши Дениса Лісового, подумав і про Лесю. «Прийде сьогодні в кіно? Обов'язково повинна б».

Мабуть, Наталка підстерігала його, бо як тільки взявся за хвіртку, вийшла назустріч з пакетом.

— Візьми сорочку, доки лежатиме. А гудзики вже сам пришиєш. Ти «Поцілунок Мері Пікфорд» ще не бачив? Кажуть, смішна комедія. З участю Ігоря Ільїнського. Я збираюся...

— Сама?

— А то з ким же? Я — завжди сама.

— Ні, я не про те... Лесю мав на увазі.

— Ми з нею не домовлялися, — відповіла якось невесело. — А що? Гукнути її? Можу збігати, як хочеш.

— А встигнеш? — Павло не помітив, що в сусідки зіпсувався настрій.

— Встигну, не бійся. — Наталка дивилася вже не на Павла, а кудись убік, ніби щось її там зацікавило.

— Якщо затримаєтесь, приходьте просто в сельбуд. Я з квитками чекатиму.

— Добре, — збайдужіло відповіла. — Та не притискай до себе — зімнеш. І про гудзики не забудь. Трьох не вистачає.

«Ну, укусить і меду дасть! — догадався, нарешті, Павло.— Не дуже ладять вони, певно, з Лесею».

От і Надія причепурилася — не впізнаєш. Плаття у синій горошок, з чорним лаковим пасочком на талії. Матерчаті спортсменки білі як сніг, натерті крейдою. В товстій косі синя стрічка.

— Куди це зібралася?— поцікавився Павло, ховаючи у шафу пакунок.

— На Кудикині гори. Ще й питаєшся. У кіно.

— Може, й мене запросиш?

— Тебе? Для мене вже й квиток узяли.

— Ого! Хто ж це?

— Побачиш. Давай краще поміряємося, хто з нас вищий. А то Микола каже...

«Ага, Микола. То він розкошелився?»

Надія стала з ним поруч, трохи підняла голову.

— Ні. Ти — вищий за мене. Ось на стілечки,— і показала самий кінчик мізинця.— До осені ще й пережену.

«Росте Надійка нівроку!» — згодився подумки Павло, Не помічав досі. А була довго кволенька. Розмовляла у сні, плакала. Мати тоді не відходила від неї, а Павлові здавалося, що тільки про неї й турбується, а його забуває. Якось Надія захворіла. Ще як у колисці спала, Мати, погойдуючи її, скаржилася сусідці — Наталчиній матері — на свою нещасливу долю: «Їй-бо,— казала, - коли б не надія, укоротила б собі віку.— І все повторювала: — Тільки ще надія, одна надія тримає мене на світі».

«Як це так, одна Надія? — питав сам себе малий Павло, лежачи в кутку на печі.— А батько, який проти ворогів воює? А я? «Сльози навертались на очі, йому теж хотілося вмерти. Не «назовсім», звичайно, а щоб тільки побачити, як жалкуватиме за ним мама. Надія! Нескоро дізнався, що означало це слово для матері, І аж тоді відчув провину і перед сестричкою, і перед матір'ю, що нерозумно думав.

Павло видобув з кишені кілька монет.

— Візьми, Надіє. Розплачуйся своїми.

Дочекався Наталки.

— Не знайшла твоєї Лесі. Мати каже, що не знає де.

Павло махнув рукою.

— То, може, удвох?

— Щось розхотілося. Нецікавий, кажуть, фільм,

«Сім п'ятниць на тиждень». Дивився на неї — посмутнілу, незрозумілу.

— Ну, нехай я в дурнях. А ти чого згедзилася?

— Кажу — розхотілося. Нехай собі та Мері цілується.

— Як знаєш.

Сельбуд не в центрі села, а на пагорбі проти школи, їх розділяє ярок, по дну якого проляга наїжджена дорога. Дерев'яні сходи ведуть у старий сад, і в ньому стоїть сельбуд — цегляний будинок. Мабуть, раніше було кілька кімнат, однак простінки розібрано, збудовано сцену. В іншому кінці залу — кінобудка. До початку сеансу ціла година, а перші ряди вже зайняті підлітками, дітьми. Гамірно, голоси збуджені, жваво обговорюється фільм.

Біля сельбуду ні Лесі, ні бухгалтера. Не видно нікого й біля каси. Хлопчаки заглядають у кінобудку, готові виконати будь-який наказ механіка. Зовсім недавно, здається, серед них був і Павло. У кіномеханіка Мешкова цікава звичка — все пояснювати самому собі вголос: «Беремо мінусовий дріт і включаємо сюди, беремо плюсовий... Тепер перевіримо динамо». Так його вчили, певно, на курсах, і він строго дотримується цього порядку. Приохочував до своєї професії і Павла.

Чепель спустився в сад. Уже смерклося, хто там сидить на лавочках попід деревами, здаля не розпізнаєш. На ближній — самі курці. Блискотять вогники цигарок. Далі притихла якась парочка. Ще далі — знову двоє. Павло попрямував у глиб саду — до альтанки.

Зататакав моторчик, спалахнули лампочки: на сходах, за вікнами сельбуду. Павло зупинився поблизу альтанки і завмер. Краш;е б не світили... Він побачив Лесю і Сурженка. На колінах у бухгалтера і зараз лежить шкіряний нерозлучний портфель.

Леся зробила такий рух рукою, неначе хотіла закрити лице.

Побачила вона, звичайно, що хтось наблизився, але хто — навряд чи впізнала.

«Брехав. Усе брехав Микола про сварку між Лесею і батьком. Запевняв, що Сурженко Лесі не потрібний. А в них, бач, повна згода, — аж ціпенів Павло. І згадавши, як швидко повернулася Наталка нині з хутора, він аж тепер подумав, що вони, може, бачилися з Лесею. Тож поведінка Наталки зрозуміла,— Гуляй собі хоч до ранку».

Ні, Павло не обізветься. Не принизиться, не підглядатиме, хоч ниє в нього серце і сверблять кулаки, А Наталка теж хороша. Не сказала йому правди. Попередила б. Так ні... Кому ж вірити? І Микола Лісовий, і Наталка невідомо заради чого приховують від нього те, про що вже знає, мабуть, усе село.

На другий день Павло працював мов не своїми руками. Був і не дуже обережний, бо, ремонтуючи у ткацькому цеху пристрій для регулювання нитки, зопалу крутнув ключем так, що рука зірвалася, — до крові збив кісточки на пальцях. Довелося йти в медпункт.

Блідий, з перев'язаною правицею сидів Павло в буфеті. Аж тут — і Наталка.

— Як же це ти, Павлусю? Хіба можна бути таким необережним? — співчутливо дивилася на забинтовану руку. І мало не плакала. — Хіба можна?..

— Можна, як бачиш! — відповів грубо.

Наталка ще хотіла запитати про щось, але стрималася. І все ж, зітхнувши, поцікавилася:

— Будеш тепер на бюлетені?

— Іди собі, Наталко. Дай спокій. — Йому хотілося чомусь полаятися з нею. Однак угамував себе.— Ага, я й забув: за мною — борг. Скільки я винен тобі? Карбованець? Два?

— Не розумію. Про який борг ти говориш?

— Ну, прала ж мені сорочку, прасувала...

— Ти що, здурів? — ображено стисла губи, подивилася на Павла. А він, бачачи, як уплинули на дівчину його слова, з безглуздою впертістю повторив:

— Скільки, питаюся, винен? — І поліз у кишеню по гроші.

Здавалося, ще трохи — і Наталка на його зухвалість відповість теж зухвалістю. Але їх очі зустрілися. І дівчина ніби схаменулася. Слів, що готові були зірватися з її уст, так і не вимовила. На мить завагалася. Потім, нахиливши голову, пішла помалу з буфету.

І він одразу охолов. Знав, що зганяє на ній злість, більше ні на кому. Але не жалів Наталку, а тільки дивувався її витримці.

Від роботи Павла увільнили на два дні. Нехай гоїться рука. Але Юхим Рогов — за штатом він був інструктором фабзавучу — перестрів його біля медпункту.

— Постраждав, кажеш? З ким не буває. Але ж за тобою боржок. Не забув, що мусиш здавати норму ГПО? Стометрівку зможеш пробігти?

— Оце зараз?

— А що? Стадіон — поруч: на заводі «Здоров'я трудящим». Здаси, потім — на всі чотири.

Павло поворушив пальцями,

— Болять?..— зрозумів його Рогов.— Головне — ноги цілі. Стометрівка — це ж суща дрібниця. Ходімо, браток, усе буде гаразд. — Юхим нахилився, ляснув Павла долонею по нозі.— Ого, уроджений спринтер! Словом, на тренування за мною — кроком руш!

«Де ти взявся на мою голову?» — Павло плентався неохоче позаду. До них по дорозі приєдналося кілька хлопців і дівчат у спортивній формі.

Виробничі приміщення сусіднього заводу виглядали дуже скромно: одноповерхові, схожі на пакгаузи, будівлі без будь-яких ознак механізованого обладнання всередині, без високих труб, електротрансформаторів. Заводський двір відгороджений низеньким парканом, за ним — стадіон. Займав таку приблизно площу, як і той пустир, де Павло «здобував» «Ворошиловського стрільця».

Дівчата і хлопці переодягалися, міняли взуття. Тільки Павло в своїй звичайній одежі. Юхим хотів його виручити, запропонував свої спортсменки, але на Павлову ногу вони не налізли.

— У древній Греції бігали босими, — заспокоїв Павла Рогов. — Ось ця дівчина буде сьогодні твоїм тренером. Тоня Кіцелло.

«Ну й прізвище!»

Невелика на зріст, уся ніби виточена, на місці не встоїть, крутиться туди-сюди пританцьовуючи.

— Чого це тобі припекло з хворою рукою бігати? — поцікавилася.

— Готуюся до велопробігу. А часу мало.

— Добро! На серце не скаржишся? — Тон у дівчини занадто офіційний, видно, звикла до своєї ролі.

— Серце в порядку, — відповів Павло чітко, немов рекрут.— До лікарів не звертався поки що.

— Добро! Почнемо із стометрівки. Це, до речі, моя дистанція. Я зараз побіжу, а ти не лови гав. Придивляйся, як треба тримати руки, голову. Звичайно, у кожного спортсмена виробляється свій стиль, але є якісь спільні правила, вимоги. На стометрівці треба миттю одриватися од землі, летіти. Скомандуєш мені: «Приготуйсь! Старт!» Я побіжу. Потім візьмемо в Юхима секундомір.

Тоня наблизилась до білої смужки, присіла.

— Ну, командуй.

Приготуватись — старт! — неквапно якось вимовив Павло.

Дівчина все ж зірвалася з місця, як вихор. Ноги її миготіли з блискавичною швидкістю, і важко було зафіксувати мить, коли торкаються землі. Бігла вона й назад, але вже не поспішала.

— Тепер спробуй ти.

Павло озирнувся. Ніхто не байдикував на стадіоні, ніхто не сидів. Стрибали, крутили «сонце» на турніку, перекидалися через голову на зеленім футбольнім полі. Це підбадьорювало і його.

Скинув черевики, вийшов на доріжку в самих шкарпетках. Тоня присіла поруч, показуючи, як слід відштовхуватися.

Дала старт.

Хвора рука щеміла, і він трохи розслабив пальці. Все перед ним замерехтіло, попливло на нього. І ось уже під ногами — фініш. Та розігнався так, що інерція понесла його далі.

Молоденька тренувальниця зустрічала його з більшою зацікавленістю, ніж тоді, коли давала старт.

— Як твоє прізвище, кажеш? Чепель? Ну, Чепель, танцюй! Юхиме! — загукала весело. Потягла Павла за собою до турніка, де стояв Рогов. Раділа, наче власному успіхові. — На ГПО він здасть. І без моєї допомоги, Чуєш, він бігає як бог!

— Не заважай,— відмахнувся від неї Рогов. — Бачиш, у мене подвійне сальто вимальовується. Ще трохи. А про Чепеля... Візьми ось секундомір і скажеш результат. Отоді видно буде.

— Добро!

Через півгодини дівчина повідомила Рогову офіційно;

— Дванадцять і три десятих...

— Стометрівка? Що ж, цілком задовільно.

— Він ніколи досі не бігав на стадіонах.

— Кожен так говорить.

— А як справді не бігав? Такий результат для новачка багатообіцяючий, сам розумієш.

Домовилися й про день, коли Павло прийде здавати норми ГПО офіційно. Почувши Тонину пропозицію записатися до секції легкої атлетики, Чепель заперечливо похитав головою.

— Мене вже й так охопили — нема коли вгору глянути. То збори, то підготовча група робітфаку. На поїзд біжу швидше, ніж оце на стадіоні.

— А я думала — ти з гуртожитку.

— Ордер, спасибі, видали, а місце ще треба чекати.

— Для хорошого спортсмена начальство зробить виняток.

— Який же я спортсмен?

— Будеш ним, як захочеш. От пробіжи стометрівку за одинадцять секунд, а ми в газеті тебе розхвалимо. Мовляв, наша надія.

«Надія» — він згадав давнє і весело посміхнувся.

Масова підготовка і здача на значок ГПО відбувалася щовихідного, і Тоня порадила Павлові частіше відвідувати стадіон, регулярно тренуватися.

Вночі у батька розболілися зуби. Чим тільки не лікував їх, прикладав ладан, полоскав рот самогонкою, зав'язував щоки хустиною, курив цигарку за цигаркою, згадавши давню пораду Яна Дзеніса: отрута, що є в тютюні (нікотин), біль убиває. Ледь розвиднілося, Надія побігла по Дмитра Васильовича — єдиного представника медицини в Гуляйгорі. Та фельдшера не застала. Павло увесь час крутився на подвір'ї, щоб не чути, як стогне і лається батько. «Коли не везе, то не везе»,— співчував і хворому, і матері, що не знаходила місця. І треба ж — у вихідний день. Павло покликав Дзеніса.

Хворий зустрів латиша насторожено, трохи притих.

Сусід ні про що не розпитував, все було йому зрозуміло. Давно мучать зуби Івана Чепеля. Подумав трохи, далі попросив грубу нитку, набрав у кухоль чистої води і підставив Павлові руки. Мив старанно, тер з милом і знову мив. Мати в приготування не втручалася.

— Один вихід, — сказав латиш, — вирвати зуб.

— А може, Дмитра Васильовича дочекаємося?

— Нема коли чекати.

Колюча, гостра щетина густо засіяла батькове лице, очі запали. Сидів біля вікна і хапав ротом повітря. Стогнав і скрипів зубами, був у такому відчаї, наче хотів, щоб усі його зуби викришилися.

— То як, Іване Михайловичу? Уперьод? — запитав Дзеніс, показуючи батькові нитку.

— Ой, не муч. Рви,— простогнав Чепель.

— Тоді слухай мою команду. Руки по швах і не смій піднімати. Ану, котрий? Ширше, ширше роззявляй рот, не бійся. Ага, дупло бачу. Ага, хитається.

— А-а-а...— шарпонувся батько.

— Тримай тата, Павле. Не затуляй, не затуляй, кажу тобі, рота. Я ще похитаю.

І рвонув просто пальцями, без нитки. Павлові зробилося солоно в роті, неначе його мордували, притис батька до себе, щоб той не вирвався. Але це вже було зайве.

Іван Чепель таки смикнувся, сильний, мов кінь, штовхнув Павла, ухопив Яна Дзеніса за руку.

І все затихло.

Після паузи Ян запитав:

— Горілка є?

— Є трохи.

— Несіть, Маріє Миколаївно. Нехай він добре рот прополоще.

Мати подала пляшку. Батько набрав повний рот, забулькав. Потім нахилився й виплюнув.

— Тепер ще разочок,— мовив Дзеніс.

На цей раз хворий обійшовся зовсім маленьким ковтком: нема дурних добро переводити.

«А він не такий уже й кволий, наш батько, як мені здавалося»,— подумав задоволено Павло.

Гуляйгірська земля, тільки ступить на неї, бере Павла у полон, своє нашіптує. То про батьків, то про Лесю. Тягне в недалеке минуле, у шкільні роки.

...Варили всією школою кашу в лісі. Леся збирала хмиз і складала йому на руки. Раптом як скрикне — здоровенний жук-рогач учепився їй у волосся і гуде, гуде. Довго виплутував Павло рогача, а дівчинка терпляче стояла перед ним, нахиливши голову. Того рогача він хотів задушити, але не дозволила. Нехай собі живе. І ще їх багато було у лісовій кульмі, ціла компанія. Прийшли за горіхами. Однак до них уже тут хтось побував — не густо на гілках. Тоді він пообіцяв: «Натраплю на щедрий кущ, покличу отак: одудуд, одудуд". І таки справді знайшов кущ, і Леся прийшла на його голос. Вилущувала собі лусканчики. Чи догадувалася, що він і небо їй прихилив би отак, як оцю гілку?

Скоро за хутором прокинуться білі гриби, а там і опеньки. Та він туди більше не піде, нема чого йому робити в Лесиному лісі. Нехай той інший збирає. Павло бачив зблизька молодого бухгалтера. Хлопець як хлопець. Чванькуватий трохи, та ще з портфелем. «А може, справді я не вартий такої дівчини? — подумав.— Як і чим завоювати право на довір'я до себе? Он поруч слюсарить Семен Римар — робітник, як і я. Але про Римаря пишуть у газетах, розповідають по радіо. Як про слюсаря і про відомого майстра стоклітКових шашок, він претендує на звання чемпіона республіки. Ну, нехай Римар трохи старший, нехай, але ж Гриша Грицай — мій ровесник. Разом сиділи за партою, разом мріяли про майбутнє. Гриша казав, що піде вчитися далі, на робітфак, і він це зробив. Скоро студентом буде. А я? Даремно гніваюся, виходить, на Дениса Лісового, на Лесю. Гніватися насамперед треба на самого себе, бо жити лише для того, щоб їсти і пити, мати сякий-такий одяг,— це ж дуже мало! Подумати, чого треба від життя, крім отієї любові, що не дає спати! Мій батько колись залишив усе, навіть мене малого, воював проти кайзера. А латиш Дзеніс бився за волю в чужій Росії і залишився тут на все життя. Коля Руднєв помер героїчно за владу Радянську, вимурували йому пам'ятник навіки».

Павло ще не знає, ким йому бути, яку стежку в житті обере, але як хочеться довести всім, що не гірший за інших — за того ж Сурженка. Помиляється Денис Лісовий, пророкуючи йому жебрацьке життя! Зітхає Павло: не скоро це буде, ой не скоро. А тим часом з Лесею не він, а Сурженко.

Розділ шостий

«Хто б подумав, що доведеться бути без Людвіга?" — думає Павло, натискаючи на педалі.

Уперто день за днем наставляв їх австрієць, показував, як розбирати й збирати велосипед, ремонтувати колеса, клеїти шини. Для успіху пробігу головне - фізична витривалість. Умій розподілити свої свої сили, не ламати графік за будь-яких метеорологічних умов. Із стадіону вивів їх на вулиці міста. Щоб звикли. І шапочки в'язані з козирками, і викладка за плечима, і шкіряні футлярчики на рамах із запасними деталями — все це його турбота. Навіть червоні прапорці.

— О, рот фронт!

Павло не забув, як Людвіг, ставши по команді «струнко», затягнув пісню, мелодію якої знали добре на фабриці, вважали своєю:

Приціл перевір,
Щоб не схибив в бою.
Вперед, пролетарю,
За справу свою!
Вперед, пролетарю,
За долю свою!

Поверталися з велосипедами на фабрику трамваєм. Праворуч — широкі, рівні алеї Лісопарку, ліворуч - аероклубівський аеродром, на ньому саме приземлялися парашутисти. Водій зупинив трамвай, дивився в небо, як зачарований. Висипали на вулицю й усі пасажири. Білі куполи колихалися в небі. А в зеніті гудів важкий літак з червоними зорями на широких крилах, сяяло сонячне глибоке небо. Одного парашутиста, здавалося несло на дорогу. Павло затривожився, аж руки розставив, закричав:

— Дріт!.. Дріт!.. Обережно!

Фігурка все збільшувалася. Видно стало вже й лице і те, як, учепившись руками за лямки, людина силкувалася спрямувати парашут уздовж паркану. Павло навіть заплющив очі: йому здалося, ш;о ось парашутист зачепиться ногами за дріт.

Радісні голоси раптом залунали навколо — все гаразд!

Біле шатро пригасало зовсім близько. І стало видно, що на парашутистові військова форма, в руках карабін. Нарешті десантник виплутався з шовкових строп, пробіг кілька метрів і припав на коліно. Наготував зброю, наче хотів бій вести.

Та ось у центрі аеродрому спалахнула червона ракета, почулася команда. Зібгавши шовковий купол, десантник швидко запакував його у свій ранець, побіг.

У трамвайному вагоні схвильовано обговорювали подію.

— Убийте мене, щоб я з парашутом стрибнула, — мовила гарно вбрана молодичка, кокетливо поглядаючи на свого сусіда, військового з двома кубиками.— Ні за які гроші.

— А я наважився б і без грошей,— обізвався огрядний, чолов'яга у залізничній темній формі, нагадавши Павлові Черникова.— Цікаво все ж таки переконатися, чи ти не боягуз. Для самого себе.

Ці слова: «Для самого себе» — запам'яталися...

Вже давно їдуть вони по землі російській, гуде широке шосе. їх обганяють машини, навантажені дарами щедрої осені; насипом — картопля, цукрові буряки, за високими бортами — білокачанна капуста, кавуни смугасті, крутобокі. Кожен як намальований. Тільки теплого літа виростають такі красені. І будинки, і садиби обабіч шосе — як і на Україні: колодязі з корбами, журавлями. Квіти за парканами: мальви, чорнобривці, вже й айстри зацвіли. І дерева — шевченківські тополі, віковічні верби з могутньою статурою, кучеряві берези. Нічим не відрізняється природа від гуляйгірської. Біжать та й біжать упритул до зелених смуг накатані возами, утоптані худобою грунтівки. Хороша, бистра штука велосипед, а все ж згадується йому з більшою приємністю звичайний віз. Від Гуляйгори до столичного Харкова вісімнадцять верст. Ще підлітком возив Павло колгоспну пшеницю, виконував першу заповідь. Червона валка! Справді, обоз цвіте червоним, бо над колонами — прапори і гасла. Хлібоздача — завжди свято. Біля кожної садиби — статечні, сивоголові люди, діти. А он і молодиця з немовлям на руках вийшла, подивилася не неквапливих коней, ніби сповнених гордістю, що везуть хліб, новий урожай! Вгадує, з якого колгоспу—з далекого чи близького. Перший раз тоді йому довірили коня. Мішки носити дорослі допомагали. А в наряді записали — їздовий Павло Чепель.

Запашний дух молодого хліба ні з чим порівняти, лине він над полями, над шляхами з ранку до вечора, як іде хлібоздача державі. І ш;е довго потім супроводжує тебе, як вертаєшся з елеватора, та й протягом усього життя в душі. Павлові супутники нинішні — Кубрак і Солод — хліборобського роду-племені.

Дорожні знаки зустрічаються все частіше, нагадують, що скоро велике місто. У надвечірній сутіні височать труби промислових підприємств, гудуть над головою залізні підпори з мереживом дротів. Тимофій Солод, який їде попереду, нажимає на педалі, крутить швидко. Доводиться і собі... Павло виймає годинник. Батьків, Не сказав Іван Чепель, що дарує. Віддав, та й усе. Звикай по годиннику жити, робітничий клас!

О, вже когось зустрічають. Може, їх? Так і є. На велосипедах. Одягнені в юнгштурмівки — ще їх називають «тельманівками». Мода КІМу.

— Комсомольський привіт молоді Радянської України!

Четверо харків'ян відповідають дружно:

— Комсомольський привіт молоді Радянської Росії!

Біля пам'ятника Володимиру Іллічу розпочався мітинг. Слово надається Павлу Чепелю.

Уперше в житті на такій трибуні, перед незнайомим людьми. їх багато. Усі такі ж молоді, як і він. Більше хлопців. Дівчат мало, вони з квітами в руках.

Серце б'ється в такому ритмі, наче оце тільки вийшов на берег, перепливши ріку широку.

Ночували в готелі. Кімната на чотирьох. Бєлгородці — люди гостинні. Чотири пляшки ситра на столику Чотири блокноти. Ручки, яких ш;е ніколи не бачили, - чорнило набирається.

— А ти молодець, Чепель. Не розгубився. Ото тільки одне... Попросила ж якась дівчина: «Розкажіть про себе...» А ти ніби й не почув. Ще подумає — жонатий!

«Тимофію Солоду, бач, смішно... А ш;о — про себе? Народився тоді-то, був спартаківцем, а потім став піонером, юним ленінцем. Геройська біографія. Аякже».

Вночі знову почав згадувати — сам для себе — те, ш;о в дитинстві чув від матері. Бо й у неї, як у кожної людини, були свої вузлики пам'яті. Свої листочки календаря.

Павло все з маминих спогадів бере: «Тікали ми з тобою, синку, від Махна. Грузли в снігу, падали. Думала — впаду і не встану. І ти в снігу замерзнеш». Все почуте принишкло в ньому з переляку. Часто переслідував його вогонь у сні. Мати і знахарку, як малим був, кілька разів кликала виливати переполох. А. трохи згодом таки вдерлася в їхню хату банда. Кучерявий блондин у жіночому жакеті з великими білими гудзиками наставив матері в лице наган:

— Клади, стара, гроші і золото на стіл! Давай самогон! Не жалій нічого для анархії. Бачиш, у нас на прапорі — смерть!

Павлові було тоді шість років, усе вже розумів. Закляк від страху за матір.

А вона так його здивувала раптом.

— Кажете — анархія? — перепитала і наче зраділа. — Так у вас там десь і мій чоловік. Не чули? Чепель. Виходить, ви — свої?

— Може, й свої... Але й свої коней виводять.

— Хай виводять, як треба. Я не перечу. Ото біда, що нема в мене ні золота, ні самогону. Війна. Уже шостий рік. І хліба нема. То ви хоч назвіть свої імена. Мій повернеться, скажу, хто в мене гостював. Зрадіє, що провідували анархісти.

І подалася анархія з хати без контрибуції.

Дуже рідко бачив матір веселою, а коли згадувала цю пригоду — всміхалася. А батько навпаки — насуплювався. Навіщо, мовляв, було про нього, чесного солдата, таке вигадувати.

Розділ сьомий

Обідав з Надією, пригадує. Батьки поїхали колгоспним возом на станцію: прибув, нарешті, протез, обіцяний соцзабезом ще в позаминулому році. Отож, почав із сестри: показав ордер на гуртожиток. Оглядала його і так, і сяк. Мовчала.

Павло сам набрав собі гарбузової каші, тільки молока не знайшов.

— Хазяйко! Ти що, заснула? З чим їсти її?

— Цукром посип. Ой, Павлику! Це я у твоїй кімнаті поселюся?— відчинила широко двері.— Чуєш, у мене все в ній буде інакше.— Стала на порозі кімнати, вголос розмірковувала.— Дивися, ліжко пересуну сюди, а шафа стоятиме тут. Ще якби столик маленький посередині. Як у Лесі. А на стіні — моє фото. Оте, що всім подобається, збільшене.

Йому було і смішно, і гірко.

Допомагала Павлові готуватися в дорогу. Разом спустили з горища сундучок. Старенький, але ще досить міцний. Служив Чепелю-старшому, як був той солдатом, а тепер хай послужить молодшому. Павло обтер його мокрою ганчіркою зверху і всередині, стукнув, де треба, молотком. Сухе дерево загуло, як бубон.

Рипнули двері, увійшов батько.

— У похід збираєш братика?— звернувся до Надійки.

— Не в похід, а в гуртожиток. Кімнату ж залишає мені.

— Ага... розпорядилися вже. Черга дійшла твоя на гуртожиток, чи як?— запитав у Павла.

Павлові приємно розповісти, як то витанцювалося. Ним на фабриці задоволені — в цьому головне. Навіть значок «Ворошиловського стрільця» показав. Надія взяла значок, приклала його собі до кофточки, запишалася перед дзеркалом.

— Наче золотий. Так і сяє!— примовила.

Батько пошкутильгав до шафи, ш;ось там довго шукав у шухлядах, незручно вмостившись на підлозі. Ось підвівся, вигорнув із ганчірки якусь цяцьку.

— О! І в тебе був значок?— нахилилася до нього Надійка.— О, який гарний хрестик! Але чомусь не блищить. Тоді золотих не давали?

— Хрест Георгіївський, а не значок.— Батько бережно тримав свою нагороду на долоні, як коштовну річ. — Оце такий. На честь Георгія Побідоносця, з чистого срібла.

— Хто ж тобі дав його, тату, цар?

Старший Чепель дивився на дочку поблажливо, потім перевів погляд на сина, усміхнувся.

— Вручив мені «Георгія» на полі бою його превосходительство генерал Брусилов Олексій Олексійович.

— Ви тоді за царя, виходить, воювали?— дивувалася,

— Проти німців воював, а не за царя. За Росію.

Заторохтіло у дворі: мати зачиняла ворота. Худенька конячина протюпала мимо вікон і зупинилася. На візку — поклажа. Щось вузеньке, довге, схоже на труну.

— О, нога моя приїхала,— невесело мовив батько. — За неї «Георгієм» розплатилися.

Увійшла мати. Пов'язана чорною хусткою, наче і справді зібралася на похорон.

— Іди, Йване, розрахуйся з візником. У мене не бере. Як почув, що то в упаковці, відмовився від грошей.— Побачила сундучок на лаві, Павла заклопотаного, впала тінь їй на обличчя, затуманила очі.—О боже! Що це таке, Іване?

А батько відповів спокійно:

— Нічого не сталося, Маріє. Горожанином буде твій син. У Харкові житиме. Ото й усе.

— Облиш. Не те говориш, Іване,— не зовсім вірила чоловікові.— А сундучок? Кращого нічого не знайшли для сина?

Павло, щоб спрямувати розмову в інше русло, нагадав:

— А з візником так ми і не розрахувалися? Он він уже виїжджає з двору.

Батько узяв під руку милицю.

— Чув же, грошей не хоче. Гукнути хіба? Нехай розговіється. Скоч за ним, Павле.

Поки кришили цибулю та огірки, батько з візником у дворі розпаковував ящик. Павло вийшов до них. Батько акуратно кліщами витяг цвяхи, щоб дощечок не розколоти. Вони для нього були ніби дорожчими за те, що в ящику. Під шаром стружки знайшли мішечок брезентовий з інструментом і запасними гвинтиками, шайбочками, гайками.

Протез лежав на дні, загорнутий у папір.

— Важчий за мою дерев'яну,— мовив похмуро батько.

Понесли в хату. Розгорнули, поклали на лаві. Металеві суглоби блищали нікелем, як шишаки на двоспальному ліжку. Жовта шкіра на залізному сухожиллі рипіла й піддатливо вигиналася разом з ним. Реміння пахло військовим спорядженням.

Їздовий Максим Тополя, недалекий сусід, чухав лису голову, шморгав носом, оглядав протез. Заходив то з того боку, то з того, але руками доторкуватися остерігався. Іван Чепель щось там необережно натис, нога заворушилася, зігнулася в коліні. Максим злякано одсахнувся.

— Дорога, видно, штука,— покрутив головою згодом, аби не мовчати.— Самої шкіри пішло он скільки.— І хльоснув себе пужалном батога по халяві. Ні, фабрична нога не сподобалася Максиму Тополі, хоч, видно, обійшлася в копієчку.

— Прошу до столу,— покликала мати. І як тільки одійшли од лави, метушливо накрила протез благеньким ряденцем.

Так він і пролежав на лаві до пізньої ночі. Інші клопоти забрали увагу матері, батька: збирали Павла. Поклали йому в сундучок штани вихідні, найновіші, дві сорочки, рушник. Шкарпетки Надія нашвидку випрала й засунула в піч, щоб швидше висохли, бо треба було ще й полатати. Подарувала братові своє маленьке дзеркальце, одрізала півкуска пахучого мила «Букет моєї бабусі». Ниток намотала у запас — білих і чорних, батько підказав. Загорнули в папір ложки — столову і чайну, виделку, ніж найпохватніший— вузьким різаком. З великої скрині, де берігся посаг ще материн дівочий, витягла біле простирадло.

— Подушку візьмеш? Одну чи дві?

— Куди їх... Досить однієї — маленької.

— Пухову бери. Ще тільки до половини напакували, поміститься. Завидна штука сундучок солдатський!

Ледве засіріло небо — Павло вже на ногах. А мабуть, і не лягала. Біля печі клопочеться і дивиться, дивиться на Павла, аж йому моторошно.

Сундучок на замку. Окремо в торбині — харчі. Картопля, цибуля, часник, яблука. Трохи горіхів. Вони зверху й торохкотять, пересипаючись. Хотіла мати всунути й чавунчик, начищала його, терла цеглиною, та Павло відмовився.

Мабуть, голосно тпрукав у темряві Максим Тополя, бо сусіди попрокидалися. Он і Наталка вискочила боса, на ходу заплітає косу: «Хто це і куди їде? Ага, Павло».

Сундучок поклали в передку. Старий Чепель сів позаду, виставивши дерев'яну ногу, як рушницю.

Наталка одвела Надію за хату. Про що там гомоніли Павло не чув, але він бачив, як сестра пригорнула до себе Наталку і щось їй шепнула — у саме вухо. Та ніяково засміялася, перекинула косу через плече і, обірвавши білу жоржину, підійшла до Павла.

— Міг би й попередити.

— Тільки вчора все вирішилося.

— Не виправдовуйся. Тобі хотілося зникнути раптово — був і нема. Але від мене чого критися? Захочеш дізнатися про батьків, заходь у штопальний. Надумає мати передати щось синові — прийде до Наталки. А до кого! Оце ми й з Надією домовилися. У нас із твоєю сестрою — повна злагода. Ага, не чекав?— І щебетала, щебетала.

Павло ніби й слухав її, а думав про інше. Заклопотане лице матері, яка стояла біля воріт, склавши руки на грудях, примусило запитати себе: чи вірно робиш, чи не рано наготував сундучок?»

Розділ восьмий

Голий до пояса, з татуїровкою на руках і на грудях хлопець нехотя поздоровкався з Павлом.

— Так, це в нашій кімнаті звільнилося місце. Але без коменданта нічого не вийде. Тут, браток, порядочок. Побанитись тобі треба — це раз. Санобробка одежі - два. Анкеточка — три.

— А мені ж сьогодні на роботу.

— з богом. Сундучок залиш у прибиральниці. Нічого з ним не станеться. Будівельник?

— Ні, в ремонтному.

— Кадровий, значить? А ми — сезонники. Літом тут, зимою на печі. Твій папаша?— кивнув у бік старшого Чепеля.

— Угу.

— Бачу, йому з дороги відпочити б треба. То заходьте.— І простягнув руку:— Костиря Федір.

Дошки під ногами вгинаються, риплять. Коридор довгий, з нумерованими дверима на обидва боки, в кінці — глухий перестінок, за ним чути дівочі голоси. В заскленій рамці — плакат, на ньому намальовано чорною фарбою черепаху в попівській рясі, червоною — перехрещено, зліквідовано на пні.

Долой, долой монахов,
Раввинов и попов,
Наука доказала,
Что нет теперь богов.

Павло пригадав — і при вході до гуртожитку висить гасло: «Релігія — опіум для народу».

Костиря, помітивши, що Павло зацікавився віршами, посміхнувся:

— Якщо в бога віриш, начувайся. Ми всі, увесь без винятку гуртожиток, поголовно — войовничі безвірники. Чуєш, войовничі, як і наш комендант.

— Я теж безвірник. А з деякого часу войовничий. Ось батько знає. Ледь не задушили мене богомольці.

Пішли за Костирею. В кімнаті чотири ліжка застелені, п'яте — з голим матрацом. Тіснувато. Стіл, тумбочки, вішалка. Уркоче на стіні репродуктор. У кутку — велосипед. Троє хлопців топчуться біля столу, нарізають хліб, ділять на порції сало, консерви.

— Увага, товариші! Нашого полку прибуло. Так як тебе, кажеш, величають? Павло? А це його батько. Не бійтеся, батько не залишається, сина під нашу опіку привіз, оце для нього й ліжко. У нас тут, папашо, комуна. Всі свої. Цей ось молодець — братуха мій, Костиря Петро. Рідний, між іншим, хоч ми й не дуже схожі. Не дивися, що я чорнявий, а він, бачите, альбінос. Товаришок з ножем — наш землячок, Сергій Макуха. Сьогодні його черга нас годувати. Де хочеш розживайся. Нехай буде вовна, аби киша повна. Так, Сергію? Ну от. Привітаємо, товариші, нашого нового пожильця — фізкульт-ур-ра!

— Федя, заткнись. Набридло.— Петро глянув у вікно.— Он, дивися, сам товариш Клопотовський іде. Він тебе...

— Та ну! — не повірив Федя і відсторонив брата. - Окуляри надінь. То коза нашої прибиральниці Марини.

Старий Чепель поглядав на братів зацікавлено, навіть посміхався. Підтягнув мішок ближче, поставив біля себе. Не поспішаючи, розв'язав. Пошарудів у ньому рукою — зверху були горіхи.

— Вгощайтеся для знайомства. Звуть мене Іваном Михайловичем. От що я вам скажу: хлопці ви дружні, бойові, не дасте собі, як то мовиться, в кашу наплювати. Я й сам таким був, І Павло мій... Одне слово, я у казармах та окопах прожив з чотирнадцятого по двадцять перший. Слава богу, пройшов усі труби, чи як там.

— Тільки не «слава богу»,— перебив його молодший Костиря.— Казав же вам, ми всі войовничі безвірники. За такі слова товариш Клопотовський накладає штраф. Бог, боженята, божа матір, діва Марія, як і всякі там і чорти з янголами і янголятами, в гуртожитку суворо заборонені. Навіки! Великдень, різдво, спаса, Івана Купала і прочая, прочая для нас не існують. У такі дні ми білимо, миємо, фарбуємо, співаємо «Долой, долой монахов». Оце вашому Павлові треба зарубати собі на носі. А зараз — нам пора. Шкодую, не маю часу на встановлення повного взаєморозуміння.

Прихопивши по двоє яблук і по півдесятка горіхів з Чепелевої торбини, безвірники пішли, забравши з собою і Павла.

Іван Михайлович залишився — треба ж дочекатися коменданта, познайомитися, побачити, що воно за людина, почути, скільки беруть з постояльця за місце, чи стереже хто гуртожиток, чи є де їжу варити. Знав, Марія Миколаївна обов'язково про все розпитуватиме, а що він скаже, коли не поговорить з місцевим начальником.

У кімнаті сидіти самому було якось незручно, і тому він поніс табуретку на двір.

Сонце вже добре припікало. Біля дверей у пилюці купалися горобці. Чорний кіт-ледащо підповзав до них по-пластунськи, але не спішив, наче грався. Мружився тільки та час від часу жалісливо нявкав: собі співчував чи їм. Одинокий дуб з порепаним стовбуром розкинув богатирську розкішну крону, всіяну жолудями. В думці Іван Чепель порівнював його з людиною-патріархом. Отак само сіється по землі рід людський. Старе відмирає, молоде росте від нього, вкорінюється, набирає сили, живе. Думав і про Павла. Це ж він — його, Івана Чепеля, жолудь. «А чи будуть з тебе, сину, люди?»

Фуркнули, прошелестіли над головою горобці — всі разом. Хтось налякав їх. Чепель підняв голову. Перед ним стояв довготелесий чолов'яга в толстовці з попелястої грубої матерії, зовсім голомозий. Увесь він якийсь сухий, наче в'ялений, череп вузький, видовжений, на самій маківці — картата тюбетейка. Це згори. А знизу — все на інший манер: галіфе, хромові чоботи, шкіряний пузатий портфель під рукою.

— Ви хто будете? — Чолов'яга приглядався до раннього відвідувача.— Когось шукаєте?

— Коменданта чекаю. Товариша Клопотовського.

— Я комендант.

Чепелю здалося, що десь він уже й раніше зустрічався з таким-от чоловіком, чув ніби голос його. Клопотовський гугнявив, наче в горлі у нього пищик з жовтої акації, яким люблять бавитися діти.

Почувши від Чепеля, хто він, звідки, чого приїхав, Клопотовський одразу пом'якшав.

— Є. Є таке розпорядження товаришки Вільхової. Вашому сину пощастило. В цьому році туго, а бач, віддали йому перевагу. Дякуйте товаришці Вільховій, вона — місцевком, а він вирішує. І Тюриній. Заслужений, мабуть, ваш син? Демобілізований червоноармієць?

— Буде червоноармійцем років через два.

— Чому ж така йому увага? В сорочці народився, не інакше. Може, тому, що батько — інвалід. Уявляєте, я вже немолодий, а й досі без квартири, хоч і комендант.— Потім перепитав, з якого села Чепель.— О, з Гуляй- гори? — Клопотовський уважніше подивився на Чепеля, на його дерев'янку.— Бував і я там. На ярмарку. Але то вже давно, тепер про ярмарки і не чути.

— Не такі великі, але бувають.

Комендант запросив Чепеля в конторку, взяв у нього Павлові папери.

— Вступні членські внески зараз заплатите? — запитав Клопотовський.

— Які це — вступні?

— Я три книжечки синові одразу випишу: буде він членом Міжнародної організації допомоги борцям революції — раз, войовничим безвірником - два і другом дітей — три. Зветься «ДД». Кіоск бачили при вході? З вікна торгує. То від «деде». Не буде у нас стопроцентного охоплення, не буде й кіоска. Словом, з вас по десять копійок вступних і по п'ятаку членських. Всього сорок п'ять копійок.

Олівець брав комендант усією п'ятірнею, а коли рахував гроші, Чепель помітив: у нього пальці не розгинаються. Водив олівцем, як швець ножем, літери виходили незграбні.

Комендантові захотілося показати батькові майбутнього постояльця й інші кімнати. Повів у червоний куток, в туалет, підвал з паливом, похвалився тим, що на кожне ліжко є по два комплекти білизни, запасні байкові й ватяні ковдри. Заганяв зовсім Чепеля, забув, що той без ноги. Хотів ще похвалитися кіоском, який торгує від «деде», але на його стукіт віконечко так і не відчинилося. Та й крізь вікно було видно, що товариство «Друзі дітей» достатньо постачає гуртожитку пиво і квас, махорку, цигарки, недорогі цукерки, пудру, тройний одеколон і навіть губну помаду. Найпривабливішим для Івана Михайловича Чепеля було, звичайно, пиво, оті зелені пляшки «Нової Баварії», як навмисне, вишикувалися на виду, викликаючи і в Чепеля, і в Клопотовського нестерпну спрагу. Іван Чепель подумав, що

«Друзі дітей» — це добре, а власний мішок надійніший. І признався комендантові, що приїхав не з пустими руками. Хвилин через десять вони вже сиділи в тій самій кімнатці, де мав жити Павло. Сальце, пиріг, огірки... Сповнений комендантської гідності, Клопотовський відклав набік свій портфель, кахикнув і взявся до трапези.

Надвечір повернувся Павло. Застав батька в гуртожитку ніби розімлілого. Ліжко було вже застелене, на тумбочці лежали новенькі квитки трьох добровільних організацій, до яких записав Павла Клопотовський. Під ногами м'яко лежав килимок: його зранку не було.

— Не дрейф, синок! Житимеш у Станіслава Миколайовича, як у бога за пазухою. Він тебе в обиду не дасть.

— У якого Станіслава Миколайовича?

— Таж у Клопотовського.— І, трохи знизивши голос, похвалився: — Ми з ним — во! Нерозлийвода! Ну, голова моя спокійна. Хороша людина комендант, розумна, дарма щ,о... То не твоє діло, Павле, звідки я його знаю. Не скажу. Та й не треба тобі.— Думки в батька ніби трохи плуталися.— Ні, брат, ти людині в душу дивися, а не на мундир чи на рясу. А то ми...— Озирнувшись на хлопців, які один за одним уходили в кімнату, батько замовк. Пригладив свій боксерський чуб, став застібати сорочку, бо досі сидів розхристаний.— Чуєте, парубки? Я Павлові указаній даю, але й вас торкається. Клопотовський добра всім хоче, а сам щастя не має. Жаліти таку людину треба, шанувати.— Він немовби щось знав, щ;ось морочило йому голову, та була, видно, й осторога, і вона брала верх, не дозволяла Івану Чепелю бути з чужими хлопцями і з рідним сином одвертим до кінця.— Як тебе, кажеш, звати? — звернувся до хлопця з татуїровкою, балакучого будівельника, з котрим розмовляв уранці.

— Ну, Костиря Федір...

— Ти ніби за артільного старосту тут? Так мені здалося. Гляди, пильнуй порядку, Федоре! Я і тобі, і вам усім батько, і це мій приказ.

— Тату... ви усі поїзди пропустите,— нагадав Павло обережно.— Як на п'ять сорок, то вже пора.

— Трамвай довезе . А слово моє останнє до вас усіх. Один за всіх і всі за одного. Як у солдатському строю.

Павло витрусив домашній мішок, загорнув у газету. Хлопці один за одним підходили до Івана Михайловича, тисли йому руку.

— Приїжджайте ще. Ждемо в гості...

— І ми з Павлом нагрянемо у вашу Гуляйгору.

Павло довів батька до трамвайної зупинки. Підсадив у вагон, ще почув, як той ні з сього ні з того голосно засміявся.

Перша ніч у гуртожитку була довгою, неспокійною. То не давав заснути Федір Костиря, розповідав сусідові Сергію Макусі, як його надумали оженити. У нареченої все вже готове було, кабанчика закололи, а він, Федір, в останній день узяв та й утік... Сергій допитувався, чи красива була, скільки їй років. Відповіді дивували Павла. Коли так хвалить Федір дівчину-землячку, то чого ж тікати?

Павло Чепель натягнув ковдру на голову. Та світло ліхтаря на стовпі просочувалося і крізь неї. Час від гуркотіли автомашини, продзенькували трамваї. З іншого боку, з дівочої половини, долинали сплески сміху, м'які вібруючі звуки гітари. Але й тоді, як усе втихомирилося, Павло ще довго не стуляв очей. Непрохані думки ніби заповзялися не дати спокою. Знов постала в уяві знайома дівоча постать у світлій сукенці з важкою золотавою косою. «Цікаво, знає Леся, що вже ночую в Гуляйгорі?» І якщо знає, хотілося, щоб вона засумувала, не спала цієї ночі, як не спить він. Щоб відчула свою провину. Невже байдуже їй — є він у Гуляйгорі чи його немає?

Гнівався на Дениса Лісового, на Василя Сурженка, на Миколу — колишнього товариша.

Непомітно зовсім, помалу підступав сон. І вже не думалося, а тільки марилось. Бачив себе на дорозі за Лісопарком, де тренувався. Шелестять шини велосипеда, вітер б'є в груди, шарпає його, але попереду — Людвіг. Сонце сідає і червонить далекі гаї, оселі, що, мов білі гуси, пасуться на зелених горбах, а він, Павло, крутить, крутить, крутить ногами і всім своїм тілом чує, як розливается по жилах приємна втома і заколисує його, лоскоче, і замружуються поволеньки очі його.

Вранці умиваються пожильці не під краном, а в струмочку. Вода прохолодна і чиста. Відстоявся за ніч струмок, посвіжів, малесенькі жучки ожили на дні, повзають сюди-туди, залишаючи за собою ледь помітні сліди. Звідки він і куди тече?

«Який ти ще хлопчисько, Павле Чепелю».

Сергій Макуха бачить, що Павло задивився у воду і всміхається якимсь своїм думкам, оданак не тривожить його, чекає терпляче. Довго розтирає грубим рушником тіло, а потім підстрибує, хапається за гілляку і підтягується, як на турніку. Напружуються жили, збираються в тугий клубок м'язи, ще й ще торкається підборіддям гілляки й знову опускається.

— Серього, снідати! — гукають хлопці.— Чай холоне.

Але Сергій не поспішає, жде Павла.

— Слухай, друже,— звертається до Чепеля.— Та дівчина, що з тобою стояла вчора, твоя рідня чи просто землячка?

— Яка дівчина? — не розуміє Павло.

— Не прикидайся. Ви розмовляли біля стадіону, я ще привітався до тебе.

— Біля стадіону? Ага, Наталка. А чому ти вирішив, що вона — землячка?

— Ви ж про твоє село говорили, про батька. Я випадково почув.

— Сусідка моя. Разом працюємо. Хочеш — познайомлю?

— А не ревнуватимеш? — зазирнув у очі Сергій Макуха.— Я б у кіно її запросив...

— Який ти швидкий! Ну та добре. Приходь завтра до прохідної після роботи, тобі ж по дорозі. Але не спізнюйся. Наталці на поїзд. Я буду стояти з нею, а ти підійдеш.

Макуха поклав руку на Павлове плече, дякував.

Будівельники — народ сезонний. Думками вони не тут, а в селі. Повіють осінні вітри, настануть холоди — тоді прощ;авай, Харків. Гості вони, хоч і зводять своїми руками житла, будують багатоповерхові корпуси підприємств. Будують місто, а в мріях, у вечірніх розмовах залишаються селянами. Може, тому й дівчат згадують лише своїх, сільських, з ними листуються, за ними вночі зітхають. На дівочій половині гуртожитку кілька десятків молоденьких ткаль, прядильниць, штопальниць, а щось не дуже знайомляться з ними сезонники. Сергій Макуха — виняток. Але й він, певно, жартує.

І все ж Павло дотримується слова, пообіцяв — зробить. Може, Наталка ще й подякує. Усе одна вона та й одна. А це буде хоч з ким нові кінофільми у Харкові дивитися. В Гуляйгору привозять якісь ветхі стрічки, вони то рвуться, то зображення стрибає, і глядачі тупотять ногами: «Рамка! Рамка!» А то ще репетують: «Сапожник!»

Шукав Наталку, а побачив Тоню Кіцелло, знайому по стадіону, вона — ткаля. У цьому цеху чистіше й світліше, ніж в інших. Під вікнами квіти. Гудуть, вицокують верстати. Нитки, нитки в натяжку, мов струни, течуть та й течуть згори, а металевий човник бігає між пасмами, схожий на рибку. Проворні руки в спортсменки, бистрі очі. Ось Павло ще нічого такого й не помітив, а ткаля, за котрою він з цікавістю спостерігає, миттю зсукала обірвану нитку й поспішала до другого верстата.

Мабуть, відчула, що хтось дивиться на неї, озирнулася. Чомусь спалахнула вся — від несподіванки, чи що.

Він ще наблизився, грався накидним ключем, як жонглер.

— Скарг немає?

— А ти... роботи шукаєш?

— У вас свої обов'язки, у нас свої. Буцімто і не чула: ми, як лікарі, маємо попереджати захворювання машин. Головою відповідаємо за ваші верстати.

— Тільки за верстати? Ними цікавитеся? — усміхнулася дівчина.— Спасибі, у мене скарг нема. А он у Галі, бачиш — у третім ряду,— не ладиться, нитку обриває

— Наряд треба виписати. Нехай подзвонить.

— Але ж ти вже прийшов...
— Ну добре, добре. Уважу. Я ж у боргу перед тобою.
Тільки через півгодини спустився в штопальний, до Наталки.
— Хочу листа передати додому. Напишу в майстерні, І знаєш — винесу на прохідну. Раніше не тікай.
— Добре сказано — "не тікай". Хто з нас тікає? Тільки в цеху тебе й побачиш...
— Запрігся я, Наталко. Тренування, курси. На значки здавав.
— Нас, дівчат, багато, а ви на особливому обліку. Ти, мабуть, і сьогодні зайнятий?
— З чотирьох до шести підсумки бесіди про Сьомий конгрес Комінтерну. До зустрічі на прохідній,—нагадав.
Зміна кінчалася о третій, але ще довго робітники затримуються в цехах. Треба переодягтися, вмитися, біля дзеркала прибратися. Павло не дуже поспішав...
Втім, помилився — випередила його. Стояла по той бік прохідної, В знайомій зеленій кофтинці, в хромових чобітках. Оглянувшись, Павло побачив і Сергія. Хлопець ніяково топтався в кількох кроках від них, певно, соромився.
До Наталки рушили разом.
— Ми живемо в одній кімнаті,— знайомив Павло землячку з чубатим будівельником.— Звати Сергій. Характеристикою цікавишся? Тоді слухай. Не піячить, не палить, не... не одружений. Словом, кавалер перший сорт.— Жартівливий тон Павла не дуже сподобався Сергієві, він посміхався вимушено, з докором.
Зате Наталка зустріла хлопців веселою іскоркою в очах, на обох дивилася приязно. В тон Павлові сказала:
— Характеристику візьмемо до уваги. Ну, а ти написав батькам листа?
— Не встиг. Перекажу на словах. Мати просила гноти для гасової лампи купити, а їх ніде нема. Тобто, окремо не продають. Пообіцяв один, але не за гроші, а за сало. Десять фунтів сала вимагає. Нехай купить у неділю на базарі, я поміняю.
— Оце й усе? Важливе доручення,— зауважила Наталка.
— Я торгувався, не думай,— уточнив Павло,
— І ти за ним приїдеш? У неділю?
— Ну да.
— Усе?
— Нібито все.
— Можна тепер іти? — В голосі — іронія, в очах — нудьга.
Усе. Так просто: заради гнотів Павло призначив їй побачення. «Ов-ва, так я й повірю!»
Сергій Макуха розкрив їй свої і Павлові карти:
— Я хотів з Павлом у кіно, але він поспішає на лекцію. То, може, ми?.. Удвох веселіше.
«Ось воно що — Павлові нема коли, а цей, Сергій, наче громовідвід...»— Наталці глухо озвалася в серці образа.
Подивилася щ;е раз на Павла, він стояв розгублений, ніби збитий з пантелику суворістю Наталки, глянула на Сергія, здоровенного парубійка, наївного, простого, проте й зухвалого, здатного на примітивну змову з товаришем. І враз зрозуміла, що їй треба робити. Ні, вона їх обох провчить, не просто дасть відкоша. Обох примусить пожалкувати, що так сталося. Насамперед, звичайно, віддячить Павлові.
— Ви сер-йозно запрошуєте мене в кіно чи так, жартома? — запитала нового знайомого.
— Як вам не соромно?
— І маєте цілий вечір вільний?
— До самого відбою.
— Тобто?
— Двері гуртожитку зачиняються о дванадцятій.
— Дуже добре. А мій останній поїзд відходить теж о дванадцятій. Так от... Є варіант. Ви, Сергію, проведете мене зараз в Гуляйгору, Прогулянка удвох, на мій погляд, не гірше за кіно. Чуєш, Павлушо,— аж надто лагідно звернулася до Павла.— Ми з твоїм товаришем сходимо до Лесі в гості. Вона мене запрошувала і Вася Сурженко. Як ви дивитеся, Сергію? Менше години стільки ж назад. Так що в Гуляйгорі нагуляємося. Компанія буде чудова!
Павло заціпенів. Цього він не чекав. І від кого — від Наталки! Наталка... Вона завжди прикидалася скромницею, другом. А він дурень, відкрив їй свою душу. Наталка вхопилася за можливість закрутити з Сергієм, а заодно познущатися над Павлом.
Опустивши голову, Павло постояв з хвилину на місці, а потім пішов.
«Що з ним? Що сталося?» — закляк на місці Сергій. Та ще більше здивувався і розгубився, побачивши, як раптом змінилася Наталка. Тільки-но щебетала весело про Гуляйгору, друзів, з якими познайомить Сергія, а це вже перед ним ніби зовсім інша, незнайома людина. Непроникливий вираз обличчя, колючі очі, міцно стулені вуста. І дивиться не на Сергія, хоч він поруч, а кудись удалину. Сергій Макуха не такий уже нетямущий. Навіть коли б нічого не говорилося в його присутності, коли б тільки отак, як зараз, повівся Павло у відповідь на Наталчин несподіваний «варіант», Сергій сказав би собі: «Стій, хлопче, не в свої сани мостишся». Так, як дивилася Наталка на Павла, поглядає часом на карточку колишньої своєї нареченої Федір Костиря. Сергій його розуміє і щиро співчуває. І Наталку тепер жаліє. Йому зрозуміло, чому вона думками не з тим, який залишився, а з Павлом, якого сама примусила зникнути з очей, І трохи шкода Сергієві самого
Наталка мовчки перейшла бруковану мостову. Сергій дивився їй услід і вагався — руша слідом чи дати їй спокій.
Чи ж можна залишати дівчину саму в такому стані? На набережній мало машин, немає трамвая, але попереду, як іти на Леваду, ще буде Старомосковська, яка з'єднує центр із найбільшими заводами, буде вузька залюднена Плехановська і знову трамвайна траса, нарешті — станція Левада, помережена залізничними коліями, там посадка не з платформи, бо її ще тільки будують, а з землі. І, як завжди у вечірні години, тіснява й поспіх. Чи має право чкурнути від дівчини на всі чотири, бо вона, бач, виявилася з характером? Якоюсь мірою і він, Сергій, буде винен. Знав Павло чи не знав про Наталчині почуття, але якби не Сергій із своєю просьбою познайомити їх, конфлікту сьогодні не було б. Отже, і в Сергія не все в ладах із сумлінням.
Крокував спершу позаду неї, потім, як вона обернулася зненацька, але нічого не сказала, наздогнав і пішов поруч. Чекав нагоди, щоб заговорити, і все не наважувався. Заважали люди. Що, як вона серед чужих назве його нахабою? Так мовчки і дійшли до станції.
На перон випускали тільки пасажирів з квитками. У неї сезонний, йому ж ще треба постояти в черзі до каси. Він розгубився.
Не встиг оглянутися — Наталки не стало. Загубилася в натовпі.
«Щасливо доїхати»,— побажав навздогін. Сам не знав — промовив чи тільки подумав.
Павло ж з того дня обминав штопальний цех. Так ніби краще. А незабаром велопробіг — два тижні будуть у дорозі. Ні про що не думай, натискай на педалі. На трасі — нові великі міста. А там і Москва! За два тижні можна, мабуть, звільнитися від надокучливих думок. Це вони зараз переслідують його, а тоді... Наталка встигне багато над чим подумати, може, й пробачить. Зрештою, між ними не повинно бути ворожнечі, все залишиться як було, крім хіба того, що у присутності Наталки вже ніколи не згадуватиме Лесю. Не має права. Як цього раніше не розумів?

Розділ дев'ятий

«Емка» мчала по Нетечинській набережній. Ваня Кубрак затулив собою скло бокових дверей, Павлові нічого не видно.
Поруч сидить Тимофій Солод, поблискує золотим зубом і, трохи шепелявлячи, хвалиться, що проїхати на велосипеді сто кілометрів за день — для нього дитяча забавка. Рогов погоджується з ним, але нагадує, що це ж не змагання па швидкість, а велопробіг.

— Добре було б Жовтневі свята зустріти в Москві,— мріє Іван Кубрак.

Всі — за. Але Рогов висловлює сумнів.

Тюрина зустріла їх, як домовилися, біля Держпрому.

— Спізнюєтеся, чемпіони.

— Без десяти чотири,— показує свій годинник Рогов.— А де ж Людвіг?

— Десь у тресті.

Через кілька хвилин знайомляться з директором.

— У неділю стартують наші хлопці, Андрію Івановичу,— доповідає Тюрина.— Які будуть побажання?

— Насамперед — щасливо доїхати і здоровими повернутися. Подорож буде цікава. Багато побачите і то — зблизька. Але ви не самодіяльні туристи - представники робітничого колективу. Харків — індустріальна столиця республіки. Треба, щоб люди це відчули. Везете зразки сукна, яке виробляємо. Це добре. Зараз його ще мало, але буде з кожним роком більше. Купуй без обмежень, без промтоварних книжок і спецталонів.

Павлові сподобався директор тресту — ділова людина. Слухати цікаво.

Через півгодини вони — в комсомольського начальства.

Чорнявий, стрункий, у синьому галіфе і темно-зеленій гімнастерці військового зразка, секретар міськкому ЛКСМУ схожий на краскома. Тільки що без петлиць і без зброї. Поряд з ним біля столу кілька керівних працівників.

— У Андрія Івановича побували? Це добре. Він з перших комсомольців, учасник Третього з'їзду ВЛКСМ. Під час громадянської був комісаром агітбронепоїзда «Смерть капіталізму». А штат підрозділу на колесах зовсім скромний: два бібліотекарі, один гармоніст, один поет, один художник, дві кулеметні й одна артилерійська обслуги. Коли я вчився в Промакадемії, відбулася зустріч слухачів з Андрієм Івановичем. Оце, скажу вам, політбоєць! Ну, а ви, товаришу Людвіг, у вас яка особиста програма? Про боротьбу проти фашизму розкажете?

Підвівся Людвіг.

— Плохо говорю русский. Но товарищи понимают. Фашизм — отшень большая тюрьма делает весь мир. Надо крепко держать солидарность рабочего класса. Комсомол плюс соцмолодежь Австрии — отшень хорошо.

Напередодні велостарту Людвіг несподівано запросив хлопців до себе. Жив у готелі «Спартак».

Скоро п'ять. Павло не спізнився, але його вже чекають Рогов, Солод і Кубрак.

— Рот фронт! — вітається з друзями. Йому слова ці запали в душу, адже саме «Червоний фронт» переміг у Росії в тисяча дев'ятсот сімнадцятім. Чудовий приклад для багатьох народів, які прагнуть справжньої свободи. Тому й пішли австрійські робітники під червоними прапорами проти зрадника Дольфуса, проти фашизму. Шкода, не увінчалося успіхом революційне повстання воєнізованих загонів. Загинуло багато комуністів і соціал-демократів. Ті, що залишилися живими, знайшли надійний притулок в СРСР.

У широкі скляні двері «Спартака» входили і виходили люди. По одежі, особливо по беретах, видно — іноземці.

Під'їхала бежевого кольору «емка». У ній — Людвіг. Підніс стиснуту руку, вітаючись. У плетеному шкіряному кошику невеликі пакунки, яблука. Людвіг глянув на годинник.

— Не отшень опоздал? Цвай минут. Прошу...

У вестибюлі звичний готельний стандарт: фікуси, пальма. Об'яви двома мовами. У центрі на стіні — портрети Леніна, Тельмана. Килим приглушує кроки, Людвіг веде на другий поверх. Ось і його номер. На письмовому столику — фотографія: Людвіг у юнгштурмівці і поруч молода жінка з довгими розпущеними косами. Між Людвігом і, певно, його дружиною — хлопчик трьох-чотирьох років. Мисливський капелюшик з пір'їною засвідчує, що це не простий нащадок австрійської сім'ї, а юний тірольський стрілець.

Людвіг пояснив:

— Жена Анна, сын Йоганн. Они там, я тут. Фашист Дольфус делал разлуку.

Він запросив їх сідати, а сам нагнув голову під рукомийник, пустив воду. Бризкався, фуркав. Енергійно масажував обличчя. Пирскнув із флакончика собі в обличчя одеколоном. «Шлюс!» Тобто: все, кінець.

Нарізана ковбаса, сир, масло. Пляшки пива. У кімнаті знайшлося тільки дві склянки. Людвіг посміхнувся і поставив їх перед Чепелем і Кубраком.

— Ви начинай. Но я буду немножко говорить. Одно думал, а получилось другое. Немножко обидно.— Людвіг дивився на Павла, поклав йому руку на плече.— Будешь командир. Без Людвіга. Мне — другая дорога. Два пробега — ваш и мой. Ты, Ваня, ты, Павел, пейте. Мы — вторая отшередь.

Пиво пили, а до їдла не доторкнулися.

Німе запитання в хлопців на обличчях: чому Людвіг сказав, що в нього інша дорога. Чекали пояснень.

— А на фабриці знають, що ви, Людвіг, не їдете? - стривожено запитав Рогов. І тут же додав кілька німецьких слів, щоб той краще зрозумів його.

Людвіг заперечливо похитав головою.

— Нічогісінько не розумію. Ми до вас, командир Людвіг, звикли. Їхати без вас? Чому? Яка причина?

Людвіг трохи помовчав. Підвівся, пішов до вікна, штовхнув його. В кімнату увірвався гамір вулиці, металевий дзенькіт трамвая. По дротах побігли сині іскорки. В кімнаті запахло озоном. Людвіг дістав червоного кольору книжечку з кишені. Поклав на стіл.

— МОДР? Міжнародна організація допомоги борцям революції? — розшифрував голосно Рогов німецький напис на книжці.— Ми теж члени МОДРу, то що з цього?

— МОДР дал командировка.— Людвіг трохи подумав і не закінчив фразу, почав інакше.— МОДР хотел посылать, я не хотел сказать — не поеду. «Рот фронт» нужно отшень.

— Ви що, повернетесь на окуповану фашистами землю? Концтабір — це найменше, що вас там жде! Доповіді на Сьомому конгресі у нас видані й німецькою мовою, я сам бачив у кіоску. Ви їх читали?

— О, я читал... И немецкой, и французской. Пик? Ерколи? Димитров? Читал! Возле дома Карла Маркса банда Дольфуса расстреляла командиров наших. Я - живу, я есть. Надо ехать командировка. Отпор, так у вас говорьят. Отпор делать!

Зрозуміли нарешті гарячі пояснення шуцбундівця Людвіга Верфеля. Йому, справді, випав складніший маршрут, ніж їм.

— То він нас, хлопці, зібрав, щоб попрощатися, - тихо промовив Тимофій Солод.— Оце вам і велопробіг.

До кімнати хтось зазирнув. Людвіг кивнув головою: мовляв, скоро звільниться. Хтось висловив думку, що треба сфотографуватись. Домовилися — вранці біля фабрики.

Від трамвая Павло рушив навпростець, біля кладки зустрівся з Клопотовським. Босий, у підсуканих штанях, той маскував жабуринням лозову вершу. Яка риба тут водиться — один бог знав. Хіба що в'юни. По таких вузеньких занедбаних рівчаках блукав і малий Павло.

Однак риба в гнилій воді завжди сонна, напівжива, смердить болотом. Хоч і впіймаєш, їсти не хочеться, а на базар нести і не думай: засміють. Клопотовський спершу не помітив хлопця, кроків його не почув, бо щось мугикав собі під ніс, чи не молитву, бува? Слова звучали невиразно, але, прислухавшись, можна зрозуміти, ЩО не про золоту рибку речеться в пісеньці, а про діву Марію: благословенна ти в жонах, благословен плід чрева твого. «Ось тобі й безбожник»,— подумав Павло, обережно ступаючи по кладці.

Так він подумки розмовляв сам із собою, згадуючи це, вже на Курськім шляху. А з-під коліс веломашини вистрілювали на всі боки дрібні камінчики, шурхотіли, з хрускотом розсипалися рудуваті сегменти древніх молюсків, завезених сюди з далеких морів.

Озирнувся: ніхто не відставав. Другим був Юхим Рогов, далі Кубрак, Солод. Вітерець підганяв у спину.

З польового вагончика, що стояв посеред лану, співало радіо. Воно принесло йому, мов лелека, згадку.

...Ця сама мелодія лине з репродуктора в кімнаті гуртожитку. Хлопці познімали сорочки, сидять у майках, слухають: «Гренада, Гренада, Гренада моя...» Ще бринить пісня, а диктор уже розповідає про мітинг, який відбувся в Москві, про Іспанію й про військовий заколот проти республіки. Часто звучить у промовах огидне слово — фашизм. «Руки геть від Астурії,— заявляють московські робітниці.— Фашизм не пройде. Но пасаран!»

Боже ти мій, як далеко Іспанія, а радянським людям близьке її горе. І там, як нещодавно в Австрії, піднімає голову фашизм. У друзів Павла Чепеля, будівельників, що приїхали на заробіток до робітничого Харкова, є своя думка. Вони то слухають радіо уважно, то перемовляються між собою. Сергій Макуха тільки минулої осені демобілізувався, танкіст. «Нас би туди, ми б їм усипали по перше число».

— Не бійся,— втручається з розмову Федір Костиря.— Як треба буде, і туди наші соколи долетять, підсоблять астурійським робітникам. Думаєш, що так собі Чкалов в Америку літав? Погостював трохи і додому? Ні, братці, суть не в цьому. Як можна до Америки, то до Іспанії все ж ближче.

Згадує Макуха: «Троє з села нашого на льотчиків учаться».

Радіо в гуртожитку говорило і про Францію. І там піднімаються робітники на захист Австрії, Іспанської республіки. Уряд, щоправда, розганяє антифашистські демонстрації, не хоче, як видно, сваритися із своїми сусідами — італійцями, які на весь світ заявили, що вони за Гітлера. Ще й допомогу йому обіцяють. Одне слово, заварилося у світі.

А музика в ефірі звучить піднесено, бадьоро. Добре знайомий гуляйгірський баяніст Афанасій Кущ, якого запросили працювати на радіо, вже не «Турецький марш» грає, а марш Будьонного. І другим номером іде в нього ще один мотив, його частенько чував Павло з уст Яна Дзеніса. На повну силу своїх міхів виплескує знайому мелодію баян...

Події особистого життя в дорозі часто згадувалися Павлові.

—...Кінчайте вечеряти. Лектор у червоному кутку чекає, а ви тут дискутуєте.

— А про що лекція? — поцікавився Сергій Макуха, підморгуючи товаришам.— Про опіум для народу?

— Бач, який грамотний! А для кого об'яви пишуться? Чорним же по білому сказано: «Фашизм — ідеологія догниваючого класу».

Лекція, певно, не вабить Петра Костирю, тому він і не поспішає. А Сергій Макуха збирається, збризкує одеколоном свій непокірний чуб. Сорочку одну забракував, витяг іншу, чорну, із стоячим коміром, білими, густо пришитими гудзиками.

За столом незнайома дівчина. Чорнява, обличчя строге, спокійне. На стіні велика карта Європи. Слухачів ще малувато, але чути голоса в коридорі. Ткалі підійшли. Постояли трохи при вході - чи є для них місця. Розсілися по двоє, по троє. Декотрі навіть за руки трималися, шоб разом бути. Це, певно, землячки. У сільських звичка така, ще шкільна, залишилася. Отак разом і в місто подалися, змовившись.

Клопотовський приніс графин з водою. Одягнений небуденно, на лацкані нового піджака значки. Найвище в центрі — сріблястий з червоним прапорцем: земна куля і на ній залізні грати, крізь них — рука з полотнищем: «Не забувайте нас!»

— Так що починаємо лекцію, товариші, — Клопотовський підніс ближче до очей папірця, немов читав. - Виступить тов. Зінаїда Кретова, завідуюча військово- спортивним відділом обкому комсомолу. Прошу дотримуватись абсолютної тиші. Тема дуже політична Яка саме — почуєте.

Хтозна з якої причини хвилювався досвідчений головуючий. Може, тому, що в ролі лектора — завідуюча з обкому.

— Чи я недочув, чи не зрозумів. Назвав її наш Клопотовський начальством з військового відділу? — тихо перепитав Федір Костиря у Чепеля.

— Ніби так,— відповів Павло.

— Хлопця на таку посаду не знайшли? — дивувався Федір і придивлявся.

Клопотовський сів, але знову підвівся, ні з того ні з сього заплескав у долоні, запрошуючи присутніх підтримати його. Дівчат агітувати не треба. Ляпали гучно і довго. Це ж і їм честь: лектор Кретова.

— Хто з вас любив у школі географію? Підведіть руки. Ну, ну, сміливіше. Тепер мені треба, ш;об ви самі знайшли на цій карті три великі міста. Рим — столицю Італії, Берлін — німецьку столицю, Відень — столицю Австрії. Ну, хто сміливіший?

Заворушилися дівчата: одна рука, друга. Хлопці, певне, не вірили в свої знання — сиділи — або не вважали за потрібне хвалитися.

Ніби для того, щоб захистити честь сильної статі, Клопотовський рішуче підхопився,

— Дозвольте, до карти піду я.

Кретова кивнула йому.

О, карту Клопотовський знає. Три європейські столиці, які останнім часом дуже часто згадувались і по радіо, і на сторінках газет, були упевнено показані травмованими пальцями. І вже з власної ініціативи комендант гуртожитку показав ще одну точку — Париж,

— Францію поки що я не згадувала. Чому ви і Париж назвали?

— Аякже! Велика держава.

— Маєте рацію — велика. Францію, справді, не обминеш. Але тоді вже слід, мабуть, назвати і Лондон. Такий маршрут у фашистів. Завоювання усієї Європи. На заході, і на сході. Ну, та про це поговоримо пізніше. А зараз про фашизм як такий. Звідки у нього зажерливість і самовпевненість? Нині всі газети, радіо говорять про це. Опубліковано, ви знаєте, важливі документи Сьомого конгресу, І ще я хочу звернути вашу увагу на антифашистську літературу. З Німеччини емігрували найвидатніші письменники, бо їм загрожували концентраційні табори. Обов'язково прочитайте «Болотні солдати» Бределя, «Единственный и гестапо» Ясенського. Ці твори є у продажу. Письменники — живі свідки сваволі гітлерівців — застерігають усіх людей: світ стоїть над прірвою. Поки не пізно, треба протиставити фашистській коричневій чумі єдиний фронт народів, пролетарську солідарність, спільні дії комуністів, соціалістів, усіх, кому дорога свобода.

Принишкли, заціпеніли слухачі. Дівчата не одривали очей від лекторки, обличчя у них наповнені тривогою губи стиснуті. Он сидить біля дверей, притулилася в куточку прибиральниця Дата Пилипівна, літня жінка яка раніше проживала на Далекому Сході у сина-прикордонника. Однієї ночі банда басмачів прорвалася з-за кордону. Довелося невеликій групі бійців на чолі з лейтенантом перепинити їм шлях. Недовго тривав бій, усього яких-небудь десять хвилин, а троє прикордонників залишилися на тривожній полосі. І серед них - лейтенант, єдиний син у матері. Прошитий кулеметною чергою, він так і не прийшов до пам'яті. І повернулася Даша Пилипівна у рідне місто. Зустрічає старість сама. Зайшла і вона послухати. Звіряче обличчя фашизму, звідки б він не виповзав, набирало жахливої конкретності. Висновок може бути лише один — слід негайно протиставити сваволі катів інтернаціональну пролетарську солідарність!

Після лекції ш;е довго не розходилися, оточили Кретову. І вже не тільки про міжнародні справи велася розмова, а й про свої. Скаржилися: гуртожиток ветхий, а новий будується дуже помалу. Ось і будівельники присутні — бригадир привів їх.

— Скажи авторитетне словечко, Костиря!

— Що тут говорити?— виправдовувався Федір Костиря.— Вручну працюємо, механізмів мало. Який у нас інструмент? Пилка, сокира, рубанок. Те, що з дому прихопили, чим наші діди і батьки працювали. Кустарщина.

Кретова вислухала пояснення.

— Це не по моїй парафії. Я з військово-спортивного відділу. Але доповім кому треба. До вас обов'язково хтось прийде.

Клопотовський упіймав Кретову на слові.

— Ви сказали — не вашої парафії? Хіба й комсомол поділено на парафії, як у служителів церкви?

Кретова відчула шпильку, але не образилася.

— У нас відділи, в комсомолі, а не парафії. Це я образно висловилася. Мабуть, невдало.

— Тож-то!— задоволено мовив Клопотовський.— А то я подумав, коли є парафії, то є і парафіяни. А це вже, пробачте, було б сліпим наслідуванням церкви. Термінологія збиває з толку. Я людина немолода і в комсомолі не перебував, але посада моя вимагає постійної пильності. Боротьба проти релігійного дурману входить у мої безпосередні службові обов'язки. Можу похвалитися: пожильці наші всі, як один, члени Товариства войовничих безвірників. Стопроцентне охоплення.

— Ви обіцяли показати мені гуртожиток,— нагадала Кретова.

Клопотовський з готовністю відповів:

— Просимо. Чуєте, хлопці? Ви — перші. А потім заглянемо і до дівчат. Думаю, почнемо з так званих сезонників. Зразкова кімната. Четверо будівельників живуть, а п'ятий фабричний. Свого кадрового поселили, щоб впливав. Он він, Павло Чепель.

— Чепель? Вже чула таке прізвище.

— Він самий.— Клопотовський загукав:— Чепель, підходь ближче.

Так Павло познайомився у той вечір із Зінаїдою Кретовою.

Проводжали лекторку десь о десятій. Був лише початок жовтня, але нічне небо дихало осінню. Часом холодний вітер вигулькував, як верхівець, з темного провулка, і тоді шумом бралося листя над головою. На даху одноповерхового дерев'яного будинку розгойдувалася між гіллям яскрава лампочка. При її світлі двоє фарбували дах. Пахло суриком, іржею. Десь поблизу за рогом гримкотів трамвай. Ось він уже підкотився до зупинки.

— Ну, все. Вертайтесь, хлопці. Я вам дуже вдячна,— обом проводжаючим Зінаїда потисла руки і легко ступила на підніжку загона. Трамвай рушив.

Трохи згодом Костиря запитав у Павла:

— Як думаєш, є в цієї Кретової чоловік або кавалер?

— Мабуть є.

— Я б не осмілився до такої свататися,— признався Костиря.— Посада у неї дуже висока. Начальниця.

Уяви тільки, вона тобі про міжнародні діла розтлумачує, про світові проблеми, а ти ні з сього, ні з того: «Дай я тебе, товаришко Кретова, поцілую». Назвала б дурнем, це факт.

Ех, Костиря! От він, Павло, не дозволив би собі подумати щось подібне. Одного лише разу... Разом пригодницький фільм дивилися. Ненароком схопив Лесю за руку, коли самому лячно стало за героя, а Леся до кінця сеансу так і не забрала руку.

Федір Костиря легенько штовхнув Павла.

— Чого задумався? Невже Кретову уподобав? Дивися, Павле, на дуель викличу,— пообіцяв, поклавши важку руку на плече.— Не бійся, жартую.

У їхній кімнаті ще не спали. Сергій Макуха притишив репродуктор і слухав концерт. Петро Костиря корпів над зошитом. Штатний гуртожитківський кіт Робінгуд — прозвали його так, бо робив карколомні трюки в повітрі, полюючи за горобцями,— сторожко кліпав з-під ліжка: виженуть чи не виженуть.

— Ну, кого поздоровити? Чи обох?— поцікавився Петро.

— З чим?— не зрозумів Павло.

— Все ясно. Я казав Семену, він не вірить.

— Вона таких бачила-перебачила. Нас багато, а Кретова одна.

— Годі вам, сміхолюби.

— Ну що ж, спати, так спати, — згодився з братом Федір.

Склали на ніч одежу акуратно, черевики — під ліжко. Цигарки та інший дріб'язок — кожен біля себе, на тумбочці. Зачиняє двері на ніч черговий. Сьогодні — Петро Костиря, завтра — Сергій. Хоч відбій об одинадцятій, та всі розуміють, що сьогодні вже Клопотовський по кімнатах не ходитиме, лекція втомила його — старався ж і він перед лекторкою.

...Шурхотять колеса по гравію, снуються думки. Пригадуються слова цехового партгрупорга, старого вояки Тихона Івановича Тарана. «Зі мною така ж історія трапилася — на місце пораненого командира призначили мене. А вранці — в бій. То що мав робити? Усю громадянську війну командував — то взводом, то ротою». Партгрупорг теж вийшов уранці до брами випроводжати хлопців. Бойовий орден причепив, як на свято.

От уже всі, кого чекали, зібралися. Тюрина командує:

— Ставайте щільніше. Людвіг у центрі. Хоч на фото будете зі своєю командою.

Іван Кубрак натискав на спуск апарата кілька разів. Нарешті команда сіла на веломашини. Учасників пробігу перев'язали червоними широкими стрічками. Рівно шість. Здаля обізвався гудок Харківського паровозобудівного заводу. До нього приєдналися й інші — велосипедного, турбогенераторного. З протилежної околиці на високій ноті почав свою партію завод «Світло шахтаря». Гудки звучали по-різному, але злагоджено, як інструменти одного оркестру. Вони то замовкали, то знову оживали. До загального хору вливався, як підголосок, гудок «Червоної нитки».

З Бєлгорода виїжджали, як і з Харкова, рано. І тут їх супроводжують гудки: почався новий робочий день країни.

Розділ десятий

Нові згадки Павлові — стосовно Гуляйгори, батьків. Аж самому дивно: дорога біжить уперед, а думки — назад.

...Погожого осіннього дня ламали кукурудзу, картоплю копали. Зграйки горобців перелітали з вишні на вишню, з яблуні на яблуню, щось там дзьобали.

— З'їж яблучко, вже літні відходять. Бачиш, тільки на високих гілках лишилися,— нагадала Павлові мати, як малому.— Он, дивися, аж репнуло. Та й антонівка в цьому рощ соковита. Яблук небагато, зате здоровенні.

Павло озирається, чи немає на сусідській садибі свідків. Не любить, коли мати розмовляє з ним, наче з хлопчиком.

Сестра розвішує свої платтячка, які випрала на річці. На ній — зелений сарафанчик. Голі руки, спина аж до самого пояса гола, соромилася б. Добре, що дерева порозросталися, прикривають садибу од чужих очей. На вулицю так вибігає, до річки. А скажи — висміє. Язичок має гострий. Кине йому, як колись: «За Леською своєю дивися. Вона і не носить сарафана, а спідницю вкоротила. Видно, бухгалтерові догоджає». Знає, що бовкнула дурницю, бо одразу й зникла. Чув потім як їй вичитувала мати. Перегодя знову підійшла до нього.

— А ти змужнів, братику. Я тебе таким гарним ще ніколи не бачила. До речі, Наталка фото твоє просила, по секрету. Та я не знайшла.

— А чого це раптом про Наталку згадала?

— А того, братику! Через тебе чкурнула дівчина хтозна-куди.

Не став допитуватися. Здивувався тільки, що така вона бистра, рішуча, його сусідка.

У Клименків на подвір'ї тихо. Нікого не видно.

Примовкла й Надія. Підгортає сухе гудиння, шукає, де кущ. Працює неквапно. Рухи плавні, немов вона не серед своїх на городі. Втім, діло не стоїть. Ось уже один кущ вивернуто, другий. Хороша картопелька вродила, нічого не скажеш, сорт у них чудовий, хоч і не знають люди, як називається. Довгасті, гладенькі бульби. Така картопля, як добре звариш, щоб не перестояла, не набралася водою, і без сала смачна, розсипчаста. А пече на — аж пахне.

— Це ж батько у Дзеніса. Не знає, що ти приїхав Скоч, Надю, гукни.

Надія слухняно кивнула матері, їй і самій цікавіше пройтися по селу, ніж порпатися у запилюженому картоплинні. Поправила сарафанчик, зірвала собі яблуко.

"Невже так і піде в цьому одязі?"— не повірив Павло. Вже як узялася за хвіртку, крикнув:

— Хоч умийся.

У голосі його не просто порада, вимогливість старшого. Зітхнула голосно і підкорилася. Зате вийшла з хати не скоро. А коли нарешті одчинилися двері, мати сказала здивовано:

— Дивися, Павлушо, як на іменини зібралася.

Сестра стояла на порозі в найкращому своєму голубому платті. Пошили в Харкові, як сімнадцять виповнилося. Батькова пенсія місячна пішла до копієчки. Зате ж і услужив кравець.

— Ну, а як тепер? Чи, братику, можна мені отакою на вулицю? Чи, може, туфлі інші взути? Оті он бежеві.

Посміхнувся примирливо Павло: «Попадеться ж комусь щастячко на шию»,— не зозла думав, бо ж, може, й добре, коли вміє дівчина показувати характер. Недарма мовлять: «Чоловік у хаті всьому голова, а жінка — його шия. Куди захоче, туди й поверне».

Пішла Надія по батька. Забула, певно, що хвіртка з пружиною, відпустила рано, торохнула нею на всю вулицю.

— Наче й не моя дочка. Але тепер інакші діти, особливо дівчата. Нашій вісімнадцятий пішов. Що я тобі скажу, сину... Колька Лісовий до нас ходить. Є ти чи нема, а він — «здрастє». То було зиркає по хаті, червоніє. А останнім часом голову просуне: «Надя дома?» Ні мене, ні батька вже не сороміться.

"Ой, мамо, мамо, невже ніколи в голову не приходило тобі, що і я — бідовий? Що в Лісових не тільки хлопці є? Почути від мене хочеш, як до Миколи ставлюся? А ніяк! Руку він на мене підняв. Це йому прощаю. Хоч і не забуду ніколи. Даремно нагадала мені про Миколу".

— Приходить, кажеш, Микола, як і мене немає? Та він же, мамо, комсомольський секретар. Ну, а Надя ще в школі була активісткою.

— Може, й так,— згодилася мати.

Замовкла, вибирає картоплю. Мовчить і Павло. Тріщать качани: хрусь, хрусь. Хоч і не однаково йому, як то все буде з Надією.

Он уже й батько прямує на город. Здаля щулиться до Павла. І той дожидає. Іван Миколайович акуратний, поголений — таким буває не завжди. Іде без палиці, руки тримає не внизу, а розкидав убік, ніби під ним не земля, а вузька кладка. Палицю залишив біля воріт, така вже у нього звичка. На своєму обійсті хазяйнує без палиці. Звик до ноги дерев'яної. Але буває зранку — ні за гаряче, ні за холодне. Бродить, як мара світова, похнюпившись, щось шукає і не знаходить, на обличчі — безнадія. Піди спитай, що з ним коїться. Видно, мінятися погоді, мліє батькова культя. Признавався Павлові, що часом відчуває задавнені болі, вони від культі пробігають далі вниз, ніби у серцевині дерев'яної ноги відновилася чутливість, може поворушити навіть пальцями, яких немає.

Усього ж кілька днів не бачилися з сином, а певно, скучили один за одним. Якісь насторожені обоє. Ну, та це перша мить така. От уже Павло простягає батькові гарячу, натерту держаком руку.

— Здрастуй, синашу. Харчують вас на фабриці добряче? Не охляв?

— Гріх скаржитися. То самі кухарюємо, то в їдальні. Супи, борщі, розсольники, як дома. І макарони, і каші.

— Пісні чи з м'ясом борщі?— цікавиться мати.

— Як коли. Бувають з рибою, з просолом.

— А молоко?

— Частіше кефір. Пий скільки хочеш, аби гроші. Я, буває, і до їдальні не йду. Кефір, булочка, а на закуску халва. У буфеті іриски — копійка штука. Я ж їх з дитинства люблю. Але що це ми все про харчі? Розкажи краще, тату, що там дядько Ян надумав. Прошеніє якесь до Москви надіслав?..

— О, вже й ти знаєш? Кров у нього гаряча. Наслухався радіо та й написав, що в добровольці хоче йти. Абіссінію захищати від Італії. Так, каже Ян, англо-американські імперіалісти у вісімнадцятім році вдерлися з моря в Прибалтику і задушили свободу Литви, Естонії, його рідної Латвії.

— Годі вам чужі кісточки перемивати. Облиште, - мовила мати.

— А ти Павлуся нагодувала? Чи заодно будемо обідати й вечеряти?

— Не захотів. Одвик од материних борщів.

— Ну, він не захотів, а я, признатися, хочу. Бачиш, мучуся з кукурудзинням, ніяк не висмикну, охляв. Іди- но краще накривай стіл і нас гукай. Там і поговоримо. Та що, власне, для Павла нового у нашій розмові? Хіба про Надію. Ми тут з матір'ю радилися. Другий рік, як семирічку скінчила, в сусіднє село, де є восьмий, ходити не хоче, бо й справді для дівчини далеченько. Забирай її до себе, га? Вдвох веселіше буде їздити. Наталка ж он влаштувалася, заробляє, А в селі що? Ну, хліб дають, ну, сіно, ну, ще там за рахунок трудоднів чогось випишуть. А сидимо без грошей. Кум он хвалиться, що його Орися півтисячі за рік наскладала, в друкарні працює. Оце буде їй підмога, як заміж вийде. А в нашої теж руки проворні, здоров'ячко нівроку. Метикуємо, Павле, так і так. На фабрику їй треба, під твою опіку. Спершу ученицею, як усі.

Аж тепер ніби заспокоїлася мати: Павло потурбується. Він хоч і пиструнює часом сестру, а любить її. їх же тільки двоє у батьків.

У селянській хаті подавати на стіл недовго. Наварено ще зрання, а піч своє діло знає. Тепла в ній вистачить до ранку, до нового вогню.

— Може, її в наш фабзавуч влаштувати? Житлом забезпечують, спецівкою. І двох зайців уб'є. Робочу професію матиме і знання підвищить.

— Тобі видніше, сину.

У хаті, як увійшов Павло, запахло свіжою сосновою стружкою.

— Майструє щось тато?

— Майструє тобі сундучок. Повезу, каже, в гуртожиток новий, а свій заберу. Скучає за ним. Усі ж фронти з ним пройшов.

Повискує маятник годинника на стіні. День осінній короткий, а до станції пішки далеченько. Треба йти, навпростець дорога то лугом, то бором. Ще й гора на шляху, кругла, як остиглий вулкан, тільки що не з твердої породи. Від неї і назва села: Гуляйгора.

«Наді сподобається наша фабрика, — переконано тоді подумав Павло, йдучи на станцію. — Кращої професії й шукати не треба».

Розділ одинадцятий

А в батька свої спогади, він Павлові більше про війну розповідав — той ще в школу не ходив. І про те, як у Гуляйгорі з бандитами комнезамівці розправлялися. Було це у двадцять другому, а може, й пізніше.

Ян Дзеніс прокинувся, не розуміючи, хто і що від нього хоче. Обвів сонним поглядом кімнату. На стіні, облитій місячним сяйвом, побачив свою тінь, а поруч тінь дружини. Ліда сиділа, насторожено прислухаючись до нічних шерехів, була ніби чимсь налякана.

Хотів пригорнути її, заспокоїти, але раптом десь за селом почулися постріли.

Спустивши ноги на долівку, Ян намацав наган. Одягався навмисне неквапно, щоб не налякати дружину.

«Невже знову той навіжений матрос щупаків стріляє?— роздумував, намотуючи онучі.— Дня йому мало, лобуряці. Сам не спить і людям не дає».

— Гадаєш, Кандиба? Навряд.— Ліда й собі почала збиратися, через голову одягла спідницю, нашвидку заплела косу.— Він ще не проспався з похмілля, антихрист. Ні, не Кандиба це, Ваню. Може, і в нас банда об'явилася, як під Мерефою?

— Банда? Ну й що ж. Не впізнаю тебе, Лідо. День і ніч над нами гримкотіло, ніби й не боялася. А тепер тремтиш. У нас, якщо сунуться, не погуляють.

Якби не головування оце, то не дозволила б Ліда чоловікові на вулицю й носа показати. Слава богу, навоювався, і в нозі куля, і два пальці на лівій руці, як бритвою, осколком зрізало, і шабелька махновська розписалася на плечах. Ще трохи — й навіки залишився б лежати десь під Таращею білявий латиш, котрого повінь революції занесла з берегів Даугави на Україну. Порубаного, ледь живого привезла вона його на тачанці в Гуляйгору.

Загув під копитами місток, за кущами вискнули ресори сільрадівської лінійки. Коли вийшла до хвіртки, Ян уже розмовляв з головою комнезаму Микитою Маляром. На передку сидів відставний солдат Іван Чепель. Прислухалася.

Ага, таки Кандиба винен — кат його бери, про нього ж гомонять. Але чує Ліда, не по щупаках стріляв цієї ночі заводій. Давно нахвалявся буржуїв потрусити, а це привів-таки дядьків хутірських за худобою, кіньми, реманентом та іншим добром, яке раніше поміщику належало. Розповідав Микита Маляр, що сторожа Василя Диканя побили і кинули в льох, а жінка його, Ганна, втекла. Оце вона й розбудила комнезамівців.

На сільрадівській лінійці, прикритій веретою, горбився станковий кулемет.

— Багато їх?— запитав Ян Дзеніс.

— Каже Ганна — чоловік двадцять. Замки на коморах позбивали, корів налигують.

Ян Дзеніс вилаявся, хитнулася під його вагою лінійка.

— До маєтку!

Тої ж миті Ліда як з неба впала. Думав, Маляр сів, аж то вона. Відчув її м'яке плече: ось так тулилися вони одне до одного і на бойовій тачанці, але тоді ще не були законними чоловіком і жінкою. «Славна у мене, жона, геройська»,— задоволено подумав.

Біля сільради до них приєдналося кілька озброєних верхівців. Тепла, місячна ніч сповила село, приспала його, нагнула волохаті важкі голови соняшників. Лелека у чорному гнізді на сільрадівській хаті стояв мов зачарований, але очі в нього були не заплющені. Не спав. Може, він дивився на вогники за горбом, котрі оце і Дзеніс побачив? По всій комунарській садибі рухалися вони, і звідти долинали тривожне мукання корів, іржання коней, людські збуджені голоси.

Семена Кандибу застали біля розчиненої брами. Сидів, освітлений смолоскипами, на перевернутій діжці, а на другій перед ним лежали папери.

Сільрадівська бричка стрімко викотилася на плац, вершники одразу ж спішилися. Дзеніс у шкірянці, застебнутій на всі гудзики, в кашкеті із зіркою, пішов до Кандиби. Але, побачивши хлопчину-здорованя, що поспішав до кущів з налиганою коровою, рішуче повернув туди.

— Стій! Куди тягнеш?— мовив строго.

— А що хіба? Додому веду,— зухвало огризнувся хлопець і не зупинився, ще й стьобнув корову лозиною.

— Стій, кажу тобі,— перепинив йому шлях Дзеніс.— Чий ти, до речі? Як твоє прізвище?

І раптом між головою сільради і хлопцем опинився Кандиба. Тримав праву руку в кишені.

— А ви не дуже, Яне Карловичу, не дуже. Ми тут по закону буржуйське ділимо. За рішенням хутірської громади. Ось тут у мене і протокольчик, і списки. Все в акураті.

— Яке таке рішення?! Слухайте, Семене Кандибо... Чи то, пак, ви себе Симоном любите називати. Що дурником прикидаєтеся?! Це ж звичайнісінький грабунок. Прийшли вночі, як злодії. Іменем Радянської влади наказую припинити самочинство.

— А ми вам не підкоряємося. Для гуляйгірців ви, може, й влада, а на хуторі ми — господарі, і цей маєток належить нам. Нашим паном був Татлін, а не вашим. Своє берем, не чуже. — Семен обернувся до хуторян, що топталися на подвір'ї, не наважуючись переступити браму.— Чого заклякли? Підходь для реєстрації. Ми ділимо по закону. По всій Україні так, за це ми боролися, кров проливали

— Вірно кажеш! Наше добро!— згодився високий, у солдатській гімнастерці чолов'яга й поліз на неосідланого жеребця, якого досі тримав за шию.

Із сутені двору посунула за ним решта. Дядьки і молоді хлопці вели коней, корів, дехто гнав овець, телят, якийсь хлопчисько ніс у мішку порося, воно кувікало.

Микита Маляр, комнезамівський ватажок, рвонувся вперед, схопив жеребчика за вуздечку, але раптом хтось ззаду припік коня смолоскипом, він кинувся божевільно вбік, поніс і вершника, і комнезамівця. Кандиба саме виліз на діжку, хотів мітингувати, але кінь перекинув діжку, вона затріщала й репнула, скидаючи іржаві обручі. На сухі клепки впав оратор, підтоптавши під себе якогось дідугана із смолоскипом. Тої ж миті гас пролився на них обох, запалав одяг.

— Р-рятуйте, люди! Вбивають! — заволав Кандиба й пальнув з нагана.

Налякані пожежею й пострілом, корови виривалися з рук, тікали, ламаючи кущі. Коні ставали дибки, їхнє дике іржання котилося луною над садибою, ставами.

Якийсь кучерявий молодик поліз на залізну браму й звідти загорлав:

— Братці, не дайте себе залякати! Я не тутешній, але підтримую мого друга Семена Кандибу, який сім год на революційному баркасі плавав і робив, значиться, переворот. Чуєте, братці! Для кого цей латиш береже маєток? Для буржуя. А Татлін йому платить за це. Та не керенками чи совзнаками, а золотом, чистоганом платить. Вони панові служать, а ми з вами — революції. Ленін казав, що народ — хазяїн усього добра.

Комнезамівці стягли його на землю.

— Не смій, наволоч, дороге усім народам ім'я брехливими вустами називати!

— Ага, фінка у тебе! Під суд підеш, контра! Ану, в'яжіть його, хлопці!

Захиталися смолоскипи, юрба розступилася, пропускаючи озброєних комнезамівців. Їх було всього четверо, але діяли вони без вагань, рішуче, наче за їх спинами стояла добра сотня спільників. Хуторяни помалу відступали в сутінь дворища, дехто вже й за налигач не тримався, робив вигляд, ніби він випадковий свідок того, що тут коїться.

Микита Маляр підніс руку:

— Люди, товариші! Наш голова Ян Карлович — почесний червоний стрілець, він охороняв товариша Леніна в Смольному. А Кандиба хто? Ви ж його знаєте — з махновським обозом прибув у Гуляйгору. Під матроською тільняшкою в нього бандитська душа. Ми йому давні гріхи забули, але, як видно, горбатого могила виправить. Як же ви пішли за ним? Яка може бути анархія на п'ятому році революції! Справді, товариш Ленін казав, що жити по-старому не можна, буржуям панувати зась. Що було їхнє, то стало наше. Але стоїмо ми за революційний порядок. Ось у цьому маєтку буде комуна, житиме наша біднота, солдатки, що залишилися без чоловіків, їхні осиротілі діти...

Коли все стихло на колишній татлінській садибі, а сільрадівська бричка котилася лужком, раптом бабахнуло десь у берегових очеретах. Просвистіла куля. Кандиба, який сидів опустивши голову, стрепенувся, ожив:

— Ага, не залякали наших!

— Марно радієш,— спокійно відповів Дзеніс.— Куля дурна, може, чого доброго, й у свого влучити. Таке часом трапляється. І до суду не дотягнеш, бандите.

Розвиднялося. На сільрадівському даху у чорному гнізді змахнув крилами лелека. Збирався, мабуть, летіти за поживою. Як тільки бричка зупинилася, назустріч вийшло з сіней мале хлоп'я.

— А ти звідки взявся?! — здивовано сплеснула руками Ліда.— Дивіться, люди, ще один із наших...

— Не спиться, бач, і Павлові. Чого ти, синашу, приплентався так рано?

— Хтось стрельнув з усієї сили, я й злякався. Он і лелека прокинувся у гнізді.

Який у малого сон, коли стріляють.

Село Гуляйгора невелике. Кожна родина тут у тридцятих роках складалася з двох прошарків: батьки в землі копалися, а дорослі їхні діти ревно топтали щодня дорогу на станцію — до їхніх послуг були ранкові поїзди. Свій хліб добували не в селі, а в цехах заводів. Але ж село є село, і гуляйгірське поле не гуляло. Колишні одноосібники об'єдналися в товариство по спільному обробітку землі, потім пройшли через колективізацію, зазнали на цьому шляху короткочасного «запаморочення від успіхів», виправляючи чужі й свої помилки. У нагороду за труд діждалися й розквіту колективного господарства. І вже не совісно було запросити за святковий стіл і самого Семена Михайловича Будьонного, який десь ніби поблизу воював — колгосп охрестили іменем Червоної Армії.

Але це вже було пізніше. А тепер, крутячи педалі, Павло Чепель пам'ятає і те, з чого починалося.

У сільраді зібрався актив Гуляйгори. Вирішувалося питання: кого з тих, що не виконали державного плану, притягти до відповідальності згідно законів класової боротьби. Приїхав уповноважений. Спокійний, доброзичливий. Ділився досвідом. '

Голова сільради Микита Маляр, підводячись, рішуче сказав:

— Пишіть: Коструб Варфоломій. У вісімнадцятім приплентався з петлюрівцями. А потім осів у Гуляйгорі. Розбудувався під лісом на дурні гроші. Двоповерховий дім з цегли вимурував. І ще дерев'яний поруч — для синів. За клубнику тисячі й тепер гребе. Цілу плантацію на громадській землі заклав.

— Землі скільки? — запитав уповажений.

— Десять десятин числиться. Корів штук десять. Власний паровий двигун з молотаркою. Словом, куркуль.

— А як у нього нащот експлуатації? Держить батраків?

— Так, має наймитів. Та й синів і невісток експлуатує. Вони хоч і ситі, але просвітку не бачать ніколи. В жнива теж всякий бідняк Кострубу свої руки пропонує, інакше молотарки не дасть, ціпом намахаєшся.

— Ясно! Підходяща кандидатура. Немає заперечень, товариші? Записуємо: Варфоломій Коструб, по батькові — Мефодійович.

Колишні комнезамівці, а нині колгоспний актив, проголосували за пропозицію. Це ще не остаточний вирок, обговорюватимуть долю Варфоломія на сільських зборах, як того вимагають закони.

— Ну, а крім Коструба? Хто ще підлягає?

— Був іще один багатій, але втік. Хазяйство його частково розтягли, а землю між незаможними поділили. Татлін. Мав охоронну грамоту, як учасник Всеросійської сільськогосподарської виставки, а потім виявилося — документ фальшивий. Довго панькалися з ним. І досі не оформили конфіскації.

— Так ви що — і Татліна нині хочете списати, поставити точку?

Маляр почухав потилицю.

— Не помішає,— озвався хтось.

— Справді, не завадило б. А то, дивися, знайдуться ще спадкоємці. Тяганина почнеться!

— І ще цей... Молотарки, правда, вже у нього нема, вчасно продав. Але є пара добрячих коней. Ресорна бричка. Скільки його знаю, пасажирів на станцію возить. До того ж, агітацію всяку розводить.

— Гамза?..— підказали уповноваженому прізвище.

— Гамза,— підтвердив голова.— Хіба я не сказав? Словом, не хоче він з нами одною дорогою іти. На баских скаче, а не в той бік.

— Пишу. Гамза... Як його там далі?

— Христан Миколайович.

— Ого! Божественна персона, майже Христос! — Голубі очі уповноваженого добродушно всміхалися.— А говорили з ним? Може, він той... добровільно?

— Ще подумаємо,— згодився Маляр.— Поговоримо.

Настала пауза. Маляр грався олівцем, катав його на столі, олівець, ніби бумеранг, сам вертався до нього.

— Думайте, думайте, товариші. Може, щ;е когось забули, з тих, що не хочуть разом з нами будувати нове життя.

Заворушилася Анастасія Грак, єдина жінка, запрошена на цю раду. Микита Маляр віднедавна числив її в активі. Як щ;е не було колгоспу, Анастасія торгувала соняхами і гарбузовим насінням і сяк-так годувала й зодягала своїх граченят, не дуже надіючись на чоловіка, вічного «сезонника», який їздив на заробітки аж у Молдавію, а повертався ні з чим. Дітей у них п'ятеро. Наділу свого, крім невеликого городу, Граки чомусь не мали. Анастасія ж, як виявилося, завжди мріяла про землю, любила селянську працю. Разом із чоловіком попросилися на колгоспні парники. Тепер була ланковою.

— Ви щось хочете сказати? - звернувся до неї Маляр.

— Я про землю. Є у нас садиба одна, на хуторі Лісовому. Ніхто там не живе, дача називається. З року в рік травою засівають сусіди.

Одразу почулися заперечливі голоси.

— Знайшли ви, Анастасіє, сокиру під лавкою. То ж лікаря Дробенка.

— А сам він де? Дробенко ж виїхав за кордон. Десь аж у Африку. Нічого про нього не чути.

Маляр сердито подивився на. Грачиху.

— Це вам, Анастасіє, не чути. А ми знаємо. Про нашого Петра Тимофійовича Дробенка в газетах пишуть. Бореться він проти чуми. Епідемію в Африці ліквідовує.

Жінка, як видно, не чекала, що так приголомшить її голова сільради. Розгубилася. Винувато дивилася то на своїх односельців, то на уповноваженого.

— Сідайте, Анастасіє, - примирливо, з гідністю керівника мовив Микита Маляр.— Може, і моя в цьому провина, що ви не в курсі про нашого професора. Повернеться з відрядження — зберемо народ. Нехай розповість, як люди живуть в Африці.

Глуха ніч. З двох гасових ламп, які стоять на столі, одна вже пригасала, кінчався гас. Та й друга дихає на ладан. Вогник її з кожною хвилиною все більше червоніє, по кімнаті — неприємний дух кіптяви.

Микита Маляр штовхнув вікно, і воно відчинилося. З ночі долетів здаля голос молоденького півня — хрипкуватий, як у парубка після вечорниць. Це нагадало всім, що пора вже й по домівках.

Уповноважений потягнувся, заплющив на мить очі, Ще трохи, здається, і сон зборе його. Але ні, знову дивиться. На Маляра і Грачиху. Керівники села. їм видніше. Зрештою, він у селі тимчасовий, як приїхав, так і поїде, а їм же залишатися тут жити і працювати, будувати нове життя.

— Мабуть, подумаємо ще на свіжу голову,— пропонує наостанку Маляр, — з людьми порадимося. Щодо Коструба — сумнівів ніяких. Усе ясно. Сто процентів проголосують.

Село вже прокидалося, сільрадівський черговий - хлопчина років п'ятнадцяти — повів уповноваженого в попову хату, де після смерті отця Михаїла кімнату з кухнею залишили його дружині, старенькій учительці, а в другій поставили ліжко для приїжджих.

Розділ дванадцятий

До Курська залишалося кілометрів п'ятнадцять. Приблизно година їзди. Іван Кубрак, який їхав попереду, зупинився. Біля нього відразу пригальмували свої машини Рогов і Солод. Щось, здається, зіпсувалося в Івана.

Так і є. Всі четверо розглядали поломку.

— Вилка зламалася. Хруснула, ледве не впав,— розглядав Кубрак заднє колесо, прикидав, як зарадити біді.

Рогов серед них — єдиний справжній велосипедист, має практику. Він приклав педаль до кінця вилки, примружився.

— Ось дивися, Ваню. Брак заводський. Так що ти можеш заспокоїтися, не твоя провина. Дивися, фарба затекла і в шпарину, яку ВТК прогавив. Якийсь халтурник замість того, щоб заварити, зашпаклював, замазав фарбою.

Діагноз правильний. Справді, видно мікроскопічний розрив структури металу і павутинку зеленої фарби, яка туди просочилася.

— Це у нас в цеху заварити — раз плюнути,— обізвався Тимофій Солод. Йому частіше за інших доводилося з таким мати справу.

— Ми не в пустелі,— дивився на Солода Рогов.— Десь поблизу має бути машинно-тракторна станція або колгоспна майстерня.

Огледілися. За версту видніються два приземкуваті побілені сарайчики, можливо, сховища для добрив. Навпростець через поле крокували стовпи електролінії — мабуть, у населений пункт.

Зрідка пробігали вантажні автомашини, знайшлося б на них місце і для Кубрака. Думка про те, що у такий спосіб можна виграти час, проскочити трохи вперед і десь отримати технічну допомогу і чекати товаришів, настирно лізла Іванові в голову, та він не наважувався поділитися нею з Павлом: який же це пробіг на попутній! Вважав це нечесним і Павло.

Не змовляючись, рушили пішки, рахували стовпи — надто довгими здавалися відстані між ними. Кубрак ніс веломашину на собі. Поглядали в небо. Воно й раніше хмарилося, все більше зривався вітер — штовхав то в бік, то в спину. Скоро хмари почали збиратися докупи, погустішали, і в окремі хвилини здавалося, що попереду, там, де мав бути Курськ, небо суціль темне, не таке, як над шляхом, звідти летіли з голосним криком птахи, кружляли над дорогою, над полем, стривожено перегукувалися між собою, гнані негодою. Від того місця, де зламав Іван Кубрак педаль, пройшли зо два кілометри. Впали перші важкі краплі. Здавалося, приніс їх вітер з недалекого болота. Переходили невисоку греблю, обсаджену молоденькими тополями. І тут пішов густий дощ. Сіявся дрібнозерно, наче прокалібрований на густих решетах, холодний. Мокнути під ним не було, звичайно, ніякого сенсу, але й подітися ніде. Кажуть, що в русі все ж мокнеш менше, ніж коли стоїш, куфайки, запасний одяг, святкові стрічки з написом «Червона нитка» знаходилися за спиною в надійних мішках з прогумованого перкалю, і тому дощ не лякав. Було в що переодягнутися, а те, що на них, за ніч висохне. Завбачливий Рогов потурбувався про те, як зберегти в дорозі документи: загорнули їх у водонепроникні обгортки

Попереду з польової дороги на шлях виїжджали підводи. На кожній сиділи люди, прикрившись темними парасольками. Наче не сільські місцеві люди, а дачники. Коні тупали помалу, але не втомлено. Тримали голови високо, губами ловили дощ. На велосипедистів, які саме наближалися до підвід, пасажири не звертали уваги.

На підводах — дві жінки, решта — чоловіки. Одягнені по сезону: чоботи, куфайки, клейончасті картузи з маленькими козирками. Позаду — майно: пофарбовані ящики, триноги, схожі на ті, з якими у Гуляйгорі ходять по полю землевпорядники.

«Ось хто нам розкаже, де можна підремонтуватися»,— подумав Павло. І, сказавши хлопцям, щоб його почекали, звернув із шляху услід за підводами, обігнав їх.

На його оклик перша підвода зупинилася, а друга продовжувала шлях, узявши трохи праворуч, прямувала навпростець пасовиськом. У той бік, де виднілися сірі, непривабливі, з солом'яними стріхами, приміщення, котрі велосипедисти здаля бачили. Павло привітався. Вислухавши його, один із пасажирів, у береті, з продубленим на сонці сухорлявим обличчям, але, видно, при доброму здоров'ячку, бо очі його світилися молодо, а голос був по-парубоцькому гучний, перепитав:

— А що саме вам ремонтувати? Бо й у нас своя невеличка майстерня,— показав пужалном батога у той бік, де бовваніли на пустирі будівлі.

— Електрозварку треба,— мовив Павло.

— А карбідна згодиться?

— Звичайно. Ви, мабуть, землеміри? — поцікавився Павло.

— Ні, геологи. З КМА. Чули про Курську магнітну аномалію?

Курська аномалія. Магнітна... Так, про аномалію він трохи чув, про це писалося в газетах. І по радіо розповідали.

— Ну то як? Скористаєтеся нашою допомогою чи поїдете далі? — запитав геолог, натягуючи віжки, щоб рушати.

— Ми вам будемо дуже вдячні.

— Тоді — за нами. Паняйте услід. Якщо трохи відстанете на роз'юшеній стежці, то он у тих приміщеннях спитаєте Мартинюка.

Павло Чепель подав знак своїм і навіть не виїжджав на бруківку, дожидав на місці.

— Розумієте, нам дуже пощастило. Натрапили на геологів. Вони тут розвідують руду, мають свою базу.

Хвилин через п'ятнадцять опинилися біля непривітних, барачного типу жител, зведених ще за царя Панька, в котрих нині розташувалися ентузіасти КМА. Але, як тільки переступили поріг, потрапили в цілком цивілізовані умови. Нормальні робочі столи, шафи з книгами, застелені по-домашньому ліжка. А ось і кімната Петра Кононовича Мартинюка, начальника геопартії — все, як у міській конторі, навіть десяток стільців для проведення нарад. Він, чути, вмивається за ширмою.

Портрети на стіні. Друкарська машинка. І двоє ліжок по кутках — тут і служба, і житло. Довгий, як верстак, стіл не фабричної роботи, змайстрований на місці, в ньому кілька шухляд, а над ним стелажі, використано кожен сантиметр площі. На полицях — ряди книжок, сувої креслень, зразки проб, добутих з глибин земних. Шматки породи рудого кольору. Руда? Може, від кольору і назва? Про те, як шукали її в районі Курської магнітної аномалії, цікаво розповідало радіо. Ось вони — перед Павлом і його товаришами — докази. Підняті на поверхню, очевидно, зовсім недавно, хоч будівлям багато літ, і тільки обладунок новий. І те зрозуміло, що знахідки тутешні, бо хто б надумав везти їх сюди здалеку. Відповідні наукові центри з музеями і лабораторіями містяться у великих містах, але головне дослідне поле саме тут. Кожна крихта землі і кожен камінець промовляють голосом аномалії, як і рух стрілки, температура глибин. Неоціненні дороговкази скарбів! Очевидно, Петро Кононович не тільки трудівник штатної служби, він один з тих, кому судилося бути першопрохідцями, створювати цю службу. Всього з хвилину пробув у кімнаті Павло один, а встиг зафіксувати, що друге ліжко належить жінці, очевидно, дружині Мартинюка. Люстерко над ним, аплікації і на гвіздку — солом'яний капелюх із синьою стрічкою. Але й у цьому куточку все спартанське, домоткана ковдра, відривний календар. Листок нинішній — 16 жовтня 1935 року. На тумбочці — детекторний кругленький радіоприймач.

Петро Кононович нарешті вийшов із-за ширми. Повів Павла у майстерню. Туди ж Іван Кубрак поніс поламаний велосипед. І Тимофій Солод рушив за ними. У майстерні він зорієнтується, наче не вперше має справу з карбідовим газом. Зовсім молоденький робітник — зварник експедиції, якого бачив Павло на підводі, відімкнув шафку, дістав звідти невеликий балон. Солод уже розмотує шланг. Насипали в балон сіруватих камінців, залили водою. Хлопець трохи почекав, Запахло сіркою.

І сталося диво: захиталася стрілка маленького манометра, тиск почав підніматися. Зварник одяг окуляри, другі подав Тимофію. Потім обоє нахилилися до велосипеда. Блиснув сірник — і загуло, засичало. Синє полум'я вирвалося зі шланга, лизнуло метал. Тимофій тримав кліщами залізний прутик, спрямовуючи на нього вогняне лезо.

На операцію пішло не більше п'яти хвилин. Павло вперше в житті бачив увесь процес зварювання заліза. Дивився заздрісно на Тимофія Солода. Той казав правду, що мав справу із зваркою.

Найбільше радів, звичайно, Іван Кубрак. Не став ждати, мацав ще гарячу вилку, не забувши, правда, перед цим поплювати на пальці.

Та ось Іван засунув руку до кишені, шукаючи, певно, гроші. Це помітив зварник, поклав йому руку на плече: облиш, мовляв. Обоє сором'язливо почервоніли.

Харків'яни стояли мовчки, присоромлені поведінкою Івана. Павлові подумалося, що оце зараз за ним слово, за командиром. І не знав, що сказати, як вирішити: відкрити двері і першим піти під дощ чи попроситися до геологів на ніч, залишитися хоч би у цій майстерні, перебути негоду. Думалося і так, і так.

І раптом почувся голос Мартинюка:

— А що, братці, надворі — осінь. День короткий. Скоро потемніє, залишайтеся до ранку. Тоді й колеса закрутяться хутчіш. Єсть така доцільна пропозиція. Як ви думаєте, хлопці, виграють вони, залишившись, чи програють? Чайку нагріємо перед дорогою, про наші діла розкажемо харків'янам. Дивися, котрийсь до нас завербується...

— У них свій розпорядок, втручатися не маєм права,— мовив Андрій Туман — той, що зварював вилку.— А у ваших словах є раціональне зерно.

І не встиг Павло дати згоду на вимушене чаювання, як Андрій поставив чималий закіптюжений чайник на гарячу плиту. Зробив це швидко, впевнено, наче знав наперед, що пропозиція приймається.

— Хай буде по-вашому, товаришу Мартинюк. Ми вам вдячні за гостинність і допомогу.

Обідали й вечеряли заодно. По-домашньому запахло сало з часником. Кубрак краяв його на тоненькі скибочки, видно, резерви були скромні, а компанія чимала. Андрій Туман приніс цілий кошик яблук. Радив нарізати і класти в чай замість лимона. Залишився чаювати з ними і Петро Кононович. Рогов розкрив банку бичків у томаті.

— Отже, у вас, кажете, агітпробіг,— повів розмову Мартинюк.— За що ж агітуєте?

Відповів Рогов:

— За дострокове виконання другої п'ятирічки. Ну, і проти паліїв війни.

— Так, так, за це агітувати треба. Я, між іншим, теж з племені агітованих. У двадцять першому голодному році загітували випускника сільської школи подавати документи на курси вчителів. За три роки вивчився на математика. Розподіляла Наркомосвіта, персонально з кожним розмовляв товариш Скрипник, відомий ленінець з дореволюційним партійним стажем. Всі їхали на село. Мене ж загітував у Російську Федерацію: вона дуже просила кілька точників. Він мою долю визначив, а я — моєї Тетяни. Розписалися ще в Харкові — і в дорогу. І ось молоді вчителі з України у Щиграх. Він — математик, вона — мовник. Квартиру дали при школі, її ще земство будувало. З окремим входом. Сарайчик, погріб. Навчайте дітей, живіть людям: і собі на радість. Та ось посилають мене на вчительську конференцію у райцентр. Розмова ділова, нелегка. Не вистачає підручників, зошитів, бідняцьким дітям треба одягом допомогти, взуттям. А є й круглі сироти, адже тільки-но закінчилася війна. Районні методисти рекомендують, як забезпечити успішність. Словом, педагогіка... А на третій, здається, день до вчителів високий гість прийшов. Ми вже чули це прізвище — Губкін. Академік Губкін Іван Михайлович. Районне начальство сіло за стіл з ним разом. Учителів уже раніше попередили — Губкін взагалі в науці великий авторитет, а в геологічній — особливо. Сюди, в загадковий Курський край з його магнітною аномалією, Губкіна, мовляв, сам товариш Ленін послав. Залізну руду назвав Ленін хлібом промисловості. От і треба її знайти, видати на-гора. Слухали Губкіна. Років йому тоді було небагато, не більше як мені тепер. Під сорок, а два інститути скінчив. Починав теж з кар'єри вчителя, а потім передумав, поїхав у Петербург в Гірничу академію. Побував в науковому відрядженні і в Америці, ще до революції. Потім Володимир Ілліч Ленін особисто звернувся до нього, щоб швидше повертався. Треба відновлювати господарство молодої країни робітників і селян, піднімати науку. Сидять учителі, слухають. А голову мені свердлить думка, чого це він нас агітує. Ми ж товаришем Скрипником, теж ленінським посланцем, мобілізовані на ниву освіти. Губкін же про свої задачі говорить і при цьому посилається на Леніна. Наркомосвіти України Скрипник знав Володимира Ілліча не менше, ніж академік Губкін. Завідуючий райнаросвітою навіть трохи збентежився, вибравши слушну хвилинку, коли академік собі з графина воду наливав, неголосно, тактовно подав репліку.

— Ви, шановний Іване Михайловичу, усіх наших щигринських учителів вирішили до себе завербувати, на КМА, чи через одного?

— Через одного,— без вагання відповів академік. - Я агітую, в першу чергу, мужчин, ну, а про жінок нехай вже самі чоловіки подбають.

— Отак я став геологом,— закінчив Мартинюк.

Видно, що Петрові Кононовичу і зараз приємно минуле згадувати. Пройшло з того часу дванадцять нелегких років. Було що розповісти. Шкода, обмаль часу. Харків'янам треба рано в дорогу вирушати.

Чергова гуртожитку, в якому поселено харків'ян, сиділа не за столиком, а на канапці — кругловида, молода, але якась інертна.

— Дивись, Дарино, щоб гостям нашим було у вас не гірше як у готелі,— попередила дівчина з міськкому комсомолу.— Я за них перед самим першим відповідаю. Бувай!

Ще хвилину-другу чергова щось роздумувала, співчутливо поглядала на хлопців, на їхні веломашини, які бачила крізь вітринне скло вестибюля.

— Біда мені з вами,— зітхнула, шукаючи щось в кишені сірої спецівки. Витягла цукерку, розгорнула неквапливо. Повні губи були розтулені, здавалося, вони знають, яка то смачна штука — подушечка з начинкою. Акуратно склала обгортку, наче якусь цінну річ, і аж ході поцілила нею у пофарбоване в зелений колір відерце, що стояло метрів за три від канапки біля фікуса. Павло аж приснув зо сміху: «В десятку». Подумав — от кому Черников поставив би найвищий бал за стрільбу.

Ось, нарешті, чергова зробила такий рух, ніби встає. І тут Іван Кубрак, який стояв найближче до неї, не розгубився, по-джентльменськи простягнув руку. Дива! Іванів хід зустрінуто приємною посмішкою, дівчина не сховала свою руку, навпаки — добровільно віддала її, ніякого опору не чинила. Але із свого боку не зробила, здається, жодного зусилля, щоб полегшити хлопцеві його місію. Та він залишився лицарем до кінця, сили не пошкодував. Мить — і досить-таки важкенька особа ледве не впала в його обійми.

На цьому й скінчився несподіваний флірт Кубрака. Чергова поправила на собі одежу і попрямувала до вікна. Її зацікавили велосипеди. Що й говорити, досить- таки брудненькі вони, а видно, що нові. Перевела свій погляд на речові мішки клієнтів, складені на купу біля дверей. Оглянула усміхнено кожного хлопця. Сліди, залишені на чистій підлозі, вже підсихали, по них можна було міряти, у кого який розмір. Кубрак, простеживши за її очима, знову був на підхваті.

Іван Кубрак почувався на сьомому небі. Йому найбільше уваги виявлено.

Хлопців поселено в окрему затишну кімнату. З червоного кутка принесено патефон і два десятки пластинок, свіжі газети. Велосипеди перекочували в кочегарку, ключ від якої Баня Кубрак поклав собі в кишеню. Він і в останню хвилину перед тим, як замкнути двері, ще раз обмацав на своєму велосипеді приварену вилку і залишився задоволений. Ніколи ще Іван не був таким бадьорим і веселим у дорозі. Сьогодні забулася навіть прикрість, що сталася з ним несподівано у геологів. Спала ж йому на думку така дурниця — віддячувати Андрію Туману «чайовими».

А Павла найбільше, звичайно, вразила зустріч з колишнім учителем-інженером, розвідником КМА. Вона нагадала про власні почуття до Лесі...

Потрошили ретельно речові мішки і з найдальших куточків виймали залишки ще домашніх, харківських, харчів. Розвішували вологі сорочки, щоб протряхли. рак пішов за обіцяними голками до патефона, дарма що і ті, які дала Дарина, годилися. А Ваня Кубрак пішов за новими. І щось довгенько не повертався. Десь, певно, далеко та підсобка. А може, вибирали вони з Дариною пластинки, які їм обом найбільше подобаються. Потім з'явилася екскурсовод — жінка з сивіючим волоссям, зав'язаним вузлом на потилиці. Назвалася Анастасією Іванівною. Дерев'яну указку тримала в руці, хоч нею не користувалася. Почала в музеї розповідь, як усі краєзнавці, від сивої минувшини. Виявляється, і ця земля під Курськом звалася Чернігівською. У часи Древньої Русі величезна територія по Десні, її притоках і аж до верхів'їв Оки — все іменувалося Чернігівською землею...

Відвідання музею, все те, що вони там побачили й почули, було продовженням їхнього знайомства з Курськом.

І в Курську — мітинги проти війни, фашизму. Марширують по вулицях загони Тсоавіахіму.

Побували в тирі харків'яни. Ось чим тут можна похвалитися. Мішені механізовано. За кожну вибиту десятку дають стріляти ще раз — безкоштовно.

Нарешті зустріч у Курському міськкомі комсомолу, Приймав сам перший секретар. Чорнявий, обличчя зовсім юне, а у волоссі — сивина. Гімнастерка військового зразка, підперезана по-солдатськи. Без петличок, хоч про них нагадують невицвілі місця на комірі. У секретаря немає лівої руки. І з того ж боку — свіжий шрам на щоці.

Харків'янам розповіли про те, як нині широким фронтом починається освоєння Курського геологічного регіону. Віце-президент Академії наук СРСР Іван Михайлович Губкін приділяє цьому всю свою увагу. Вже бурять розвідувальні свердловини, будуються шахти. На думку Губкіна, недалеко той час, коли звідси підуть перші ешелони руди.

Колишній прикордонник виявив таке ж захоплення нинішніми трудовими успіхами по освоєнню КМА, як і колишній сільський вчитель Мартинюк.

На другий день, прощаючись із містом, четверо учасників велопробігу сказали проводжаючим не «прощайте», а «до побачення».

Ще довго на дорозі харків'ян траплятимуться незліченні скарби магнітної аномалії, які відкрили для себе радянські люди. Вона заволоділа думками їхніми так міцно вперше і вже залишиться в душі назавжди. Справді, заради цього одного варто було їм, молодим, що починають трудове життя, побувати на маршруті п'ятирічок соціалістичних перетворень і звитяг.

Далі дорога пролягала на північ. Десь між Курськом і Орлом кінчається «влада» аномалії, компаси повертають собі чудодійну постійну властивість.

На карті — Орел. Місто — як птах, говорять про нього поети, воно злетіло на знану в історії Русі Ямську гору, де були спостережні пости воїнів-слов'ян, що боронили рідну землю од татарських орд, зажерливих і бундючних найманців королівської Польщі, загарбницьких військ Наполеона Бонапарта.

Дощ припинився. Сонце знову сяяло, приємно зігрівало спини велосипедистів, їхалося весело. Головна дорога широка і чиста, стрункі ряди дерев з позолотою осені на листі, сповнені пташиного гомону.

Звідси, з Орловщини, пішов наступом Південний фронт, очолюваний Ворошиловим, Будьонним. Треба було звільнити від білогвардійців і Денікіна Україну. Все, що пам'ятав Ян Дзеніс про ті події, про себе і своїх побратимів, чув од нього Павло, і то не раз.

Розділ тринадцятий.

Пора було зупинятися на перепочинок, до того ж попереду автобусна станція, пошта.

Десь дівся Рогов. Та ось і він: приніс поштового паперу, пачку конвертів.

— Надумав оце додому написати. Цілий тиждень у дорозі, а мовчимо.

— А ти за всіх не розписуйся. Я з Курська послав листа,— похвалився Солод.

— Бач, який егоїст. Ну добре, тепер наша з тобою черга, Павле. Засядемо за писанину, а вони хай нудяться чекаючи.

Павло згодився. Справді, звістку про себе подати треба. Наталці... Як не крути, а він таки нечесно повівся з сусідкою. Образив. Говорити про це з нею важко, а написати треба. Наталка добра йому хоче. Од неї нічого не приховував раніше. Навіть про Лесю. Наталка завжди уважно слухала, здавалося, співчувала. У всякому разі, з Наталкою йому ділити нічого. Про це він і напише.

З буфету хлопці пішли на пошту.

Павло намацав у кишені бєлгородську автомати ручку. І водночас натрапив на пакет. Тільки тепер згадав про батькове доручення. В останню хвилину, як прощалися, просив одвезти листа в Москву і там передати адресатові в руки. В Москві проживає Улановський. Сталося так, що за повоєнні роки вони раз тільки і бачилися. Листувалися, щоправда, та й то не часто. На його пошуки Улановський відгукнувся одразу. Мав батько лягати знову на операцію і тоді згадав Улановського.

Нога, вірніше, те, що залишилося від неї, почала дошкуляти. Прокидався вночі, відчуваючи біль. Одірвало її на фронті вибухом теї міни, ампутували вище коліна. Вже ніби й звик без неї. Нема, то й нема. Пристосувався й так жити, одначе — з сього ні з того посиніла, потім тіло стало терпнути. З'явилася червона плямка. А тут приходить Дзеніс:

— Ти що, на той світ зібрався? А якщо це гангрена?

І забрали тоді Івана Чепеля, інваліда першої світової, в лікарню. Одвезли в Жихір. Одразу й попав на стіл, Місцевий лікар Прядкін відомий на цілу округу. Не одного від смерті врятував. Але і в Прядкіна є «своє» кладовище, як у кожного лікаря. Передав батько з лікарні, щоб приїхав до нього з Яком Дзенісом і Павло. Був тоді ще малий, років десять-дванадцять. Дзеніс — за їздового, на возі — Павло і мати.

Зробили операцію. Ніхто в лікарні не сказав, що то в батька за хвороба. Потім вийшов до них Прядкін. Плащик накинув на плечі поверх халата. Начебто спокійний, упевнений у собі.

— Зробили що треба...— І замовк. Важко зрозуміти Прядкіна: задоволений він станом пацієнта чи лише поводиться так, щоб їх заспокоїти.— Рана Івана Михайловича — це, коли хочете, як вулкан. Мовчить, мовчить, а потім прокидається.

Павло не зрозумів, до чого тут вулкан, але йому здалося, що лікар Прядкін нічого страшного не сказав, щоб плакати, як це робить мати. Згадалися батькові слова, які той любив повторювати: сльозами горю не поможеш.

Ян Дзеніс почав заспокоювати матір:

— Ось так і в мене було, Маріє Миколаївно. Поставили у лазареті діагноз — слово чуже, забув уже. Чую — погані мої діла. А бачите, все обійшлося. Ще й на фронт виписали, а не додому. Поранили і мене денікінським снарядом. Під Кромами в ліву руку поцілили,— Поворушив пальцями, демонструючи, що вони в нього слухняні.

Ночувати поверталися додому, адже там залишилася ще зовсім мала сестричка Павлова, хазяйство.

Приїхали вночі. Хата здалася їм пусткою. Тапчан, на якому лежав батько, осиротіло темнів у кутку. Не застали й Надійки — сусідка забрала до себе. З раннього ранку Дзеніс дзвонив із сільради до лікарні, крутив без кінця ручку. Озивалася станція, потім село Бабаї, через яке йшли стовпи телефонної лінії, нарешті Жихорська сільрада озвалася. А лікарня не відповідала. Нікому, видно, підійти. Чи вже щось там сталося і не хотіли відповідати Яну Дзенісу. Став крутити Павло. Йому пощастило.

— Батько мій у вас, Іван Михайлович. Хочу дізнатися, чи живий.— Отак не дуже мудро, по-дитячому запитав у тітки, голос якої почув.

— У нас, слава богу, ніхто не помер. Усі живі,— відповіли йому.

Трубку взяв у нього Дзеніс. Павло не знає, що там йому, дорослому, сказали, але бачив, як латиш зблід, одвернувся од нього. Повісив трубку.

— От що, Павле,— голосом стривоженим, але не безнадійним проказав Ян. - Батько двічі втрачав свідомість. Ліки давали, щоб спав, але він чинив опір, не хотів наркозу. Потім марив довго. Про Улановського згадував, ніби з ним розмовляв. — Дзеніс помовчав трохи, подумав, потім звернувся до голови сільради Микити Маляра.— З нашої станції можна квиток до самої Москви брати? Чи спершу в Харків, а там на пасажирський вокзал?

І того ж дня виїхав латиш з Гуляйгори, почіпляв свої нагороди. В дорозі згодяться, щоб не подумали про нього як про спекулянта, яких непівський період розплодив.

Три дні його не було. До пізнього вечора сидів Павло біля сільради, і, як тільки Микита Маляр виходив кудись, хлопець мерщій дзвонив у Жихор. Його там уже впізнавали.

— Живий твій тато. Живий,— заспокоювали. То жіночий голос, то чоловічий одгукувався.

Ще один ранок розвістили півні. Зібрався Павло, як завжди, в сільраду, але раптом почув — під їхніми ворітьми зупинилася знайома ресорна бричка, Увійшов Ян Дзеніс. Нарешті! Павло побачив, що він не сам - з ним незнайома людина. Висока, одягнута по-військовому. Картуз із зіркою, суконна з високим коміром гімнастерка з петлицями, і на них — по «кубику».

Мати серед двору стала як укопана.

Ян Дзеніс каже:

— Маріє Миколаївно, приймайте гостя. Товариш Улановський.

Яку Дзенісу сказали в сільраді, що вони тільки-но дзвонили в Жихор, Прядкіна не застали, а черговий лікар повідомив: Іван Михайлович іще в критичному стані. Чи дозволять побачення? Без дозволу Прядкіна ніхто цього вирішити не зможе. Він буде лише завтра вранці.

Дзеніс бачив, як зблідла Марія Миколаївна. Спробував по-своєму пояснити їй ситуацію. Якщо головний дозволив собі виїхати з лікарні, виходить — кризи немає, Прядкін у таких випадках знає, де його місце.

Тієї ночі, пам'ятає Павло, спала лише Надія. Ян Дзеніс сходив додому, але відразу й повернувся. Марія Миколаївна пригощала гостя молочним супом з локшиною, домашнім хлібом. Павло й собі за компанію посьорбав трохи, хоч не дуже любив таку їжу. Йому як молоко, то саме молоко. А ще краще — товчена картопля із смальцем.

Гість від чарки відмовився. Випив чаю.

Марія Миколаївна тим часом дістала з сундука сімейний альбом. Фотознімки пожовкли від часу, зблякли. Господиня не помічала цього, впізнавала одразу. Оце ось вони у Кам'янці-Подільському, їздили одразу після весілля. А це Іван Михайлович ще не жонатий, 1906 рік. Таким повернувся з Маньчжурії. Розгромили їх тоді японці. Забрали російські міста Порт-Артур і Дальній. Важкий був похід, верталися ні з чим. Хвалити бога, декому пощастило залишитися живим. Розказував Іван Михайлович, що з їхньої кулеметної роти, в якій був підносчиком патронів, сім чоловік тільки й зосталося. Інші — хто в могилу, хто — в полон. Павло і нині дивувався, слухаючи цю мамину розповідь.

Та ось ще одне фото. На ньому Улановський. Це вже на іншій війні, на першій світовій. Бравий молодець у солдатській папасі, в шинелі з погонами, з двома Георгіївськими хрестами, посміхається.

Спомин про давні дні розтривожив, видно, Улановського. Примовк гість. Дивився на Павла зажурено, ніби крізь роки. А той в уяві бачив не молодого Улановського, а свого, тоді теж молодого батька.

Згадав Дзеніса. Той говорив, що латишів, як підданих російського царя, теж мобілізували на імперіалістичну. Той полк, в якому опинився Ян під час революції, збунтувався, перейшов на бік більшовиків.

«А Улановський? Вони ж з батьком служили у Франції разом. У 1916-му. А потім?»— думав. Хотілося все знати й про Улановського, який тепер служить в Червоній Армії і носить «кубик».

Розділ чотирнадцятий

У цей день Павло Чепель кинув листа з дороги батькам у Гуляйгору. Пообіцяв, що як тільки приїде в Москву, знайде провулок Хлібний і передасть листа з рук у руки.

Йому й самому було б шкода не побачитися з Улановським.

У кількох місцях на дорозі виставлено указки «Об'їзд». На окремих ділянках розрівнювали гравій, сипали гарячий асфальт. Зелений дим стелився на свіжому полотні дороги, сповзав на узбіччя. Хлопці то спускалися в долину, то знову піднімалися на гору, петляли між дорожніми смугастими будками, котлами з варом, під якими гудів огонь. Видно, що люди працюють напружено, в єдиному ритмі, прагнучи завершити свої плани до святкової дати — вісімнадцятої річниці Жовтневої революції. Було приємно згадувати, що й вони кілька днів тому впоралися із своїм завданням, і про це — рапорт, який знаходиться з ними, у велопробігу.

Дорога веде на північ, на Москву. Річка Ока зникла, повернула десь на захід, а з ними поруч тече Сура.

На якомусь перехресті довелося, як сказав би батько, брати «цабе». Усе частіше почали з'являтися населені пункти — Тятьково, Сухиничі, Вязьма, Наро-Фомінськ, Можайськ, Коломна.

Назви цих міст народжували в пам'яті знамениті сторінки історії.

Повставали в уяві й славні події, ратні подвиги на полях брані проти іноземного нашестя. Ось так, як на карті нашої Сонячної системи визначено найбільші планети, маяки всесвіту, так звитяги народу світять сучасникам передаються з покоління в покоління. У спадок. «Хто з мечем прийде до нас, від меча і загине». Історики твердять, що ці слова десь на Чудському озері прорік як присягу князь Олександр Невський. Може, й так. Але подібна переконаність завжди звучала під нашими вітчизняними бойовими корогвами і в часи Ігоревого походу і в славній січі на полі Куликовому, і на Бородінському полі, в морських безсмертних походах російських бойових ескадр.

Не зогледілися, як опинилися в Серпухові. Він не значився на маршруті пробігу, може, тому, що це лише районний центр з невеликою кількістю населення. Стояв Серпухов на лівому березі Оки, ще здаля добре видно було рештки древніх укріплень, руїни кам'яних стін і сторожових башт. Якщо про великі міста, в котрих мали побувати, ще в Харкові скористалися надійною інформацією, то про Серпухов, признатися, і не чули. Отже, почувалися колумбами.

Зупинилися біля школи, яка світила білими стінами в глибині парку. Зараз, видно, почалася перерва. Всюди, куди не глянеш, повно дітвори. На клумбах ще цвітуть осінні квіти, але багато опалого листя: був заморозок, і дерева скинули свої шати трохи завчасно.

Школярі байдуже поглядали на велосипедистів. Серпухов не та провінція, де кожна нова людина викликає у місцевих жителів цікавість. Ось зупинилися неподалік двоє дівчат в однакових спортивних курточках. З ними — хлопець.

— Пробачте,— звернувся Іван Кубрак до дівчат, - у школі, здається, велика перерва.

— А ви когось шукаєте?

— Ні, ми вже знайшли — вас,— пожартував Кубрак.— Звіряємо годинники.

Хлопець поглядав на незнайомих велосипедистів якось підозріло, йому не сподобалося, що з дівчатами фліртують отак.

— Пробачте ще раз. Я пожартував. А питаємо таке: де тут можна поблизу пообідати?

Одна з подруг, менша на зріст, здивувалася:

— О, та ви з України? Ось так, на велосипедах? — запитувала українською мовою, схожою на подільську говірку, звичну Павлові з дитинства.

— Чуєш, Віро? Це ж мої земляки! Але, справді, що вам порадити? Я ж тут сама гостя. Крім нашої технікумівської їдальні, нічого не знаю.

— А ти думаєш, їм ресторан потрібний?— обізвався задерикувато хлопець і став пояснювати, де найзручніше поїсти.

— До побачення, дорогі студенти. До по-ба-чен-ня,— навмисне розтягнувши останнє слово по складах.— До зустрічі.

Як тільки ті троє одійшли, Рогов скептично подивився на Кубрака.

— Ну й безпардонна ти людина, Іване. Часом у голові твоїй, як видно, віють вітри, віють буйні.

— Ну, це ти вже занадто. Кубрак — хлопець порядний. А ш;о донжуан, то це так,— резюмував Тимофій Солод.

Знайшли непогану їдальню. Кожен замовляв окремо те, що любив. Іван — сметану з чорним хлібом, Юхим — рибу й сметану, Солод — кефір. А він, Павло, сказав буфетниці, що скучив за яєчнею з салом. Буфетниця відповіла, що яйця тільки поштучно, і то — варені. «У нас не приватна лавочка, а кооперативна торгівля!» — Буфетниця подивилася на Павла, котрий примирливо згодився: «Давайте варені». І раптом пожаліла його — пішла за ширму і чути було, як замовила: «Яєчню з салом. Зробіть, дівчата, для ударника».

Йому подали гарячу сковороду. Сала шматочки, підрум'янені, шкварчали, наче й досі під ними палахкотів огонь. Білки розлилися, а жовтки засмажилися ціленькими. Не забули посипати яєчню і зеленою цибулею. Пахощі — на всю залу.

У Серпухові привернув увагу невеликий аркуш паперу з текстом наказу наркома Ворошилова. Оголошувався черговий призов до Червоної Армії. Він стосувався юнаків народження 1913 року і тих, що досі мали відстрочку. І на «Червоній нитці» останнім часом активізувалася робота з призовниками, але юнаків такої категорії на жіночому виробництві небагато. Що ж до велосипедистів, то двоє з них — Кубрак Іван і Тимофій Солод — уже відслужили, Юхим Рогов проходив підготовку, ну, а Павлові Чепелю гуляти ще цілий рік.

У Серпухові вони відчули — наказ уже діє. Біля військкомату на червоному полотнищі напис: «Агітпункт». Поблизу юрмляться новобранці. Ще у своєму, домашньому, одязі. Але не чути гомону, як буває, коли збираються іти на демонстрацію. Споважніли хлопці А голови е чубаті, є й стрижені.

Велосипедисти помалу їхали центральною вулицею наздогнавши колону молодиків. Попереду крокували музиканти у залізничній формі. Ось вони підняли труби. Худорлявий трубач вийшов наперед, повернувся обличчям до колони. Гримнула військова музика. З дитинства знайомий Павлові марш, який розучував гуляйгірський музикант Афанасій Кущ.

Почулася команда, колона правим крилом стала повертати, а лівим тупцювала на місці. Велосипедисти обігнали її: треба поспішати на Подольськ.

Від Подольська, навіть коли їхати помалу, щоб не втомитися і прибути в столицю, потрібно не більше трьох годин. Отже, часу досить, хоч у Серпухові затрималися трохи, половину дня присвятивши текстильникам. Сподобався цех ремонтників. За кожного ткалею закріплено групу верстатів. Це підвищує персональну відповідальність. На фабриці нещодавно відкрито кіоск з художньою літературою. В ньому придбали путівник по столиці. Та згодом у готелі виявилося, що книжку написав Гіляровський і що в ній ідеться, в основному, про дореволюційну Москву. Цифра ж «1935» означала рік перевидання. Книжка називалася «Москва і москвичі», тому навряд чи могла вона бути для них практично корисною сьогодні. Втім, Юхим Рогов після оголошення відбою довго не спав, перенісши із стола лампу на свою тумбочку. Часом чувся його притишений сміх. Видно, з гумористів автор. Рогов уранці згадав книгу Гіляровського. Признався, що такої цікавої давно не читав.

Коли знову опинилися на основному маршруті, Тимофій Солод зацікавився виставленими у вітрині невеличкої крамнички різними значками, наборами марок, кишеньковиx ножиків, побачив щось кругленьке з чорної пластмаси в металевій блискучій оправі. Годинник? Ні, компас! Ще й з ремінцем.

— Пробачте, скільки коштує ця штучка?

— Один карбованець шістдесят копійок, як з вас,— відповів з готовністю продавець.— Берете?

— Беру. Скажіть, будь ласка, а ще знайдеться?

— Ось упаковка, десять штук.

Оце тобі — дефіцит! У Курську не продали їм жодного, а тут хоч греблю ними гати! Купили чотири штуки. Солод почепив свій на руку. Стрілка дивилася строго на північ, туди ж стелилася і їхня дорога.

Часом накрапав дощ, та згодом хмари розсіялися. Небо манило зір бездонною блакиттю. Дихалося легко.

Вони звикли до ритму подорожі, до її вимог. Знали, що розмовляти між собою під час руху не рекомендується, це ж не на прогулянці. Це — спорт, у котрого є свої закони. Так само звикли по черзі бути ведучими, ніби своїми грудьми прокладати дорогу іншим. Командир Павло Чепель то знаходився попереду, то — замикаючим. Людвіг навчав їх усього цього перед далекою дорогою, а тепер сама дорога підказувала їм поведінку. Власне тіло пристосовувалося до машини: то віддавало їй свою силу, то брало сили від неї, навіть під час руху знаходило спосіб відпочивати. І стало Павлові зрозуміліше, як наважилися інші велосипедисти, про яких багато писалося в цьогорічних газетах, здійснити пробіги Москва — Томськ — Москва довжиною у сім тисяч кілометрів. Або за маршрутом Свердловськ — Каракуми — Свердловськ, здолавши 13 тисяч! Між іншим, саме тоді дізнався Павло з газетної інформації, що велосипед винайшов кріпак Артамонов у 1801 році, що він перший проїхав на ньому зимою з Верхотур'я Пермської губернії у Москву. Лише через 12 років після нього вдруге «винайшов» подібну машину німець Трайс, та й то зробив її не з металу, а з дерева.

На карті дорога звивиста, а коли їдеш по ній, вона здається майже пряма. Поруч із шосе — залізнична колія. Час від часу з гуркотом проносяться поїзди. Оточені зеленими насадженнями, біліють станції. Відчувається, що вже Підмосков'я. Один за одним рухаються по шосе автобуси, шелестять шинами «емки» і «зіси». Мчать зі свистом, обганяючи вітер, низенькі мотоцикли. Поблискують свіжою фарбою, нікелем велосипеди — їхньої, харківської, марки! Місцеві жителі мчать з великою швидкістю — їм немає коли, а харків'яни тримаються узбіччя.

Ось уже й річка Бахра. На підступах до Москви. В Москву-ріку впадає.

По вулицях Подольська теж марширують необмундировані новобранці. Оркестр грає щось схоже на гопак, то пришвидшуючи, то уповільнюючи мелодію, імпровізує.

Павлові здається, що нинішній призов не зовсім схожий на інші — попередні. Бо міжнародні події зараз тривожніші, ніж будь-коли. Он італійці вдерлися в Ефіопію з метою загарбання її. А Ліга націй мовчить. Тільки Радянський Союз подав гнівний голос протесту Фашистський уряд Муссоліні використовує проти Ефіопії навіть отруйні речовини.

Ефіопія. Далеко вона — за горами і морями. Але й поблизу — в Західній Європі — неспокійно. Німецькі фашисти готуються до реваншу, до війни за переділ світу. Два роки тому, в 1933-му, гітлерівці підпалили рейхстаг. Це було сигналом розправи над комуністами, соціал-демократами, всіма, хто не визнавав фашистського «нового порядку», запроваджуваного Адольфом Гітлером, новим канцлером Німеччини. Нині, наприкінці тридцять п'ятого року, іноземні кореспонденти, акредитовані в Берліні, повідомляють, що режим Гітлера жорстоко розправляється з робітниками, штурмовики роз ганяють профспілки, заарештовують їхніх лідерів Все більше підприємств замість мирної продукції виробляють зброю. Популярним став клич: «Гармати - замість масла». Фашистський рух в Іспанії об'єднав фалангістів, контрреволюціонерів, офіцерство, терористів. Беніто Муссоліні прагне встановити в своїй країні відкриту фашистську диктатуру гітлерівського зразка. Військова організація соціал-демократичної партії, створена для оборони від сваволі фашистських молодчиків, змушена була піти в підпілля. У Португалії диктатор Салазар виступає проти демократії.

Газети і радіо щодня приносять відгомін тривожних подій, закликають до пильності. Доповідь радянського і партійного діяча СРСР Дмитра Захаровича Мануїльського на VII конгресі Комінтерну вивчають усі радянські люди. Георгій Димитров — лідер болгарських комуністів, Ерколі — італійських, Вільгельм Пік — німецьких — висловлюють повну солідарність із делегацією ВКП(б), створюється єдиний міжнародний антифашистський фронт. Ось чому Павло ніскільки не здивувався коли, в'їхавши в Подольськ, побачив на фасаді місцевого Палацу культури поряд з портретами радянських керівників знайомі вже по газетах обличчя багатьох ватажків Комінтерну.

На пошті Юхим Рогов замовив телефонну розмову з Москвою, потягши в кабіну й Павла.

Комутатор Наркомлегпрому? З'єднайте, будь ласка, з помічником міністра.— І передав трубку Чепелю. Щоб не заважати — вийшов.

— Ну от і порядочок.

Розмова тривала недовго. Та Чепель ледве перевів дух і навіть спітнів. Чи не тому, що розмовляв із самим помічником міністра.

— Перехвилювався? Щось не так?

З віконечка донеслося:

— Друга кабіна, поговорили?

Рогов заспокоїв телефоністку:

— Зараз розрахуємося.— За хвилину він повернувся.

— Ще й здачу дала. Ну то що? Чекають на нас чи вже передумали?

— Все в нормі, хлопці. Все в повному порядку.— І Павло розповів, про що вони домовилися. Ночують у Подольську. Готель замовлено ще кілька днів тому. Завтра після сніданку виїжджати. Зустріч не в міністерстві, а в готелі «Москва». Орієнтовно о другій годині дня. їм залишалося проїхати кілометрів сорок.

Отже їх чекає готель «Москва». Але поки що боки в Подольську, до їх послуг — Будинок для приїжджих. Стоїть у глибині великого двору. Обіч — стодола без дверей, або, як колись у книжках писалося, каретний сарай. І тут же — розібрана «емка». Дворище чистеньке, зелене, мов у доброго хазяїна присадибна левада. І ніде нікого. Тиша незвична. Не віриться, що це вулиця сучасного міста. Будинок для приїжджих — ніби візитка колишнього Підмосков'я. І все ж це не музей...

Їх зустрічає чергова. Так і хочеться сказати — господиня. Вбрана в оксамитну чорну жакетку з дерев'яними гудзиками, в руках в'язочка ключів на мідному браслеті. З вузеньких дверей виходять постояльці, чоловіки і жінки, хто віддає ключ від номера, хто підставляє стакан під самовар. А той сяє сріблом — Павло зроду-віку такого не бачив. На столику — пачечка печива, медяники: пригощайтеся, люди добрі.

Дивувалися: телефонний апарат на столику старовинний, з високими ричажками і ручкою, як у грамофона. Ним, певно, користувалися ще десь у минулому столітті. Вузенькі, важкі канапки при стіні, інкрустовані спинки. Точеними важкими ногами ніби вгрузли в підлогу. Там, де стоїть самовар, стіна прикрашена картиною.

— О, «Чаювання в Митищах». Це ж художник Перов Василь Григорович,— упізнав Тимофій Солод картину.

У кімнаті на чотирьох — все таке стильне: і дерев'яні ліжка, і керамічний збанок з водою на столі, навіть кварта. Замість печі — камін, темно-зелені кахлі, чавунна решітка, за нею — кілька обвуглених полінець, справжніх, березових.

Тут же хлопці дізналися, де можна попоїсти. Пішли до міста й невдовзі зупинилися перед пельменною.

— Далі ні кроку. Це те, що нам треба,— озвався Кубрак.

Ніхто з ним не сперечався. Зайшли до приміщення, а там — пельмені, ковбаси, бульйон, кава, щі. Чого ще треба? Замовлення прийняв офіціант — перший чоловік у такій ролі за всю їхню подорож, — схожий на кіноактора. Швидко й замовлене приніс. Два підноси - один на одному. Як два поверхи будинку. А хліб у Подольську який смачний!

— Паляниця? — запитав Кубрак.

— Московский пшеничный,— відповів офіціант,

— Пахне паляницею,— похвалив Іван.

Останній день у дорозі. Останній етап. їдуть без вихідного. І дорога не знає перепочинку. Біжать по ній автобуси, вантажні автомобілі. Легкових тільки сьогодні не видно, начальство відпочиває. Діє ліміт на пальне. Перевитрата його суворо карається. Розбазарювання, нагадують газети, підриває економіку держави, діє на руку ворогам. А коли так, то самоконтроль надійніший за все. «Червона нитка» взагалі не має легкової машини, директор, як і всі, їздить трамваєм. За казенний рахунок виділяються талони. Директор, його заступник, партком, фабком, словом, керівний склад,— люди без амбіцій, добре знають, що на початку Радянської влади тільки у товариша Леніна був легковик і штатний шофер.

Вперше легковика Павло побачив років шість тому в Гуляйгорі. Це був чорний блискучий «форд». За рулем сидів модно зодягнений, схожий на панка, водій; у нього під коміром чорнів замість галстука «метелик», точнісінько такий, як і в пасажира. Автомобіль зупинився біля монастирської брами — на територію монастиря машину не впустили. Дозволили пасажирам пройтися пішки. Павло роздивлявся, що то за диво прикотило, здійнявши куряву. Хоч і за приїжджими кортіло чкурнути. Цікаво все ж, що саме цих двох сюди привело. Сторож при брамі пояснював:

— Непмана з Харкова чорти принесли. В нього рідня тут похована. Там, де муровані склепи. Може, розкопуватимуть? Багатьох же ховали з монетами золотими у гаманцях, з перснями.

Хтось поцікавився:

— А скільки може коштувати такий самохідний фаетон?

— Тисячі і тисячі, мабуть,— мовив сторож.

І відразу відгадчика підняли на сміх.

— Ти, певно, до тисячі тільки і знаєш рахувати. А мільйони не хочеш? І то не папірцями. Золотом платять.

— Не ходить тепер золото. Перевелося,— іронічно зауважив інвалід з чорною пов'язкою на оці.

— Не знаю, чим платять, але за карбованці «форда» не купиш.

Розділ п'ятнадцятий

З кожною хвилиною хлопці все більше хвилюються — наближаються ж до Москви.

В Павла Чепеля перше побачення з Москвою з голови не виходить. Хто з дитячих літ про це не мріяв? Але не кожному випадало таке щастя. Он його батько де тільки не був! У далеких містах Сибіру, в Порт-Артурі й Франції. Москву ж бачив тільки у мріях. Дзеніс розповідав, що тричі бував на Смоленській дорозі, від самого Можайська наступав проти Денікіна, ну, а потім новий наказ — повернути на південь, на Україну. І не побачив латиш Москви. От і радів Павло Чепель за себе і товаришів.

Починалося місто. Перед ними, мов з-під землі,— страж порядку, поважний московський міліціонер. Козирнув не дуже ефектно, поцікавився:

— А ви куди? На тренування?

Вислухав Павла Чепеля уважно, заперечно похитав головою.

— Якщо по місту якісь кроси влаштовують, то попереду і позаду ідуть спецмашини. А так, чого доброго, можна вскочити в аварію.

Рогов зауважив:

— Не одну тисячу, слава богу, колеса наші намотали...

— Вірю. Але ж не по Москві. Може, якось до Садового кільця і доїдете, тримаючись біля самого тротуару а далі сутужно вам буде, вірте і мені. Вас там на першому ж повороті зіб'ють. Ви от зараз, як я вас зупинив, хіба за правилами їхали? Треба було ще трохи проїхати, подати сигнал, що гальмуєте. А я тільки махнув, як ви розгубилися, прикипіли на місці. Добре, що ніхто не наскочив на вас, не шандарахнув.

Павло показав відрядження.

— Так куди, кажете, вас поселять? У готель «Москва»? Ну, братці, скажу вам,— раз у житті так буває. Там лише високі персони зупиняються. Іноземні туристи, дипломати. І раптом — ви, з "Червоної нитки". Ну, а коли так...— Міліціонер раптом приклав руку до козирка і, всміхаючись, ще раз козирнув: — Будьмо знайомі: рядовий московської міліції Глотов. До ваших послуг. Допоможу вам. Ось тільки начальству доповім, Стійте — і нікуди ні кроку звідси, поки я повернусь, За рогом — службова машина. Так що за мною будете їхати. Ясно?

Якби харків'янам сказали, що так почнеться перша їхня зустріч з московською міліцією, ніхто б з них не повірив!

Вискнули гальма, зупинилася «емка». Глотов сидів за кермом. Подав сигнал і рушив. Четверо харків'ян на велосипедах ланцюгом поспішили за нею. Хвилин через п'ять дорога влилася в іншу — широченну. На ній легкові машини мчали зі швидкістю кілометрів вісімдесят на годину, тільки Глотов їхав нешвидко. Згодом праворуч побачили Кремлівську стіну, потім вона сховалась за високим, червоного кольору, будинком. За кілька хвилин перед ними був і готель «Москва». Одразу до них наблизився громадянин з плащиком на руці і, не питаючи хто вони, одрекомендувався.

— Смирнов. З приїздом, товариші харків'яни. Вітаю вас у Москві.

Міліціонер козирнув зустрічаючому.

Павло в кінці дня розпитував у симпатичного хлопця в береті про Хлібний провулок — треба ж було виконати батькове доручення. І раптом почув дівочий голос:

— Вам Хлібний? Ідіть за мною. Який, кажете, номер? Ага, мені трохи далі,— щебетала білявка.

Другий поверх, четверта квартира. Звірив з батьковим написом на конверті: так, це — тут.

Кнопка одна, але на дощечці кілька прізвищ і серед них «Улановська В. М.»

«Чому Улановська, а не Улановський?» — подумав. Натискає легенько. Жде. Дзвінка не чути. Може, зіпсувався? Прислухався. Нічого не почув. І раптом відчинилася м'яко половинка дверей. Перед ним — жінка в чорній строгій сукні, схожа на гуляйгірську вчительку Анастасію Іванівну.

— Вам кого?

— Я листа привіз. З Гуляйгори, може, чули — батько мій Чепель Іван Михайлович.

— Чепель. З Харківщини? Аякже! Прошу, заходь. Чепелі мені відомі.

Коридор довгий, слабо освітлений, тільки в кінці його крізь високе овальне вікно зазирає вулиця. В коридорі пахне кухнею, пелюшками. Хтось рипнув дверима, зліва щось заясніло. Але хазяйка квартири номер чотири і тут не зупинилася. Лише за кілька кроків взялася за ручку дверей.

У невеличкій прихожій — столик з телефонним апаратом, з купою газет. Вішалка стояча. Далі одна кімната, друга. Старовинна шафа з книжками, письмовий стіл, ширма відгороджує куток, там, певно, ліжко.

— То де ж ваш лист? — зупинилася серед кімнати хазяйка.— Розумію — він синові адресований. Але не бійтеся. Він до адресата потрапить цілечьким. Сідайте, будь ласка,— підсунула невелике крісло.

Взяла у Павла листа.

— Ага, впізнаю почерк. Подумати! У Івана Михайловича Чепеля такий дорослий син. Родіон був таким, як пішов на імперіалістичну. Зрадіє, як вас побачить. Ваш батько і мій син страждали разом.— Вона подивилася на Павла тепло, по-материнському. А з Родіоном побачитеся увечері.— Улановська ще раз оглянула привезеного листа. Однесла до столу, поклала в шухляду.— Ну, а я приготую чай. А щоб не скучав - дам наш сімейний альбом. У ньому кілька старих знімків. На них мій Родіон і твій батько. Солдати. Дивлюся часом — і аж не віриться...— Вона розкрила альбом, перегорнула кілька сторінок, присунула ближче до Павла.— Впізнаєш мого сина? Ти ж його бачив у дома. Знімок добре зберігся.

Зовсім молоденький солдат дивиться з пожовклої фотографії. У нього ще ніяких відзнак, нашивок, форма новенька. На фото — солдат, задоволений життям. Тільки такі знімки дозволяла, певно, військова цензура посилати батькам у Росію, щоб не подумали, нібито сини їхні там, у Франції, страждають, що їх залякано газами й аеропланами. Ще тоді, як фотографувався, не уявляв собі «доброволець», якою каторжною стане для нього служба на чужині. Зустрічали ж той експедиційний корпус, звичайно, французи музикою, стоголосими вигуками «ура»: раділи щиро — дочекалися підмоги. Вірний союзник — Росія - не пожаліє крові своїх солдат заради Франції. Там, де мав би накласти головою француз, упаде не свій, впаде «доброволець» з Росії. Запише його ротний писар до списку «павших за веру, царя и Отечество», ото й уся по ньому пам'ять.

У другій кімнаті озвався телефон. Варвара Миколаївна кинулася до нього:

— Не затримуйся, сину. У нас гість. Хто саме - не скажу. Пошвидше додому їдь. Питаєшся, що брати? Нічого. Все, що треба, є. Чай пити будемо.

Стала на порозі щаслива, задоволена, сподобалася їй, видно, синова уважність і те, що гість їхній з далекого українського села чув їхню щиру розмову.

— Ще на півгодини затримається. До якогось начальства викликають.

Відразу почала накривати стіл. Дзвеніла посудом. Порцелянові тарілочки з позолотою розставляла на трьох. Мати Павлова сказала б: «Як у панів». Змолоду їй довелося бути наймичкою при маєтку шляхтича, знала їхні достатки. Тепер часи інші, гарні речі є в кожній родині. Павло ж далі перегортав сторінки альбому. Зустрівся з батьковими очима. Невесело дивився з-під солдатської лахматої папахи. Що бачили тоді перед собою батькові очі? Які тривоги володіли душею солдата? Та й про що думали вони, кулеметники піхотного полку, яких цар обміняв на військову амуніцію і послав помирати на криваві поля? Всі ці «добровольці» так звані, що вони ховали в сутінках своїх колючих очиць? Мовчали у відповідь скривлені гіркотою вуста. Батько Павла теж більше мовчав, відбивався від Павла, як міг, коли той наважувався про давні події під небом Франції розпитувати.

Павло в задумі над альбомом не почув ні кроків у коридорі, ні дзвінка, а Варвара Миколаївна Улановська підхопилася, кинулася до дверей.

Увійшов Улановський. Світло з вікна падало на нього, і Павло одразу впізнав його. Був у темно-зеленому плащі, на петлицях по чотири «шпали». Аж пашать червоною емаллю.

— Ну, мамо, хто це нас порадував?

Вона відступила набік, а син, знявши картуза, увійшов і зупинився. Павло підхопився назустріч полковникові — хлопчисько проти Улановського. Високий, широкоплечий полковник дивився на Павла зверху вниз. І не впізнавав.

— Чепель Павло,— назвав себе зніяковілий гуляйгірець.

— Чепель. Ага, Чепель, Павло! Як же це я... Ти ж копія свого батька. Ще того, молодого, Івана, кулеметника. Отаким я його, може, трохи старшим, запам'ятав. Здрастуй, Павле. Давай обіймемося. У твої роки був я вже обстріляний. У тисяча дев'ятсот шостому підносив патрони.— Полковник обняв Павла, притис до себе. Якось тривожно додивився йому в очі.

— Щось дома сталося? — запитав стримано.

Павло поспішив його заспокоїти.

— Все по-старому. Я в Харкові тепер живу, в гуртожитку. У Москву комсомол відрядив — велопробіг. Рапорт привезли, а батько вам листа передав.

Варвара Миколаївна перехопила нетерплячий погляд сина. Скрипнула шухляда стола...

— Ось він, лист Івана Михайловича. Я подам обід.

— Хороший лист,— мовив Улановський, швидко пробігши написане.— І ти, мамо, прочитай. Не тільки своє болить старому солдатові... Коли я відвідав його тоді в лікарні — майже безнадійного,— взяв з мене Іван Михайлович слово... Тепер знову... Про тебе мова, Павле.

Під час обіду полковник цікавився скільки класів скінчив Павло, яку спеціальність має на фабриці

— Семирічка — то добре. І з такою освітою жити можна. Головне ж — мати професію, чесно трудитися... Я колись воював у 256-му Єлисаветградському полку кулеметником. А зі мною опинився й Іван — батько твій, старослужбовець, як його всі називали, бо за плечима в нього вже був Порт-Артур...

Навіяв ці спогади Улановському щойно отриманий лист, привезений Павлусем. Іван Михайлович — інвалід з Гуляйгори — не міг забути російського експедиційного корпусу у Франції. Писав Чепель побратимові Улановському: «Після того, як ти побував у в лікарні, боячись, певно, що вмру, не побачившись в останні мої дні з тобою, жив тривогою, що так і не знайдеться хтось, щоб розповісти про живих і мертвих земляків, які опинилися на французькій землі, билися хоробро проти армії кайзера Вільгельма. Був обраний тоді до солдатського комітету "За повернення додому" єфрейтор Улановський. Усіх нас тоді покликала до себе Революція.

Кривава буря, що пронеслася над табором повсталих, вирвала з життя тисячі наших... Ти багато знаєш. Берись за перо.

Чого не зможу зробити я, людина малописьменна, до того ж інвалід, мусиш зробити ти. Знаю, вільного часу мало, ти — командир Червоної Армії, з ранку до ночі на службі. Але послужи і пером. У тебе вийде. Я вірю, Не прощу, а наказую іменем тих, кого вже й на світі нема».

Полковник Улановський згорнув листа, вклав у конверт. Поки він перечитував, Варвара Миколаївна не прибирала навіть нічого зі столу і тільки тепер складала тарілки.

Павло був до краю схвильований. Батька завжди поважав, але зараз інакше, ніж донині, думав про нього, Зійшло на нього якесь прозріння. Чому ж він з Павлом про це ніколи не говорив, про своє бажання обов'язково ще за свого життя побачити книгу про ті події у Франції?

— Ось так, Павле, солдат знає своє право. Де треба, він, може, і сам подає команду. Вперше тоді, у лікарні, висловив те, що думав, І не забував, як бачиш. Зберігав адреси учасників тих подій, виписки з архівних документів і віддав усе мені. А я... Скінчив навчання, треба було приймати справи, братися за виконання своїх обов'язків. В армії зараз багато нового, перебудовуємо її. Так велить час. Тобі, Павле, я бачу, скоро служити. На той рік. Сам будеш свідком — про що оце говоримо. Але батьків наказ залишається в силі. Не

можна забувати минулого, ту нашу трагічну епопею. Треба писати, згадувати. От я не мав ще відпустки за цей рік. Як дадуть, то й візьмусь за роботу. Кажуть, важко починати. Перші рядки, перші сторінки. Може, не все й згадається, але ті люди, з якими був поруч, вони в моїй пам'яті. Так і скажи батькові. Своїм листом зворушив глибоко він мене. Тепер уже не відступлюся.

Варвара Миколаївна засвітила. За вікном ще був день, а кімнату почали завойовувати вечірні сутінки. Варвара Миколаївна запитала:

— Подавати чай?

Павло подякував. Треба іти. Підвівся і полковник,

— Ти скільки будеш, Павле, у Москві? — запитав.

— Мабуть, днів два, не більше. Знатиму завтра.

— Запиши наш телефон і дзвони. А якщо не зустрінемось, то перекажи батькові привіт від мене і від Варвари Миколаївни. Відповідь на лист я напишу і відправлю сам.

Варвара Миколаївна почала загортати кваппиво в газету вафлі і цукерки.

— Не треба, Варваро Миколаївно.

— А це я своїм товаришам. Ти запам'ятав дорогу?

— Я його трохи проведу.

Москва світила вогні. Павло зовсім не впізнавав тепер вулиць, які лежали перед ним. Автобусів і легкових машин зараз більше, ніж удень,— миготіли червоні і зелені сигнали. Засяяла угорі червона кремлівська зірка. Над Кремлем майорів прапор. Він і зараз, у півтемряві, розпросторював навколо себе летючий багрянець.

Розділ шістнадцятий

Смирнов з наркомату з'явився на годину раніше.

— Поїдемо службовим автобусом. Так що збиратися в темпі. У нашій програмі — зміни. На прийом підемо до Сергія Івановича Векшина, вищого начальства немає.

— До Векшина? — зрадів Рогов.— Це ж свій, з «Червоної нитки».

— В тому-то й річ. Вам пощастило. Вчора Сергій Іванович повернувся з відрядження.

— А заступника наркома — Тихонова — не буде? — поцікавився Рогов.

— А Векшин і є тепер заступником.

— О!.. Він у нас ткачем працював, заочно вчився розгубився Солод.

Хвилин через десять автобус повіз їх вулицею Горького. Рогов пояснював: «Ось праворуч — кафе, на тім боці — телеграф...»

— А зараз, товариші, заїдемо на спортбазу. На святі наші спортсмени підуть окремою колоною. Товарищ Векшин розпорядився обмундирувати гостей.

Шофер повернув праворуч, перед закритими ворітьми засигналив. Вони помалу відчинилися. Кілька сходинок униз — і хлопці опинилися в просторому довгому приміщенні. Жінка в спецівці привітно зустріла їх.

Зупинилися біля полиці з юнгштурмівками. Павло згадав, як кілька років тому комсомольці з Городка - а їх було чоловік десять — отримали в подарунок до Міжнародного юнацького дня костюми захисного кольору. Заздрили їм. А ті, одягнуті в новий одяг, відразу споважніли, стали схожі на червоних командирів, Поскрипували новенькі шкіряні пояси, портупеї, сяяли значки «КІМ» на грудях, полум'яніли зірки на кашкетах. Харків'яни теж вибрали штурмівки. Міряли старанно. Смирнов допоміг їм переодягтися. Що не кажи, а виглядали вони бравими молодцями.

Сергій Іванович Векшин поздоровкався з кожним за руку, запросив до столу. Ще двоє працівників наркомату і Смирнов зайняли місця поруч. Подано бутерброди, чай. Юхим Рогов штовхнув тихенько під лікоть Павла, і той підвівся.

— Дозвольте від імені...— Він, звичайно, хвилюється: | доводиться ніби ж офіційно рапортувати.— За дорученням комсомольської молоді і всього робітничого колективу фабрики...— Він знову робить паузу, поглядаючи на товаришів, мов чекає підтримки. Цифри вилетіли з голови, та, власне, навіщо їх повторювати, коли все це є в рапорті, який у нього в руках.

Заступник наркома виручає, одразу бере рапорт, не чекаючи поки хлопець втамує хвилювання. Перехиляється через стіл і потискає Павлові руку.

— Від імені наркомату сердечно дякую вам, товариші. Ваша фабрика працювала ритмічно, давала продукцію високої якості. І ми це знаємо. Мені особливо приємно, що «Червона нитка» — серед передових підприємств наркомату. До Жовтневих роковин буде підсумковий наказ, і, очевидно, фабрику відзначать премією.

Векшин сів, даючи зрозуміти, що офіційна частина їхньої зустрічі скінчилася, усім можна почуватися вільніше. Павло теж сів. Фотограф заходив то з того, то з того боку — старався... Павло, як йому здалося, в об'єктив і разу не потрапляв, думав, на фото буде лише спина.

— Я нещодавно й у вас був, товариші,— продовжував розмову Векшин.— Ваш колектив — молодий і здоровий. У першій п'ятирічці він добре налагодив виробництво, у другій треба турбуватися вже й про нього.

Маленький репродуктор ніби допомагав Векшину — диктор інформував про передсвяткові московські новини: «Прибула делегація молодих антифашистів з Гамбурга... Кондитерська фабрика «Червоний Жовтень» випускає надплановий шоколад... Гості з Польщі поклали до Мавзолею Леніна живі квіти...»

Радо зустріли гостей ткачі «Трьохгорної мануфактури». На високім помості — стіл, накритий червоною скатеркою. Великі букети живих квітів, погруддя Леніна. Ідуть через увесь зал троє дівчат з баянами, ллються маршові акорди. Музика наповнила зал, здавалося, грав оркестр.

У президії — представники різних народів.

— Дорогі друзі,— чути бадьорий дівочий голос.— Від імені молоді «Трьохгорки» дозвольте привітати наших дорогих гостей — представників демократичної молоді світу. Ми разом боремося проти паліїв війни, проти фашизму. Дозвольте оголосити: до нас прибули сьогодні...

Перекладачі — студенти інституту іноземних мов — повторюють короткі виступи прибулих.

Чути вигуки:

— Рапель, туа Барбара! Туа Барбара!

Одна з дівчат коментує:

— Це вірш Луї Арагона: «Згадай, Барбара!»

Пристрасно читає француз. Чимало є таких, котрі знають цей вірш. Повторюють його по-російськи.

Цілком зрозуміло, що після такої зустрічі четверо харківських молодих робітників не в готель вернулися, а пішли на Красну площу.

В готелі, як уже смеркалося, чергова разом з ключем подала їм невеликий пакет.

— Хто з вас Чепель? Полковник приходив. Допитувався, коли обідаєте, вечеряєте — видно, дуже хотів І побачитися.

Пакет акуратно перев'язаний, під шпагатом папірець з написом: «Це, Павлушо, матері, батькові від нашої сім'ї. Щоб не забували. У пакеті є мій лист. Сьогодні вже їду «на природу». Будь щасливий, хлопче. Твій У.»

Минули ще дві доби у Москві: ЦУМ, морока з велосипедами, які Смирнов допоміг, нарешті, відправити малою швидкістю. Фотографування на спогад біля Великого театру.

Поїзд «Москва — Харків» мав одійти о дев'ятій годині двадцять хвилин вечора, але на вокзал прибули за годину раніше. Під час посадки Павла Чепеля чекав сюрприз: уздовж вагонів поважно походжав не хто інший, як Денис Лісовий. У повній формі. Двоє пасажирів з чемоданами то наздоганяли його і про щось просили, то розчаровано зупинялися. Між іншим, головний кондуктор, як дивитися зблизька, не так уже й тікав од настирних прохачів.

Квитки були в Рогова. Він підійшов першим, за ним Кубрак, Солод і останнім взявся за поручень Павло. Головний кондуктор спершу подивився на Чепеля байдуже. В його обов'язки не входило приглядатися до пасажирів. Але Лісовий на якусь мить таки затримав свій погляд на Павлові. Густі брови здивовано полізли вгору.

Прозвучало останнє попередження: проводжаючі мають вийти з вагонів.

Побіг назад перон, побігли освітлені вікна вокзалу, м'яко котилися вагони, стики рейок під колесами майже не відчувалися. Пасажири зосередилися біля вікон: у кожного своє прощання з Москвою.

— Товариші пасажири, займіть свої місця. Приготуйте квитки.

Так почалася дорога додому. І Павло признався собі, що думає зараз не про «Червону нитку», не про те, як звітуватимуть перед Тюриною, а про інше - про Гуляйгору.

Двері, тихенько повискуючи, поповзли, у них — червоне, пітне, таке знайоме й відлюдкувате обличчя. Очі обмацують пасажирів, зупиняються на Павлові.

— Чепель?! Яким побитом? І чому в такій обмундировці?

«Впізнав-таки!»

— Наше вам шанування, Денисе Оникійовичу. Ми у Москві за дорученням фабричного комітету.

— Бачу, що не за витрішками приїхали. Таку форму ні з сього ні з того не видадуть. Та ще з реміняччям. Мабуть, і нагани видадуть?

Рогов відчув, що між цими гуляйгірцями-земляками особливі взаємини. Тому й собі озвався:

— Не видадуть, а вже видали. Зареєструємо в Харкові, і можна буде носити в кобурі.

— Так, так. Завербували вас. А що? Хлопці ви надійні. А службова форма, я тобі скажу, Чепель, надає солідності й таким.

Лісовий грюкнув дверима, повагом вийшов з купе.

Хлопці влаштувалися на своїх місцях. Рогов добровільно вибрав другий поверх, навпроти нього — Солод. Іван Кубрак, дізнавшись, що є і вагон-буфет, подався за крем-содою. Любив будь-яку солодку воду, пив з пляшки. Пішов і десь засів. Рогов висловив припущення: можливо, загуляв хлопець — у буфеті не тільки безалкогольні напої.

Але нарешті той повернувся. Приніс фруктовий напій. Іронічно поглядав на Павла.

— Ну й землячок у тебе, товаришу старшой. Інтересант. У його розпорядженні — службове купе, от він, уздрівши мене, і покликав до себе. Чуєш, Павле, щось він до тебе має. Допрос мені вчинив. І все — про тебе.

— Що йому треба було?

— Мабуть, краще за мене знаєш. Твоя особа головного кондуктора зацікавила. У нього дочка на виданні є, не інакше.

— То що з того?

— Ніби заради неї до тебе прицінювався. І до нас... Не випадково, мовляв, вас обмундирували. І чому це Павла Чепеля начальником настановили, а не когось іншого. Запропонував головний кондуктор пивця — хотів розшевелити мене.

— Ну, а ти, звичайно, не відмовився?

— А чого ж? Скільки можна дотримуватися сухого закону? Видудлили пляшку на двох. Тоді - ще одну. Земляк твій, Павле, і признається. Я, каже, Павла Чепеля давно знаю і поважаю. Його трохи підучити - і ким завгодно буде. З бідняків, а це ж надійний козир Не треба в анкеті пояснювати. Тобі всюди зелений вогник... Одне слово, Павле, стережися. Підпутають тебе, оженять — і не отямишся.

— Базікало ти, Іване. На копійку пива випив, а верзеш чорті-що. Де й досвіду набрався?

Іван спохопився — не чекав такої реакції.

— Мовчу. Вже й пожартувати не можна. А як серйозно, то чорта пухлого він тебе підпутає. У таких кондукторів дочки завжди міщанки. Розбещує батечко з дитячих літ.

«Ось який він, цей тихоня Кубрак. Вкусить і меду дасть»,— подумалося Павлові. Та прикрості від слів Івана не відчув. Його навіть потішило, що Кубрак запідозрив Дениса Лісового в тому, чого не могло бути.

За вікном миготіли далекі вогні, часом виникали заграви: вгадувалися населені пункти, підприємства. Зустрічний пасажирський пролетів з освітленими вікнами, І знову непроглядна ніч. Погойдування вагона, таємничі перестуки на колії, брязкіт.

Незабаром хлопці поснули. Тільки Павло залишився наодинці з думками.

...На високих кручах — силуети монастирської церкви, звивиста кам'яна стіна під зеленим козирком з бляхи. Вперше побачив Гуляйгору, як було йому сім років. Підводою їхали через невеликі села. Він дрімав. Каштанової масті конячка тюпала собі тихо, не поспішала, ніхто її не підганяв. На вулицях — ніякого руху, хіба що десь з-під воріт висуне голову пес, гавкне по-доброму, наче вітається з незнайомими.

Ще не знав Павло, що саме в Гуляйгорі їм доведеться жити. На Поділлі, звідки прибула родина Чепелів на Харківщину,— безхліб'я, злидні; так буде, певно, і тут, бо нічого ж, власне, батькові не обіцяли, тільки й того, що родичі проживають. А батькові сутужно хліб заробляти — інвалід. Таким з війни повернувся. Мати ж і з того радіє, вже не зітхає так часто над дітьми, не назива їх сиротами. Чого ж плакати, як хазяїн з ними.

Нелегко було їм на новому місці. З інвалідського пайка не проживеш, грошової допомоги — кіт наплакав. І звідки візьметься вона, та допомога, коли довкола самі інваліди. Нічого не виробляють ні собі, ні державі, а їсти кожному дай, одежину, взуття дай, махорку — і ту дай. Утриманці держави. А село примонастирське живе із землі. Ще — з базарчика мізерного, а зимою — надбаним у льосі: капустою квашеною, огірками, бурячками для борщу. У кого корова, той ситий. Щодня свіжа копійка за молоко, сир, колотуху. Із першого ж дня, як поселилися в казенній, колишній монастирській, келії, почали про власний курінь мріяти. І щоб землі клапоть. Нехай на краю села. У батька ноги нема, а дві руки, слава богу, є, та й Павло помалу може у землі порпатися, допомагати. Не на цей, то хоч на той рік щось обіцяють, а то ні селяни вони, ні городяни.

Минуло трохи часу, і таки переселилися Чепелі з території, що була на державному забезпеченні, у село, пішли на свій хліб. По той бік брами залишилися інваліди і всі, хто біля них прилаштувався. Серед чесних, війною знедолених траплялися і збайдужілі до праці люди всякої масті: картярі, спекулянти, перекупники, вуличні фокусники, торгівці тютюном, ірисками, цигарками, ворожбити, безталанні богомази, продавці хрестиків, свічок і навіть ладану. З харківського, так званого Благовіщенського, базару перекочували сюди,— хто на тимчасові «гастролі», а хто й на постійно,— всілякого роду пристосуванці, яких латиш Дзеніс називав «люмпенами». До комерції поступово прилучилися і деякі інваліди. З тих, що без виразних ознак каліцтва, сільрада брала за місце, а з соцзабезівців не вимагала нічого: торгуй, чоловіче, пристосовуйся, заробляй на хліб, на сіль. Найспритніші, яким торгувати було нічим, налагоджували потроху власне виробництво: робили вершкове і фруктове морозиво, квас, лимонад, пістони для стрільби, навіть ласощі вищого класу: варений цукор. Торгівля ця то розквітала, то ледве животіла, а все ж існувала до того часу, коли в селі почалася колективізація. Якось відразу підупав у людей інтерес до ярмаркування, вони зажили іншими турботами.

А то став пригадувати перші свої кроки дитячі, коли ще проживали вони на Поділлі. Кінець містечкової вулиці. Дідова хата. Тут початок села. Над місцевістю нависла Замихівська круча. За нею вставало сонце, хоч не раз чув він, що небесне світило у багато разів більше, ніж вся наша Земля. Ось там — за шляхом, за Замихівською кручею — і відбувалася у ті дні революція. Гриміли гармати, після

стрілянини повз їхню хату наступали або відступали солдати. Хлопчаки, як і малі ще зовсім, п'яти-шестирічні, добре розбиралися, де білі, де червоні. Однакові шинелі, однакові шапки, тільки у білих — кокарди, а в червоних — зірки. У білих — погони, а в червоних ніяких відзнак. Тільки тренчики, до яких, як треба, можна причепити й погони. Червоні, як вели полонених, то не роздягали їх, не роззували, тільки й того, що вели без поясів. Ну, а як верх брали білі, то на конях гарцювали, а полонених гнали босими, роздягнутими: все реквізоване для «Добрармії», або, як її називала Павлова мати, «грабармії». Скакали бруківкою, викрешуючи підковами іскри. Син-підліток аптекарки Дреслер, будинок якої за високим парканом, на горбку, щоразу висовувався між крислатими гіллями айви, махав то білим, то червоним прапорцем. Упізнавав здалеку, хто наближається. На все життя закарбувалося Павлові в пам'яті, як на його очах упав з дерева на брук разом з червоним полотнищем Дреслер, зрізаний кулеметною чергою. Того разу він помилився: стояв туман, і важко було розпізнати, що то за кіннотники показуються на шляху. Казав батько, що коли у Новій Ушиці остаточно закріпилися червоні, то над могилою сина аптекарки було встановлено стовпчик з червоною зіркою. А щодо самої аптекарки, то вирішено було, що її заклад не підлягає конфіскації, а просто переходить за її згодою у власність Радянської влади. Так несподівано, в силу історичних обставин, склалася доля аптекарки, яка проживала в ті буремні часи в маленькому українському містечку.

Розділ сімнадцятий

Гримить вечірній поїзд по сталевих рейках перегонів. Переплітаються між собою нові й нові спомини, переносять уяву Павла з надбужанських місць, де народився, до Гуляйгори, куди закинула їхню сім'ю доля. Покірно стелеться земля Росії, московська земля, незнані обшири якої розкрилися перед ним лише тепер, наповнюючи серце гордістю, високим чуттям своєї приналежності до великого народу. Країна Леніна. Після того, що він побачив під час велопробігу, почув при зустрічах з москвичами, з іноземними активістами Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, по-новому дивиться Павло на прожите. Інакшою, ніж досі, уявлялася йому і його власна будучина. Он хоч би Курська магнітна аномалія. Це щось, можливо, набагато більше за будівництво Комсомольська-на-Амурі або за обводнення і підкорення Голодного степу, будівництва Дніпрельстану чи навіть від розгадки багатьох таємниць нафтогазоносних районів Узбекистану. А штаб польової партії геологів у районі Курська, оті сарайчики? Люди працювали там самовіддано протягом багатьох років! А що знали про КМА? Нічого. А це ж майже поруч із Харковом! Так часто буває, що молодих і дужих кличе вітер далеких мандрів, тоді як зовсім поруч, за порогом, лежать неоцінені природні скарби, які можна використати на службу суспільству вже сьогодні. Робота на «Червоній нитці» здавалася Павлові тепер зовсім нецікавою, другорядною порівняно з тим, як міг би він прислужитися справі у краю великого заліза. А воно лежить мертво в земних глибинах. Ну, а гігантський комбінат «Трьохгорна мануфактура»? Харківська «Червона нитка», пересвідчився, карликове підприємство, а ще недавно він вважав свою фабрику взірцем сучасного виробництва. Нині вона втратила для нього привабливість: не та масштабність, не той рівень технічного озброєння. Вони рапортували про виконання плану, але тільки тепер він зрозумів, які скромні можливості у харків'ян на фоні здобутків московського колективу. Ще недавно заздрив тим гуляйгірцям, що влаштувалися на фабриці, а сьогодні переконаний: фабрика на Журавлівці — день учорашній. Колишній майстер з «Червоної нитки», що став нині заступником наркома, розповів харків'янам про основні нинішні показники московського підприємства. Чепель, наймолодший за стажем у цій групі, багато з чого дивувався, але ж і його напарники одверто заздрили москвичам. Рапорт, привезений ними в столицю, вже не здавався їм вартим уваги...

А хлопці сплять. Ніщо їм не заважає: ні зміна ритму руху, ні пересмикування з металевим брязкотом на перегонах. Часом купе заливає світло стрічних ліхтарів, і тоді здається, що поїзд не по прямій іде, а вигинається. Пучки проміння доторкуються до стіни купе, висвітлюють обличчя пасажирів. Іван Кубрак махнув у сні рукою, наче одігнав муху. Потягнув на себе ковдру Юхим Рогов. І знову — темрява.

Павло Чепель остаточно вирішив — пересяде на Південному вокзалі на основ'янський приміський поїзд, хлопці його не осудять, що поспіша до батьків.

Так і зробив.

Підходив до подвір'я через городи. Іще здаля побачив біля груші зігнуту постать матері: перебирає картоплю. Почувши шарудіння сухого бадилля, випросталася:

— Павлусь...

Щось було в її голосі таке, ніби не бачилися хтозна-скільки. Тепла посмішка, що було з'явилася на материному обличчі, зів'яла, зціпилися тонкі губи.

— Щось трапилося, мамо?

Пасмо волосся вибилося з-під синього шерстяного шарфика, яким мама пов'язала голову. Здалася вона йому зовсім старенькою.

— Біда у нас, Павлику.

— Щось знову з батьком?

— Пішла температура. Микола Михайлович Прядкін приходив. Від ноги вона.

— Лежить батько?

— Лежить і стогне. Хотіли ми з Надійкою в лікарню одвезти — не згодився. Тебе чекає.

— Ну, то ходімо швидше до тата!

На маленькому стільчику примостився батько - стукає молотком: Надійці туфлі латає.

— Кидай роботу, старий. Павло приїхав.

Чепель рвучко повернувся до них разом із стільцем. Обличчя задумане, але спокійне.

— Приворожила тебе Москва, сину, не інакше. Збирався ж ніби на кілька днів.

— До Москви, тату, далеко. Усього дві ночі там і переночували, а то все в дорозі. Передає вам уклін родина Улановських.

Павло добув із речового мішка пакунок, переданий московським другом. Розв'язав шпагат. Запечатаний конверт лежав зверху. Батько взяв його нетерпляче тремтячими руками. Павло ж видобув тим часом із пакета білу як сніг теплу хустку, віддав матері. Розгорнули подарунок, а в ньому виявилася ще одна хустина пухова, трохи менша. А на самому дні — гімнастерка і шаровари. Блискотять маленькі мідні гудзики. Батькові — командирська форма. Павло взяв її, прикинув, не буде завелика для батька. Він схуд останнім часом, комір на сорочці ніби не для нього.

— Оце вам, тату, Улановський обнову передав.

— Ти хоч подякував від мого імені?

— Чесно признаюся, не довелося. Він у готель сам пакуночок привіз.

Батько взяв гімнастерку, приміряв на розмах рук і аж тепер побачив білу хустку на плечах дружини. Посміхнувся. Був задоволений такою увагою полковника. Мати теж ніби почувалася тепер інакше, вище підняла голову: хвалилася подарунком перед батьком і сином, а може, просто скористалася цією нагодою, щоб розігнати смуток. Налякала ж усіх клята температура. Ніби трохи заспокоєний, Іван Михайлович читав листа з Москви.

Так уже само собою сталося, що відразу дві гімнастерки з'явилися в їхній хаті з поверненням Павла. І мати це по-своєму витлумачила, розпитувала в сина, чому він обмундирувався. І за свої чи за казенні гроші. їй було не байдуже — продали обмундировку чи видали на казенний кошт.

Другу хусточку мати одразу поклала на доччине ліжко.

Павло старанно вмивався з дороги, чепурився біля дзеркала, морочився з бритвою, яка в дорозі затупилася. А коли зайшов у хату, то побачив, що батько й досі сидить над листом замислений. Можливо, вдруге чи втретє перечитує.

— Пише мені, сину, Улановський, що сподобався ти їм. Але не хвалить полковник ні нас з матір'ю, ні тебе, що на семирічці заспокоївся. У восьмий клас обов'язково треба йти, а ще краще в технікум. Там і спеціальність дадуть, і середню освіту. Одне слово, весь лист про тебе, Павле. Є й про Надю. Пише буцімто мені, але я так зрозумів, що прочитати і ви маєте право. Так що візьми ось листа і помізкуй читаючи. Добра тобі хоче Улановський. І такий він одвертий перед нами, сину, що навіть дивуюсь. Інший би при його становищі загордився б. У полковники з батраків вийшов. За царського режиму буржуйським синкам не кожному подібне снилося. Ще там у штабс-капітани під старість вийти, у бою заслужити чи по протекції. А щоб удовиному синові — в чини... На війні у саме пекло лізь, тоді, може, «Георгія» заробиш, личку. Та спочатку під кулеметами полеж, у штикову — першим... Ну, призначать навідником або й начальником кулемета — як пощастить цілим із бою в йти. Так і з Улановським було: сміливий, одчайдушний... В унтери вийшов.

І раптом схаменувся Іван Михайлович:

— Та що це я... Неначе мрію в начальники вибитися. І не думав про це ніколи. А за Улановського, грішним ділом, переживав. Коли висунули його в лютому тисяча дев'ятсот сімнадцятого до солдатського комітету, майже всі рядові й молодші чини за нього проголосували. Ну, а далі царя скинули. Почали солдатики експедиційного корпусу у Франції вимагати, щоб повернули швидше усіх до Росії, де спалахнула революція.

Яких тільки труднощів не пережив, яких перешкод не здолав солдатський комітет. І те, що Улановський вижив, для мене ніби сон. І з матір'ю, кажеш, його познайомився? Яка ж вона? Щасливою, видно, почуває себе. Він у Франції часто згадував її. Просив перед кожним боєм, коли що станеться з ним, додому в Росію повідомити. Дві адреси давав: одна в Одесі, друга десь на Вінниччині.

У хаті запахло борщем. Зварений ще вдосвіта, він зматерів у печі. Смачнішого за домашній Павло не їв ніде, хоч був цей пісний, заправлений тільки підсмаженою на олії цибулькою. Тільки м'яса в ньому, певно, бракує.

«Ти хочеш, Іване Михайловичу, щоб син твій був схожим у житті, поведінці на мене, щоб я в усьому став для нього взірцем? Дякую за довір'я! Вважай, що між нами віднині вступає в силу товариська угода. Не залишу Павла без уваги, допомагатиму, як зможу. Та буду одвертим до кінця — скажу: не у всьому твій друг собою задоволений. В молодості, особливо ранній, часто робив неприпустимі помилки, вибирав не ті стежки в житті. Хіба забув, друже, як по-дурному потрапив я у вир першої світової? Новобранців і таких, як ти, старослужбовців примусили воювати за царя і отечество, а я, шістнадцятилітній, утік сам на фронт. В останні роки перед війною в газетах часто згадували про те, як напав на Росію Наполеон, як великий Михайло Кутузов, та Багратіон, та інші полководці грудьми захищали Москву, як селянка із Смоленщини організувала бойову дружину, била ворога, а інша селянка, Прасковія із села Соколово, переодягнувшись у французький полковничий мундир з орденами і в касці, очолила партизанів, наводячи жах на французів.

Я тоді вчадів від грому духових оркестрів, монархічних маніфестацій, молебнів. І став солдатом. Перші бої. Великі втрати, 256-й Єлисаветградський полк мав за наказом командуючого «одірватися від ворога», але спершу йому слід було поховати понад триста п'ятдесят воїнів своїх. Копали чотири глибокі ями: на батальйон — одну. І ще одну — п'яту, окремо для тих, хто належав до кулеметної команди. Нас із тобою в ній не було випадково.

З далеких чужих земель ті, що залишилися, поверталися додому аж у тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятому.

У твого Павла інший шлях. Він мріє про мирну професію робітника.

Не нав'язуй, Іване Михайловичу, Павлові вибір. Все залежить від покликання. Я ж готовий, як в цьому буде потреба, підтримати його. Обнімаю тебе, Іване, не хворій, Не гнівайся, якщо інколи затримую відповідь. Жовтень, 1935 р.».

Ще в тридцять третьому викликав сільський райком комсомольців, які мали паспорти і посвідчення про семирічну освіту. У кабінеті першого секретаря — мандатна комісія, у ній кілька військових з голубими петлицями. Запитання короткі — про соціальне походження. До Павла ніяких претензій. Потім — медичний відбір. Скрізь лікарі. Вперше в житті роздягається сором'язливо. Оглядають, обмацують, слухають серце. Присідає багато разів, лікар підраховує пульс. В іншому кабінеті цікавляться очима, вухами. Чути — похвалюють. «Село завжди дає нам здорове поповнення,— зауважує сивуватий, у білому халаті поверх військової форми.— Я б взагалі посилав молодиків років за два-три до призову попрацювати в селі. Фізичне загартування м'язів — раз, свіже повітря — два, вітамінна їжа, молочко — все на користь. Шкода, що не скрізь є семирічки...»

Повезли їхню групу в спеціальний пункт, випробували за окремою програмою. Покрутили його добре на гойдалці, схожій на карусель, і пішла голова кругом. Не витримав іспиту. Ще молодий дуже, незміцнілий.

— Здоров'ячко у тебе — слава богу,— сказали в комісії.— А от вестибулярний апарат підвів. Так що служити будеш, як прийде час, у наземних військах. Всяка служба почесна.

Всіх, як і його, відпустили додому. По очах тоді зрозумів батько, що у Павла якась неприємність. Довелойого син — і щоб не пройшов медичної комісії. Що він — немічним народився? Нездатний свій перший обов'язок перед Батьківщиною виконувати? Зате мати розрадила: «Він ще не виріс до дійсної служби, в солдатах не побував, а вони прицілюються літати! Це ж тобі, Павлушо, тільки дев’ятнадцять. По закону беруть у двадцять один. Хіба, може, тому, що комсомолець? Вийдуть роки, тоді — будь ласка. Де ти нужніший будеш, туди й пошлють. Так-то...»

Так Павло і вирішив. Ще рік походить в робітниках. А за цей час підтягнеться до вступу на робітничий факультет. Матиме гарантію. Адже після двох років служби іти вчитися — зелена тобі вулиця. Не біда. Він від. разу стане студентом вищого учбового закладу.

Почув, як клацнула клямка на хвіртці. І побачив спершу Надію, а потім і Миколу Лісового. Сестра притримала хвіртку, ненароком бацнула хлопця по лобі, а він усміхається... У Миколи на плечі чималий оклунок видно.

— О, Павлуша повернувся! — скрикнула радісно.

Павло невиразно махнув рукою і, не промовивши й слова, зайшов до хати.

Мати озивається до сина лагідно, приховуючи затаєну тривогу:

— Ти, мабуть, Павле, купатися будеш? Пилюки набрався по самі вуха. А я води нагріла. Там он Лісовий Коля прийшов. Це він Наді соняшникове насіння допоміг принести. Дали натурою в колгоспі.

«Ех, мамо, мамо... Нічого ви не знаєте і знати не хочете»,— не сказав, а тільки подумав Павло.

На столику в його колишній кімнаті побачив термометр у паперовому футлярчику і листок з батьковою температурою. Сьогодні четвертий день, як міряють. Уранці, ввечері. Почали з тридцяти семи градусів, а далі — то по одній десятій, то по дві підвищується. Нині вранці — тридцять сім і шість. Навчена бідою мати завела температурний лист. Знала вже, що хвороба сама не пройде і що таблетки від кашлю чи нежитю не допоможуть. Та невже знову знадобиться хірургічний ніж? Різати ж нема чого, де не доторкнись — суцільна рана.

Батько заснув. Спав довго і трудно. На твердому вузькому тапчані в незручній позі. Часом стогнав. Випростав руки, мабуть, угрівся під старим, власної вичинки кожухом, річчю недорогою, але корисною і в дорозі, і вдома. Чи під себе підстелити, чи в голови покласти, чи накритися замість ковдри. Від нього так добре пахне родинним хатнім духом, який не вивітрюється ніколи. Шили на батька коротеньким, щоб не важким був і не волочився по землі. Старі й нові хірургічні шви боялися холоду — кожухом було їм затишніше.

Прислухаючись до того, як постогнує батько, Павло жалів його, гарячково шукав виходу із скрути. Не хотів згоджуватися із своїм безсиллям, з безпорадністю медицини. Спішив думкою в лікарню — до Прядкіна. Просити, молити його, щоб зробив усе можливе і неможливе. Зрозуміло, що потрібна нова операція, тільки хірургічний ніж одсіче смерть. Знову ризикувати. В батька солдатська натура, солдатська душа. Якщо душа витримає, то воскресне до життя і тіло. Так воно було і так має бути.

Прийшов фельдшер. З Городка, Дмитро Васильович.

— О, на вовка, як то кажуть, і звір біжить. Я їду до вас і гадаю — повернувся Павло чи ні. А він тут як тут. От зроблю два укольчики Івану Михайловичу — і одвезеш до лікарні. Чекати більше нічого.— Дмитро Васильович прислухався — спить Іван Михайлович чи просто лежить із заплющеними очима. А той саме заворушився, може, почув крізь сон знайомий голос.

Мати своє діло знала. Витягла з печі баняк з окропом. Поставила біля дверей на табуретку миску, наготувала кружку, пахуче мило. Дмитро Васильович підставив руки.

— Мені просте мило, Маріє Миколаївно. Воно надійніше.

Марія Миколаївна помалу зливала йому, про щось тихо гомоніли.

Іван Михайлович знову заворушився. Зиркнув з-під кожуха на фельдшера, видно, впізнав.

— Лежи, лежи, Іване Михайловичу, як тобі зручніше. А я оце — з річки... Саме осінній кльов почався. Спершу на тісто пробував, потім на черв'яка. Взяло одразу. Окунець. І другий.— Розповідав і в той же час робив своє звичне діло. Поклав шприц у металеву посудину, почав протирати ваткою місце уколу. І знову про риболовлю.— Сиджу десять хвилин, п'ятнадцять. Підвівся, щоб подалі закидати. Нема і на руслі рибки. Наче не в річку потрапляє наживка, а в колодязь.— В руках Дмитра Васильовича вже інший шприц. Стяг з хворого кожух, заголив йому вище ліктя руку. Фельдшер протирає місце на руці, де буде колоти. Поруч з давнім «хрестиком», що залишився від щеплення віспи ще, може, в дитинстві «Бач, десятки років минули, а не заростає!»—подумав Павло. І спробував уявити свого батька хлопчиком.

Здається, рука здригнулася, зреагувала на укол, хоч батько як лежав, так і лежить — непорушно. Чути — видихнув повітря з грудей, до пори воно таїлося в ньому.

Дмитро Васильович допоміг хворому повернутися, по очах не видно — спав батько чи тільки лежав. На блідому чолі іскрилися крапельки поту, під очима великі сірі западини, губи червоні, неначе покусані.

У сінях мати підняла на фельдшера повні сліз очі.

— Не треба, мамо, плакати. Бережіть себе. Бачите ж, лікують, турбуються про нього,— заспокоював.

— Знаю, Павле, все знаю. Спасибі добрим людям - Дмитрові Васильовичу і Миколі Михайловичу Прядкіну. Це він подзвонив, попередив, що треба негайно, сьогодні ж везти до лікарні. Є підозра, що в батька гангрена, антонів огонь по-простому...

В останню хвилину з'явилася Надя. Те, що батька відправляють у лікарню, для неї не було несподіванкою. Нахилилася над бричкою, тулилася до небритого, схудлого батькового обличчя щокою. Схлипувала. Та як тільки кінь рушив, враз щось з нею сталося, поточилася і ледве не потрапила під колеса. Зовсім знетямилася, трусилася вся, повторювала без кінця: «Таточку, таточку, любий таточку!»

Марія Миколаївна випроводжала чоловіка до околиці, йдучи поруч. Везли не через село, а низом, по луговій дорозі. Ліворуч бовваніли горби, праворуч зеленіла ще не скошена отава, а далі в заплаві річки темніли сповиті вечірніми сутінками кущі верболозу та високі комиші. За річкою темнів Безлюдівський бір.

Поминули водокачку. Тут насос брав артезіанську воду для Городка. Над кам'яною будкою світилася електрична лампочка.

За хутором — як стріла, польова дорога на сусіднє село, а в ньому — поворот на Жихор, у лікарню. Ліворуч — ліс, зарості ліщини, грибні місця. Та не лише горіхами і грибами запам'яталися Павлові місцеві ліси. У роки колективізації об'явилася тут куркульська банда, почала з того, що пограбувала кооперативного візника. Возив той з бази горілку, не в півлітрових пляшках, а четвертями, які називали «гусаками». Вийшли кілька озброєних людей, наставили на Царка зброю: розвантажуйся. Не кваплячись, розгортали солому, кожну сулію брали обережно, наче немовля. Носили в ліс — рівно двадцять штук. А Царкові ткнули в руки розписку. Зміст її був такий: «Дана сія візникові Царку, що ми, люди з лісу, які борються за одноосібництво, реквізували для власних потреб двадцять «гусаків», по три літри кожний. Пляшки були в повному порядку, засургучовані і, як показав аналіз, водою не розведені. Царьок не винен. Що і підтверджуємо».

Павлові Чепелю, як і багатьом іншим активістам, довелося ходити в засідку, аж поки бандитів не виловили й не віддали до суду. Останнім отамана вловили. Однієї ночі, коли і грім гримів, і блискавки шугали, постукав Царьок у вікно до Чепелів — викликав Павла. «Ти — з бригади сприяння міліції? Так от...»

Назвав хату, в котрій зараз ховається від непогоди отаман Лев, і навіть у якому кутку, проти якого вікна ліжко його. І сталося так, що не хто інший, а сам Павло Чепель здав його, Лева, на світанку в підрайон міліції, що був тоді у тому ж селі Жихор, куди тепер везе Павло хворого батька.

Віз хитнуло, він заскрипів. Іван Михайлович лежав, як і раніше, тихо, не стогнав. Це турбувало Дмитра Васильовича, він знов і знов нахилявся, піднімав кожух, прислухався, чи дише Іван Михайлович.

Нічого не казав Павлові, не хотів лякати. А той думками був далеко, знов чомусь малим себе уявляв. То на річці, то в лісі, то на Безлюдівському роз'їзді, де пасажирські поїзди не зупинялися.

Ще раз гойднуло воза на містку через річку.

Але що це? Чого раптом кінь вуха нашорошив, натягнув посторонки, наче збирався пуститися вскач? Павло вхопив коня за вуздечку: «Збісився, чи що?»

Дмитро Васильович нахилився над хворим.

Павло тримав коня, спостерігаючи, як той несамовито смикається, роздуває ніздрі. Ось ніби з далекої далечі почувся Павлові голос Дмитра Васильовича: глухий, безсилий голос.

— От і стріла нас біда, Павле. Смерть перепинила на містку дорогу батькові... Помер Іван Михайлович. Як то кажуть, царство йому небесне!

Дмитро Васильович за звичкою промацував пульс, прикладався вухом до грудей, заглядав в очі, які вже скляніли.

Скинувши картузи, мовчки постояли над померлим кілька хвилин. Кінь оглядався на них уже не з острахом.

Накрили батька кожухом. Намостили сіна з боків, неначе для того, щоб довше зберегти при тілі живе тепло

— Прощай, тату. Прощай навіки,— тремтіли губи в Павла.

Дмитро Васильович забрав з Павлових рук віжки, став розвертатися. Кінь притих, слухняно тупав по настилу моста.

Ховали старого солдата Івана Михайловича Чепеля на другий день. Хоч уже й пізня осінь, ночі настали холодні, та й удень не те сонце, не те й земне тепло, а з похованням тягти не слід. Пролежав одну-однісіньку, але дуже довгу, дуже тривожну для родини ніч Іван Михайлович. Ще без труни, на столі, освітлений свічками. Миготінням своїм свічки кидали полиски на металеві гудзики зовсім нового обмундирування, подарованого рядовому першої світової.

Стояла Марія Миколаївна біля чоловіка недремно. Ще не спала, як повернулися з ним додому. Готувала передачу, збиралася сама вранці до лікарні. І Надійна не спала. З книжкою в руках сиділа у своїй кімнатці. Вона перша й почула, як біля воріт зупинилася підвода. Прожогом кинулася у двір. А через мить звідти почувся розпачливий крик її: «Таточку, таточку...» Як тоді, коли виїжджав із дому — ще живий. Несамовито відчуженим голосом закричала, неначе щось таке знала, чого ніхто крім неї не чекав. Ось, виходить, що той крик значив...

Як уносили небіжчика в хату, впала і втратила свідомість. Подумав тоді Павло: «Мало знав я сестричку. Душа в неї вразлива, безпомічна. Мати наша сильніша. Ні пари з вуст — тільки стулила губи. І одразу постаріла». Чорною хусткою закутала сиву голову, стала схожою на монастирську черницю, котрі ще й досі не перевелися в Гуляйгорі. Часом, особливо в неділю, у такому чорному одязі торгували хрестиками, свічками, ходили по селу. Дивувався Павло, дивлячись на строге материне обличчя. Раз по раз мати доторкалася до мертвого тіла, наче не була переконана, що смерть справді остаточно скувала його. Далі кинула оком по кімнаті. Одразу зна- йшла собі роботу: запнула клаптем білої матерії дзеркало в шафі, стала дещо виносити, щоб просторіше було. А тим часом з'явилися сусіди, висловлювали співчуття, пропонували свою допомогу. На протилежному боці їхньої вулиці жалісливо скиглив пес. Чув і він мерця.

Прийшла Дзенісова дружина — Лизавета.

— А мого, як на те, і дома нема. Поїхав, бач, у Будинок відпочинку. Безкоштовно.

«Як же це так — без Яна Дзеніса батька ховати? Скільки років друзями були». І ще Павло про своїх хлопців фабричних подумав, з котрими їздив у Москву. Якби хтось із них приїхав на похорон. «Може, Тюриній сповістити? »

Не спали цієї важкої ночі сільрадівські керівники, не спав тесля, якому замовлено труну, світилися вікна і в хаті сільського попа. Керівник інвалідського духового оркестру зібрав своїх вихованців у клубі. Про те, що і як робиться для похорону, доповідали у сільську Раду Микиті Маляру. Де ховати і як ховати?

В селах на похорон завжди приходить багато людей. Такий звичай. І Чепеля Івана Михайловича, хоч і не мав він особливих заслуг перед Гуляйгорою, ховали усім селом. З Харкова молоді робітники приїхали — товариші Павлові. В останню хвилину, як уже стали опускати труну, з'явився нарешті Ян Дзеніс. Просто з поїзда на кладовище. І свою грудку землі кинув у могилу. Промовив, нагнувшись низенько, щось тихо зовсім, нікому слів не було чути, і ще й додав щось своєю — латиською...

Грав оркестр. Були і вінки, але найбільше букетів айстр і чорнобривців, гілочки сосни.

І виріс на кладовищі ще один невеликий горбик свіжої землі. Біля нього стояла опечалена небіжчикова рідня: дружина, син, дочка. А поруч з ними — Ян Дзеніс, Микита Маляр, друзі Павлові — хлопці з «Червоної нитки». В селі ніхто не знав їх, крім, хіба, Наталки. Та ось до Павла хтось доторкнувся. Він озирнувся: Микола Лісовий. Він, здається, плакав, очі принаймні червоні. Переступив Микола з ноги на ногу, став трохи лівіше, і тільки тепер побачив Павло, що Микола не сам прийшов; у чорній плюшевій жакетці, в сірій смушковій шапочці — Леся. Дивиться на Павла співчутливо.

Священика на кладовищі не було, зате в хаті він устиг помахати кадилом. Церковний староста отримав за молебень відповідну суму на церкву. Міцний дух довго не вивітрювався з приміщення. Принаймні для Павла — два дні й дві ночі, бо на третій день уже мав повернутися на роботу. Фабрика чекала його, він був їй потрібний. Склалися нові обставини, вони спонукали до роздумів. Насамперед: де жити — в Харкові чи повернутися в село хоч на якийсь час, поки звикатиме мати до своєї удовиної долі?

Як виходив на світанку з двору, привернув його увагу батьків верстак під стіною сарайчика. Стругав ще цими днями брусочок. Он він. Поруч з рубанком лежить забутий. Защеміло серце. Прибрав усе з верстака, одніс у сіни на полицю з інструментом. То тут, то там траплялися на стежці сліди дерев'яної ноги. Зовсім, здається, свіжі. До останньої хвилини жив чоловік своїми ділами, трудився. На що не глянь — скрізь його турбота.

Подумки Павло говорив зараз про це з батьком. «Я любив тебе змалечку і жалів тебе. Виріс — ще більше жалів, а що ти мав з того мого жалю? І мати наша любила тебе, казала, що щасливою себе почуває, про твоє каліцтво ніколи не згадувала. Вчила нас, щоб і ми, діти, дбали про тебе і були вдячними тобі, бо ти і для нас не шкодував своїх сил». Широко ступаючи, поспішав на роз'їзд.

«Улановським треба буде написати. От тільки дочекаюся фотографії похорону».

Про Лесю намагався не думати, хоч зустріч на кладовищі стояла перед очима. Якесь байдуже, пісне було в неї обличчя. Чужа зовсім. Отже, не в головному кондукторові справа. Не він причина. Головний — сам по собі, вона — сама... А він їм навіщо? Обом не потрібний.

Бувало, Павло завше повертався із школи з Лесею — не соромилась дівчина ходити з ним. Потім обмінювалися записочками. Йому хотілося написати щось сміливе, незвичайне — хай би знала, що Павло не просто поважає її, а що мріє, думає про неї завжди, вдень і вночі. І в кіно, як сидять близько одне біля одного, то не про тих героїв думає, що на екрані, а все про неї. Ось так хочеться йому відкритися.

Іноді писав уже не записочки, а листи, але віддати їй так і не набрався сміливості. Підкинути під парту? А як потрапить у чужі руки? А дні минали, і минали місяці. І часто бачив її на репетиціях сільського драмгуртка поруч з Гришею Ткаченком, гарним чорнобривим парубком, грав свої ролі без гриму. Казали — у нього талант. У кожній п'єсі виступав якось інакше, був не схожим на себе. Потім Гриша десь поїхав. Замінив його біля Лесі знову-таки Гриша — високий, з білим «благородним» обличчям. Теж хлопець здібний — математик. Павла, Леся не цуралася, всміхалася завжди приязно, називала «старим другом».

А то якось Леся міцно обхопила його обома руками, коли на великих рожнатих санках спускалися з гори біля сельбуду. Почував себе щасливим і чомусь соромився. На другий день написав їй. Усього три слова: «Я люблю тебе». І підписав своє ім'я. Прийшли на останній урок. Леся поклала перед ним той самий папірець. Розгорнув записку під партою. Спершу йдуть його слова. А далі — неймовірне. Її рукою дописано: "І я..."

То був перший такий його лист і перша її відповідь. А через півроку, ображений тим, що Леся відмовила йому, а пішла дивитися новий фільм з приїжджим дачником, Павло ревниво написав їй: «Скажи одверто — любиш ти мене?..»

Леся не примусила себе довго чекати. Відповідь принесла Наталка. Відповідь для Наталки — ребус. А він?.. Він був на сьомому небі!..

Вечоріло. До Чепелів зайшов Микола Лісовий. Одягнений небуденно: косоворотка, застебнута на всі гудзики, поверх неї — новий піджак. І кепка в руках гарна. Недавно такі, з козирком, входили у Харкові в моду, і не кожен із гуляйгірців міг їх придбати.

— Ти куди це вирядився, Колю? — запитала Марія Миколаївна, придивляючись до хлопця.

Замість відповіді він ніби посмутнів, озирався довкола заклопотано, шукав, певно, Надю. Після того, як поховали Івана Михайловича, навідувався до Чепелів щодня. І не питалася Марія Миколаївна, до кого приходить. Добре знала й сама. Посидить трохи, дочекається Наді, про се, про те гомонять неголосно. Але Марії Миколаївні все чути. Ніяких секретів від неї. Не про якісь свої шашні говорять, а про сільські новини. Хоч і невелика Гуляйгора, а помічала Марія Миколаївна, що говорив Микола з Надею більше про речі приємні.

— Посидь, Колю. Зараз Надійка повернеться, а там і Павло прийде. В нього ж вихідний.—Помовчавши трохи, Марія Миколаївна запитала: — Ти, Колю, бува, не захворів? Якийсь ніби не такий.

— Та ні, Маріє Миколаївно. Ніякої хвороби. Оце до вас із сільради... Ще вчора звечора, як ото пішов, присилали за мною сільвиконавця.

— Щось неприємне? — затурбувалася Марія Миколаївна.

— Не те що неприємне, але, скажу по правді, несподіване. Райвійськкомат викликає з речами.

— З речами? А ти ж, здається мені, відбув свої півтора місяця.

— То-то й воно, що відбув. А тепер голова сільради попередив — призивають мене. В кадрову. Застав у сільраді двох хлопців з Городка — мали відстрочку. І їх беруть... Ті, щоправда, не служили — батьки інваліди.

Голосно зарипіли двері: Надія. Примовк Микола, «Що це з ким?» Зняла жакетку, розв'язала хустку. Мати поспіхом витирала стіл. Микола підвівся, одніс цигарку до печі, кинув у відро. Позирав невесело то на Марію Миколаївну, то на Надію. Дівчина морщила чоло, все більше ніяковіла, не розуміючи, чого це раптом вони якісь не такі, чому змовкли, як тільки переступила поріг.

— Подай, дочко, Миколі рушник. Мийте руки, та будемо обідати,— запропонувала Марія Миколаївна,

Надя зупинилася біля Миколи, він опустив очі. Тоді сказала серйозно:

— Ми-то руки помиємо, мамо. І вечеряти не відмовимося. Але що тут у вас скоїлося? Посварилися, чи що? Ну, признавайтеся.

— Що ти, Надю, вигадуєш? — заперечив Микола. - Розумієш... Не знаю, з чого й почати.

— Ну-ну, не тягни. Я загадок не люблю.

— Розумієш, нічого такого не Сталося. Річ звичайна. - Він замовк і перезирнувся з Марією Миколаївною,

— До армії беруть Миколу, в кадри — мовила мати. Дівчина здивовано хитнула головою, не повірила.

— Чого ж мовчиш? Це правда?

Микола зачерпнув води з відра, жадібно зробив кілька ковтків. Потім сказав:

— Правда. Все правда. Сьогодні ще гуляю, а завтра — в Харків.

— І надовго? — продовжувала дивуватися Надія. — Як же це, мамо? Ми ж з Миколою збиралися вам, мамо, щось важливе сповістити, порадитися хотіли. Миколо, же воно буде?

— Заспокойся, дочко. Що ти, справді, маєш до Миколи? Не він один. Багатьох отак несподівано беруть...— Мати дала хлібину, ніж.

Рипнули сінешні двері. Прийшов Ян Дзеніс. У руках відро з яблуками. Запахло в хаті не тільки гарбузовою кашею, що досі допрівала в печі, а й кальвілем сніжним, осіннім сортом яблук з білою м'якіттю.

— Міняю, Маріє Миколаївно, на гарбузову кашу. Аж на вулиці пахне. Приймаєте ще одного столувальника?

— Сідайте, Яне Карловичу. Будьте як дома. От Павлусь прийде скоро. На його замовлення — з пшоном каша.

Дзеніс передав відро Надії.

Ян — своя людина в родині Чепелів. Здавна всі найважливіші сімейні події обговорюють спільно. Відтоді, як не стало Івана Михайловича, взаємини, як видно, залишилися такими, як були завжди. І тепер поява Дзеніса нікого не здивувала.

Те, що тривожило Надію і Миколу, виявилося злободенним для багатьох гуляйгірців. Годину тому Дзеніс був у сільраді і знав уже останню новину. Колгосп виділив навіть дві підводи для новобранців. І що вони прибудуть до сільради о дев'ятій ранку. Особисті речі покликаних на службу довезуть до станції.

— І що б це мало означати, Яне Карловичу? — дивилася уважно в очі латиша Марія Миколаївна.— Якась мобілізація?

Ян помовчав трохи.

— Навряд, щоб до цього дійшло. Як у тій солдатській пісні: «Нас не трогай, и мы не тронем, а затронешь, спуску не дадим». Схоже на пробну мобілізацію.

Повернувся з роботи Павло. Стояв мовчки, дверима не скрипнувши, щоб дати латишеві до кінця розтовкмачити матері, чому треба обов'язково перевіряти готовність.

— А пам'ятаєте, Маріє Миколаївно, як ми, бувало, з Іваном Михайловичем та з вами наспівували? — Латиш облизав начисто дерев'яну ложку, якою тільки-но їв кашу і, відбиваючи нею такти, заспівав. Голос тихий і не такий веселий, як колись, може, тому, ш,о на столі немає чарки...

— Іван Михайлович теж любив вашу пісню.

Микола підвівся Павлові назустріч.

— А я прощатися прийшов,— сказав, дивлячись прискіпливо.

— І далеко зібрався?

— Павло, як завжди, в своєму репертуарі...— незадоволено озвалась Надійка.— Зрозумій, брате: Микола завтра їде в армію.

Павло ні трішечки не здивувався. Він, мабуть, ще не осягнув усієї важливості події. Адже матір Миколине залицяння до Надії більше влаштовувало, ніж синова закоханість. Леся не для Павла, і Павло не для неї. Леся занадто високо літає. Була переконана: не повинна потурати синові, знаючи наперед, що він буде нещасливим із донькою Дениса Лісового. Хоч і гарна, а така ж примхлива і самовпевнена, як і батечко. Хоча іноді й вагалася. Чи мала достатньо підстав, чи не помилялася? Згадувала себе дівчиною.

Зустріч із солдатом Іваном Чепелем, котрий не вірив, здається, ні в бога, ні в чорта, а тільки у самого себе, в свої роботящі руки, його простота і разом з тим делікатність у ставленні до неї зачарували. Чепель був старший на цілих сім років. І, може, тому не вважав за потрібне витрачати даремно часу. Уже через кілька днів після того, як познайомилися, побували разом на «живих картинах» у Дунаївцях, сказав:

— Хотів би взяти тебе за дружину...

— Як це «взяти»? — перепитала вона, дивуючись, що він не говорить про шлюб, а хоче "взяти".

Спершу її трохи смішило Іванове прізвище - Чепель.

Минуло трохи часу, і народився Павло. Та хрестити його довелося лише в присутності хрещеного — Івана знову забрали на військову службу. Почалася війна проти кайзера Вільгельма. Нове Маріїне прізвище стало їй особливо дорогим, бо й син — Чепель. Навіть дівоче, батьківське, перед ним поступилося. Кажуть мудрі люди, що написано людині на роду, те й збувається. Невідомо тільки, хто ж розподіляє межи людьми добро і зло. Батько її чоловіка, Михайло Чепель, теж навоювався. І за які такі гріхи, скажіть на милість? У сорок літ від ран помер. Син його — Іван Михайлович — вернувся з війни калікою, дожив до п'ятдесяти. Мільйони загиблих лежать у могилах на колишніх позиціях. Позалишали солдати дітей своїх сиротами, жінок удовицями. Умирали не завжди за справедливість.

Дивиться Дзеніс співчутливо на Надійку, на Марію Миколаївну, жаліє. І про свою сім'ю думає. Дочка його — Женя — на три роки молодша за Надію. Нівроку останнім часом підросла, вся — в матір. Очі великі, гарні, плечі міцні, округлі, руки селянські: з дитячих літ ніякої роботи не боїться. Удвох з матір'ю перуть у Городку інвалідам білизну. Гроші нараховують кожній окремо. Управляється Женя з рублем, качалкою, праскою. Ще рік-два тому дружила з Надією. Та віднедавна Чепелева донька все рідше заходить, знайшла собі подружок дорослиших.

Вже звільнила стіл від посуду Марія Миколаївна, сипонула в таріль дерев'яну з мішечка гарбузового насіння, перемішаного з соняшником.

— Угощайся, Миколо. Я тобі ще й на дорогу дам. У нас гарбузи волоські — смачні, і соняшники повнозерні.

— Спасибі, Маріє Миколаївно.

Підвівся, взяв жменю, потім другу, висипав у кишеню.

— Це ж скоро морози почнуться. Видадуть тобі рукавиці чи свої повезеш? А то... Я нашому батькові сама зв'язала. Може, візьмеш? Згадуватимеш нашого Івана Михайловича...

— Павлові краще залиште,— відмовився від подарунка Микола. - Йому теж скоро... На той рік чотирнадцятий призивається.

— Є і для нього нові. І старі путящі. Бери, Миколо, не соромся.

Надія взяла рукавиці, піднесла Миколі, наче вже й од себе. Він зрозумів її, вдячно вклонився. Сховав дарунок у кишеню.

Услід за Миколою вийшли з хати Ян Дзеніс, Надія, Павло. Село ще не спало. Від клубу долинали звуки духової музики. Ні з сього ні з того на сусіднім дворі загорлав півень. Від залізничного моста наближалися вогні поїзда.

Дзеніс пішов поруч з Миколою.

— Що тобі сказати на дорогу? Нехай служиться добре. І щоб гуляйгірці за своїх не червоніли. Спочатку незвично буде, кожен твій крок на виду в командира. А це означає, що на виду всієї Батьківщини.

— Пиши нам, Миколо.— Голос у Марії Миколаївни схвильований, щирий: ні, не чужий він Чепелям.

— Прощавай, Павле,— протяг руку Микола

Відповів Павло неголосно, але щиро:

— Прощай!..

Надія пішла з Миколою, не питаючись дозволу мат не соромлячись брата.

Павло поспішав на ранній поїзд, вдихав різку прохолоду. На очах у нього перетворювалося тонке мереживо витканих морозцем лугових полотен на срібну холодну росу. Над прибережними затоками вже не чулося в тумані сумне курликання запізнілих журавлів. Останні дні жив Павло Чепель, як циган,— то в гуртожитку, то в Гуляйгорі. Та де б не ночував, снилася рідна хата: примостившись ближче до тепла, гомоніли батьки про нескінченні господарські турботи, про те, що треба робити в першу чергу, доки не засипало снігом, підраховували врожай городу, садка — що залишити собі, що продати й що купити на виручені гроші. Батько роздумував уголос, мати йому піддакувала, додавала щось своє. Часом кінчалося тихою піснею. Найбільше поважали Чепелі «Коли розлучаються двоє».

Заспівувала Марія Миколаївна, підхоплював, де треба, Іван Михайлович, а потім вже продовжували удвох. Ще запам'яталося Павлові — любив батько інколи співати сам. До далекої своєї юності, до друзів, тих, з ким воював під Порт-Артуром, звертався старий солдат.

Чуєш, брате мій, товаришу мій,
Відлітають сірим шнурком журавлі
в вирій...

Не журавлі відлітали, літа. За ними сумував солдат. Так до кінця ніколи і не доспівував оте «кру-кру-кру», замовкав на півслові, по-своєму, видно, тлумачив пташиний плач. Стелився, мабуть, перед його уявою не пташиний безкінечний шлях, ш;о танув у сірій мряці, а свій власний, важкий, як сон хворого. Так і дійшов до краю життя Георгіївський кавалер. Лежить на кладовищі в Гуляйгорі з таким прізвищем, нетутешнім, він один. Десь на Вінниччині є в нього родичі, може, хтось і свою грудочку землі кинув би в свіжу могилу і свою сльозу зронив, так не знаєш, де слід земляка обірвався. Прижився подолянин на землі Харківщини. Знайшов тут осідок, пустив коріння. Мав надію на Павла. Бачив у ньому своє продовження, от уже й перед самою смертю намагався визначити майбутню долю єдиного сина, ждав підтримки в побратима Улановського. Та все разом для нього обірвалося.

Тим часом поменшало хлопців у Гуляйгорі й на робітфаківських курсах. В гуртожитку звільнилися ліжка. Клопотовський навіть запропонував Павлові переселитися в кращу кімнату. І жильців у ній менше — троє. Звістка про смерть Івана Михайловича застала коменданта зненацька, він навіть не второпав, про кого саме йдеться. А коли зрозумів, що про Павлового батька, потягся рукою до вимикача. В коридорі розступилися сутінки. Спалахнули аж три лампочки. Примружившп очі, Клопотовський дивився на ту, що була ближче до нього, постояв мовчки, як перед свічкою. Хтось увійшов у коридор з вулиці, весело наспівував модну пісеньку. Клопотовський тут же присоромив його:

— Замовч! У твого товариша по роботі батько помер. А ти блатні куплетики горланиш. І шапку скинь.

Павло переходити в ліпшу кімнату не захотів. Звик до будівельників, потіснилися ж заради нього, прийняли як свого. Даремно називали їх шабашниками. Звичайно, сільські майстри не проти того, щоб заробити, за тим і приїхали, але ні осінні дощі, ні перші приморозки не злякали їх, залишилися добровільно ще на місяць.

Наприкінці грудня провести урок географії на робітфаківських курсах запросили командира-прикордонника. По "шпалі" на зелених петлицях у нього й зірки на рукавах гімнастерки. Замість карти з двома півкулями повісили «Європейську частину Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Червоною фарбою позначено лінію кордону. Над лівою кишенькою гімнастерки прикордонника — комсомольський значок.

Карта, до якої він підійшов з указкою, свідчила, що це справді буде урок географії. Але якої? Кінчиком указки старший політрук показав лінію кордону. Називав наші міста поблизу цієї лінії, окремі населені пункти. А далі? По той бік прикордонної лінії указка округляла цілі держави. Польща, Румунія, Угорщина, Чехословаччина. В другому ряду, в тилу цих наших сусідів, за їх спинами — Німеччина.

— Так от, межує з нашими сусідами гітлерівська Німеччина. Що це за держава? Ви, товариші, знаєте. Лазутчиків німецьких ми затримували на Дністрі. Я служив ще зовсім недавно в тих краях.

Один із слухачів раптом звернувся до прикордонника.

— Є такий населений пункт — Устилуг. Три роки братуха мій Вадим державний кордон там охороняв.

— Де ж він тепер?

— Сержант запасу. Вчителює в молодших класах і вчиться.

— Хороша у брата професія,— похвалив колишнього воїна лектор.— На якій заставі служив?

— На десятій.

— А я — на восьмій, по сусідству. Поблизу знаходився Вовчий Перевіз, то він повинен знати. Чуєте, як звучить здорово. Бувало, що двоногі вовки шукали тут броду. Всі, хто служив на восьмій, поїхали додому з відзнаками. Особливо в останні роки на наших західних заставах стало неспокійно. Потрапляли нам у руки зальотні птахи різної масті. Відомо, наприклад, що Англія спільного кордону з нами не має. А й вона через, Польщу своїх агентів посилала. Часом диверсантам удавалося підпалювати колгоспні ферми, підривати залізничні колії.

Розповідав і про допомогу, яку подають місцеві жителі воїнам-прикордонникам — колгоспники, лісові об'їждчики, піонери. Часом намагалися перейти кордон не тільки недруги. Тікали до нас від утисків і наруги українці, білоруси із Західних областей, тимчасово окупованих пілсудчиками. Ризикуючи життям, перепливали Дністер, Буг. Лектор підкреслював, що кожен радянський прикордонник повинен уміти відрізняти добрих людей від ворогів. І зброя в руках повинна бути, відповідно, нещадною тільки для ворогів.

Павло розумів: цей урок — особливий... Указка саме впиралася в Німеччину.

— Мені не доводилось бувати там ні разу, але я нещодавно прослухав цікаву лекцію. Виступав один з керівників німецької Комуністичної партії, учасник Сьомого конгресу Комінтерну. Він цитував жахливі фашистські документи. Ще в Мюнхені Гітлер оголосив себе вождем нації. «Все, що я роблю,— заявив фюрер, звертаючись до своїх поплічників,— спрямоване проти Росії».

Нарешті капітан поклав указку на стіл.

— Відведений мені час вичерпано. Я знав, що у вас за розкладом урок географії. Так от — у Гітлера своє розуміння сучасної географії: він поставив за мету перекроїти карту світу. Цього ми не повинні забувати.

Повертаючись до гуртожитку, Павло на вулиці Рози Люксембург бачив, як у міському саду прожектори вихоплювали із синьої мли бронзову постать Кобзаря. А через дорогу від нього вздовж металевої огорожі походжав міліціонер — консульський особняк охоронявся. На флагштоці прапор чужої держави. Павло кілька днів тому зустрівся тут випадково з Яном Дзенісом. Той, видно, не часто бував у Харкові, і цей прапор, якого раніше тут не було, здивував його. Звичайно, Дзеніс як інтернаціоналіст стежив за Сьомим конгресом Комінтерну. Та й Павло був свідком того, як у Москві гаряче сприймали заклики про створення єдиного народного фронту проти реакції і фашизму. І раптом цей прапор над консульством...

— Дипломатія, дорогий Павле, це тобі не фунт ізюму. 6 таке поняття — екстериторіальність. Якщо таке передбачено протоколом, то нічого не вдієш. Муляє тобі очі? Не дивися в той бік, то й усе. До речі, єдине, що може нас із тобою заспокоїти: в Берліні та в інших німецьких містах, скрізь, де є наші консульства, над ними мають Радянські прапори з серпом і молотом!

Розділ вісімнадцятий

Листа Улановським про смерть батька Павло відіслав. Москва мовчала. Може, матір Улановський забрав туди, де служить. Швидко летів час. Здавалося, що горе, яке спіткало сім'ю, скує йому душу і ні про що серйозне він і думати не зможе. Ще більше страждав, спостерігаючи за матір'ю. Коли до них приходив хтось сторонній, Марія Миколаївна оживала, бадьорилась.

Не збиралася здаватися й зима. Морози прицілилися надовго. То перекриють заметами Кострубівську дорогу, то принесуть завірюху на залізницю. Коли повертається Павло з Харкова в село, встає не на роз'їзді, а на станції — там дорога надійніша. Пройде трохи по шпалах, а тоді на парникове господарство звертає. Біля парників можна зустріти підводи з гноєм, почути від їздових новини. А трохи далі — сад. Проти світлого неба на деревах десь-не-десь видно яблука. Красуються. Коли отаке яблучко замерзне вночі, одразу його у воду кинути, одійде і буде як свіже. Попід садом рухаються підводи. Упізнав на першій Кафку. Везуть на парники кінський гній — біопальне. Вляжеться гній, втрамбується в парнички, а поверх нього — шар звичайної землі. Тоді покладуть рами, нарешті, займе своє місце під склом розсада капусти, помідорів. Довго на городі «сидітиме» цибулька, а під склом одразу закущиться. Пригріє сонце —

лізтиме вгору, так що й раму, буває, під. німе на собі. Велику силу має жива рослина, зігріта теплом земним і сонячним. А сонце не тільки гріє, а й світить. Без світла ніяке тепло рослині не допоможе. Хіба тільки печерицям... У темряві навіть краще. Степаниді Савеліївні стільки років, як і його матері, але виглядає молодшою, видно, менше зазнала горя. То її чоловік помучився. І цісарська солдатчина не обминула його, і полон.

Степанида зупинила коней.

— Здрастуй, сину. Це ж у вас сімнадцятого сорок днів? Ми з чоловіком обов'язково прийдемо. Як там мама?

— Нічого. Спасибі. Хоче проситися в колгосп на постійну роботу,

— І я так думаю. Вдома ж їй — сумно...

Степанида смикнула віжки, коні помалу рушили. «От уже й сорок днів,— подумав Павло.— Сімнадцятого. Люди, бач, не забули. Хочуть пом'янути небіжчика».

Біля сільради — пара коней, запряжених у сани,— казенні. Коло них — двоє в шапках-папахах курять. Маленький — певно, візник. Поряд — місцевий, листоноша Рижов. Раніше тільки в Городок пошту з Харкова привозив, тепер бере попутно і сільську. Сільрада трохи за те доплачує. Рижов теж з інвалідів. Ніби не каліка, все на місці, а живе в Городку на всьому казенному. Ще й, бач, підробляє. Курсує між Гуляйгорою і Харковом щодня. Але влітку, коли сонце припікає, він в густій дерезі сидить, заснувавши тонкою сіткою, як павутинкою, місцинку з приманкою і жде, тримаючи в руці шворку. Жовтуваті канарки, сірі пташки зграйками стрімголов падають униз. Тут їх і накриває Рижов. Що має з того полювання птахолов — ніхто не знає. Вічна загадка. От він виймає з-під сітки свою здобич, тримає перед очима, роздивляється. І раптом випускає живу грудочку в небо. Випускає одного птаха за другим на волю. Один день, другий, третій потішиться птахолов. Та, мабуть, натомлений одноманітністю свого полювання, знову береться за свою поштарську роботу.

Живе Рижов в окремій кімнаті з дружиною, колишньою сестрою милосердя — фронтовичкою, всі знали, що між ними панує згода. Тільки спекотне літнє сонце порушувало ненадовго їхнє життя. Тепер же був січень, і Рижов почувався спокійно. Віддав Павлові свіжу газету, на якій, за звичкою, поставив ім'я Чепеля-старшого.

— Такий порядок, Павлушо,— пояснив, виправдовуючись.— А це вже тобі. Чітко і ясно написано — Павлові Івановичу Чепелю. Рекомендоване. Без доплати. Бачиш, марка додатково наклеєна. А ось ще один, простий — сестричці твоїй. Вручаю і цей. Тільки гляди мені, не читай чужого. Пошта зберігає таємницю листування.

Рижов узяв свою сумку на плече, пішов понад дворами. Довгоногий, бистрий. Чепель ледве встигав за ним. Перший лист, йому адресований,— від Варвари Миколаївни Улановської.

Хотів Павло по дорозі прочитати листа з Москви, але саме пустився сніжок, розпливеться чорнило — дома встигне.

У долині біля старої кузні іржали коні. З містка, як зупинився, їх добре видно. Чути і людські голоси, ніби перекличка.

Коні не тільки колгоспні. Біля казенної брички з номером — кілька горожан, двоє у військовій формі. До них і підводять рисаків. На передку брички воссіда невеликий на зріст чоловічок в окулярах, накладених на довгий ніс, тримав на колінах конторську книгу з жовтими палітурками.

— Кінь? Кобила? — запитує.

— Кобила.

І вже далі спокійно, тримаючи коня за вуздечку, сам продовжував:

— Кобила рудої масті, п'ять років і вісім місяців. Збруя відремонтована, ходила в парі і як пристяжна, вгодованість — норма, кличка — Татарка.

Коня реєстрував, очевидно, фельдшер, під шинеллю у нього білий халат. Заглядав у рот, для чогось смикав за хвіст, підносив під морду коневі пучок сіна і стежив, як той реагує: добре бачить чи, може, хворий на очі.

Микита Маляр як хазяїн села походжає біля казенної брички, прислухається до того, що говорить комісія, щось собі записує.

Терпкий дух струмить з місця оглядин, пахне кін ким потом і гноєм. Кружляють угорі крикливі ворони, зграями перелітають з місця на місце, вмощуються на поодиноких вербах.

Мороз підходящий, особливо на вітрі, але під містком на якому зупинився Павло, чути дзюркотіння і неголосний шепіт потічка. Чи навмисне хто прорубав тут ополонку, чи джерело тепле само пробилося і виривається з-під льоду, тече поверх нього. Чи не тому фуркають коні: чують воду. Все це не нове для Павла, давно ним знане і бачене, от і цей місток пам'ятний. Тут Павло ледь не став калікою, як ото об'явилася в лісах банда і таких підлітків посилали сільські активісти в розвідку на конях охляп, ніби в нічне. Збісився ні з сього ні з того під Павлом вороний жеребчик. Так на містку круто повернув, що черконувся Павло правим коліном по перилу. Ледве втримався, міг загудіти сторч головою, Шкандибати почав. Дмитро Васильович посилав його на просвічування. Та обійшлося все, а принагідно оце згадалося.

Словом, ідучи з поїзда додому, почував тут себе не чужим, а причетним і до минулого, і до сучасного. Бачені щойно сільські картини наче наснилися йому. Чи варто ж назавжди прощатися з гуляйгірським минулим своїм, поспішати звідси на перепуття шляхів тривожних, незнаних?..

Мабуть, він таки довгенько затримався на містку, бо Рижова, який був трохи попереду, вже не стало видно, а натомість, як з-під землі, з'явилася Надія.

— Добрий день, братику! Мабуть, у дорозі вірші складаєш, що так помалу листа мені несеш. Давай мерщій.

«Вже знає — Рижова перестріла».

— Може, разом почитаємо?— запропонував жартома, вдаючи, що збирається надірвати конверт.

— Таке придумав,— вирвала лист із рук.

— Мати дома?

— А де ж їй бути? Чекає. Ти ж обіцяв сніг прочистити на кладовищі. Снігу там, Павлушо, по коліна. Та я трохи тобі допоможу. А обід, Павлуню, буде не гірший ніж у людей. Борщ і картопля з м'ясом. Свіжа риба. Ян Карлович дістав. Тісто на пироги сьогодні зранку вчинили, три півні зарізали.

Павло і Надія, повечерявши, пішли на кладовище. Прокидати стежку почали від самої дороги. Довго пробивались до батька. Надія відстала, а Павло — пішов й пішов. І аж тоді зупинився, коли дзенькнула лопата, торкнувшись каменя. Цеглинами позначив Павло батьків притулок. Ось натрапив ще на одну. Глухо скреготнула лопата, ніби застогнала. «Пробач, батьку, що порушуємо твій сон. Завтра прийдемо до тебе всі...»

На другий день до могили Івана Михайловича прийшли рідні, близькі. Ні промов, ні ридань, ні оркестру. Тільки німий біль в очах і серцях, плач на закам'янілих вустах. Та Надіїн приглушений стогін.

Знову, як і тоді, на похороні, незрозуміло чому озирнувся Павло, ніби хто осмикнув його. І побачив Лесю. То її погляд, звернений на нього, вплинув, як чари. Поруч із нею — мати, на обох — чорні хустки. Обличчя смутні, погляди щирі, співчутливі. Павло одразу ж нахилився до сестри, прошепотів:

— Запрошуй на обід і Лісових. Он вони.

Надія пішла навпростець через кучугуру. Зупинилася поруч із Лісовими.

— Спасибі, що прийшли. Просимо на обід. Пом'янемо ще раз нашого тата.

— Аякже, пом'янемо, підемо з вами,— відповіла Тетяна Пилипівна Лісова і торкнулася Лесиного плеча, наче цим підтвердила, що говорить і від імені дочки.

Раптово пішов сніг, густий, лапатий. І стежка, прокопана вночі, і могила вкрилися ніби вибіленим на сонці полотном. А небо прихилилося, мерехтіло близько перед очима, рої сніжинок неквапно доторкалися до земного лона й зникали з очей.

Павла од Лісових відділяли кілька кроків. Лесина мати про щось розмовляла із Степанидою Кафкою: та прийшла не сама, з дітьми. Хлопчика в сірій шапці несла на руках, а трохи більшу дівчинку вела за руку. Верткий, рудої масті, схожий на лисицю песик терся між людей, принюхувався до кожного, шукав, видно, хазяїна. Побіля Лесі зупинився, почав лащитися. Леся жартома поцілила в нього сніжкою. Павло порівнявся з нею і хотів обігнати, та несподівано для себе почув:

— Не спіши. Маємо поговорити.

Повз них пройшли Ян Дзеніс із Лизаветою. Леся навмисне попрямувала на правий бік дороги, ближче до садиб. Там начебто менше людей.

— Вислухай мене уважно, Павле. Часу обмаль. Так от. Вже другого листа одержали ми. Недалеко служить.

— Знаю. Учора і ми одержали. Вірніше, Надія.

— Вона тобі дала читати, що він пише?

— Ні. З матір'ю довго шепталися вночі про Миколу...

— Угу. Отже, для тебе не буде, мабуть, новиною. Поки ми по-школярському фліртували з тобою, вони, виявляється, гав не ловили... Чуєш, Павле, про Надію і Миколу мова. У них любов.

— А в нас? Що в нас, Лесю?— запитання саме вирвалося у Павла.

— Думаю, що гра. І більше нічого. Ми почали її, як були ще дітьми. Згадав оту мою записочку і докоряєш нею? А я впевнена, що так можуть писати тільки діти.

Павло зупинився круто, наче кінь перед високим бар'єром.

— Я твою записку і зараз бережу.

— Була я ще дурочкою, коли її писала. Згадай, ти завжди сердився, що я то з тобою іду в кіно, то з Грицаєм. А інколи з Гришею Ткаченком. Хіба ж йому відмовиш! І на сцені разом грали. І донині листуємося. Що ж тут такого? Ти краще Миколиного листа почитай. Мені адресовано. А може, й тобі. Ультиматум нам обом. Для нього не мають ніякого значення ті наші освідчення — дитячі, наївні.

— Який ще ультиматум?

— А такий. Своїми словами переказати не зумію. Ось бери листа, прочитаєш на дозвіллі. Можеш його спалити. Заодно і ту записочку мою. Чуєш, Павле?

Вже перед самою хвірткою віддала Павлові листа. Утнув щось таке Микола, скориставшись правом старшого в сім'ї. А він, Павло, хіба молодший за Надю?

Тоскно і гірко на душі.

«Леся знищила мене. За віщо? Не такий сміливий, як брат Микола? А сама вона хіба така, як Надія?»

Пізно вночі читав листа Павло. Не докоряв, не погрожував, але категорично заявляв Микола, що обіцяють йому короткочасну відпустку додому з тим, щоб узяти шлюб з нареченою Надією. Осмілів Микола, характер показує. І Леся листа, бач, віддала Павлові. І з того, що говорила і як говорила, можна зрозуміти, що не зовсім байдужа до Павла. А може, іншим керувалася. Не сподобалося, що Микола ані трішки про неї не думає, тільки про себе. Самолюбство заговорило? Хотіла бачити Павла сильнішим за Миколу? Щоб він боровся за себе і неї. А чому ж тоді все називала «дитячою грою»? Совісно було Павлові й за Надію.

Випроводжаючи Павла на фабрику, мати порадила йому залишатися на кіч у гуртожитку. Зима, морози. У вагонах простудитися неважко. Ідеш — упрієш, а зупинився — от тобі й простуда. Нині ж, кажуть, градусів двадцять з хвостиком. Кожух одягати не хоче — кавалер! Батьків кожух перейшов до сина. Не новий, звичайно, але ще не латаний. Тільки довелося рукава відкотити. Батько менший на зріст був.

От і Варвара Миколаївна пише, що, коли дізналася про сімейне горе Чепелів, хворіла три дні. «Син хотів і мене з собою у вашу Гуляйгору повезти, як ото побувала з ним у Дунаївцях. Щось не дало йому тоді здійснити намір, а тепер жалкуємо».

У листі Улановська зверталася більше до Павла, з сім'єю Івана Михайловича, мовляв, знайома тільки заочно. Сповіщала і про сина, довгенько гостювала у нього, а сказати по правді, то бачила мало. Служба командирська важка. Встає, ледве розвидниться. Ну, нехай там молоді марширують, а чого йому? За вікном квартири — учбовий плац, все чисто їй видно: і як бігають, і як стрибають, і як на турніку крутяться. Аж трохи дивно їй, що полковнику доводиться те саме робити. Виїжджають кудись машини з червоноармійцями, а він чомусь верхи на коні. Писала, що в клубі фільм «Чапаєв» демонстрували. Сподобався. А далі про гречку. «Казали — гречки мало сіють у колгоспах, а де ж вона береться? З Америки возять? Гречана та пшоняна каша і в солдатській, і в командирській їдальні. Людей багато, і на всіх вистачає. Тебе, Павлушо, ще не призивають? Ну, погуляй, погуляй. Син передає уклін тобі й матері... До речі, які оцінки заробив на курсах?»

А що писати? Екзаменів у Павла не буває, тільки співбесіди. Викладач ставить питання, хто хоче, той і відповідає. Товариші приєднуються, допомагають, кожен по кілька слів підкине. Ніякого школярства. Що знаєш — кажи, чого не знаєш — питай і запам'ятовуй. Більше заглядай у підручник, в допоміжну літературу. Здавалося б, прості істини. Відвідувачі курсів — не діти, свідомі громадяни, робочий клас. Навчання після восьмигодинного трудового дня — нелегка штука.

Викладач радить завтра прийти з грішми, будуть підручники.

І цей день на курсах схожий на попередній. Лекції зовсім короткі — вся надія на самопідготовку, на підручник, «П'ять років тому,— каже викладач,— я був електромонтером, таким слухачем, як ви, зрозуміло? Боятися нічого. Наука дається тому добре, хто її гризе. Чули ж: «Гризіть молодими зубами граніт науки».

З навчанням у Павла справи задовільні. От тільки прогулів набралося чимало. І ті дні йому зарахували у прогули, коли їздили в Москву. Поскаржився навіть Розі Тюриній. Не від нього, мовляв, залежало — їхати чи не їхати.

— Так, розумію тебе,— замислилася Тюрина.—Начебто причина цілком об'єктивна. Якщо відстаєш, сховатися за неї можна...

— Сховатися?— скипів Павло.— Усі ж знали, що я на курсах, а відрядили в Москву.

Тюрина посміхнулася винувато.

— Комсомольське доручення — то само собою, а навчання, воно завжди у нас на першому місці. Робота, навчання визначають твоє місце в житті. Так що підтягнися, Чепель, коли відстав. Ми тебе по голівці за погані показники не погладимо. Спасибі, що підказав, обов'язково заслухаємо на комітеті завідуючого курсами. Охоплено сімнадцять комсомольців і троє кандидатів партії. А скільки з них дійдуть до фінішу? Скільки потраплять на робітфак? Готуйся і ти, Чепелю, до обговорення. Виступиш. До речі, тобі зарплатню підвищили? Ні? Сам винен. Під лежачий камінь вода не тече. Здати на розряд треба. Ти ж і досі формально в учнях ходиш?

— Мало ще працював,

— Мало чи багато — не це головне. У фабзайців досвід брати треба. Випустили їх по третьому, а через місяць кільком уже підвищили. Майстри! А справа в тому, що вони — підшефні Марусі Букреєвої, відомої стахановки. Хто твій наставник у ремонтному?

— Немає такого. До старших сам придивляюся — у кого стаж...

— Кожен має своїх визнаних передовиків-стахановців, от на них і треба рівнятися.

Тюрина розмовляла впевнено, хоч обрали її комсольським ватажком фабрики недавно, за професією — економіст-плановик. Особливою активністю раніше не відзначалася, та набридло їй сидіти в цеховій конторці. Саме перед новими виборами пішла у декрет Даша Кононова, котра секретарювала три роки підряд. Рік тому Даша на районній конференції познайомилася з делегатом-льотчиком. Ну, а у військових, як відомо, немає часу довго роздумувати. І перебралася невдовзі Даша з фабричного гуртожитку до чоловіка у будинок начальницького складу Червоної Армії. Заздрили їй дівчата не тільки прядильного цеху. «Червону нитку» жартома на Журавлівці називали «ярмарком наречених». Комсомольські справи перейшли до рук Тюриної. Випурхнула плановичка із свого конторського гнізда. Помолоділа. А роботи багато. То в цехових організаціях, то засідає в комітеті, можна побачити її на першій зміні, на другій, у фабзавучі, гуртожитку. Навіть трохи схудла, але, нівроку, скоро оговталася на новій роботі, і коли прийшов на фабрику Павло Чепель, то застав її

кругловидою, з ямочками на щоках, упевненою в собі. Розмовляла сердечно, дружньо, але й вимогливо. Часом їй не вистачало терпіння вислухати людину до кінця, тоді клала руку на плече співрозмовника, мовляв, усе їй зрозуміло, щось обіцяла. Середній вік комсомольців — двадцять два роки, а їй, Тюриній, пішов двадцять п'ятий. Вона член партії. Незаміжня. Рогову одного разу довелося за дорученням парткому провідати Тюрину, хвору, дома. Потім він ділився з Павлом своїми враженнями. Вона або ще тільки закохана, або вже розчарувалася. Звідки таке припущення? Дуже просто — наволочки на подушках на ліжку не білі чи кольорові, а чорні з жовтими розлучними квітами. Дивно, що Роза не ховала своїх подушок, ніби навмисне тримала їх на виду. Несвідомо порівнював Тюрину з Кретовою — вони своєю активністю і поведінкою викликали повагу. І з Лесею порівнював їх обох. Які вони всі різні. Звичайно, і хлопці не однакові. От хоч би він і Микола. По- різному живуть, по-різному думають. Треба боротися, нагадує Леся про брата свого. Вважає, що Микола спритніший од нього, Павла, слів на вітер не кидає. Згадується батько. Він передбачливо повчав: «Не слухай, сину, тих, що радять усім і кожному,— живи просто, поменше думай. Просто — не означає: абияк». Іван Михайлович хоч і мало вчився, зате від природи розумний, совісний. На все мав свою думку. Ненавидів нахаб і словоблудів. Тому, мабуть, Улановський і поважав батька, не соромився з ним дружити.

...Ніч. Тихо в кімнаті гуртожитку. Один Павло залишився в ній. Скінчили будівельники свій сезон, зобов'язання виконали, розрахувалися до наступної весни. Агітували їх кадровики залишатися на постійну роботу не згодилися. Мабуть, не стали і ніколи не стануть справжніми городянами. Знають, що і тут потрібні, і там, дома. Столяр, тесля, муляр, пічник — без них село, як людина без рук.

Для Павла зима — краща пора підтягнутися в навчанні. Важкувато дається математика. Так було і в школі. Мови не боявся, писав диктанти без помилок, завчав поезії класиків напам'ять. І сам вірші складав. Одного разу навіть нову байку продекламував, а сказав, що це твір Глібова. Та вчительку не одуриш. Сюжетик був місцевий, гуляйгірський.

Чути — у коридорі підкидають в грубку дрова. За стіною скрипить ліжко — хтось перевертається. Павло складає підручники, зошити. Що це за книжечка у тонкій жовтій палітурці? Згадав. Купив на руках за двадцять копійок: про Гуляйгірський дівочий монастир. Взяти її додому чи нехай полежить у тумбочці?

Ще в школі чув, що місцевий монастир будувався як божий дім і як фортеця. Довкола шуміли предковічні могутні ліси, серед них низиною котила свої води річка. Павло ще малим з друзями лазив у таємничі підземелля, слухав розповіді про насипану руками гору, яка стоїть окремо, схожа на шапку Мономаха, із западиною посередині, куди вмістилося б кілька хат. В минулому під час великих злив, кажуть, потоки води, що ринули з круч, вимивали з глибин золоті монети, хрестики, каблучки з міді і срібла. Ні Павлові, ні іншим шукачам скарбів знайти не пощастило. А легенди жили, продовжували хвилювати дорослих і дітей, вабили мандрівників і вчених.

«Цікаво, чи є про все це в книжці?» Перегорнув кілька сторінок, натрапив на пожовтілий блідий фотознімок. Упізнав: та це ж він — монастир, обгороджений високою стіною, але не той древній, ще дерев'яний, а вимурований з каменю.

Десь за стіною хрипло дирчить будильник — кличе на нічну зміну. А Павлові пора спати. Ховає книжку в шухляду на тумбочці, гасить світло.

Розділ дев'ятнадцятий

У суботу Павло вирішив піти до магазину чоловічого одягу купити собі сорочку. Давно й гроші приберіг. На вулиці Свердлова побачив натовп. То, виявилося, товчія біля Театру естради й мініатюр. Тут не тільки вечірні, а й денні вистави. Ось і зараз — весела музика, хрипливий, але приємний голос співака.

Співав, вірніше, декламував баском відомий у Харкові куплетист. Розкуповують квитки з віконечка каси, під музику оголошувалися прізвища акторів, композитора. І все це можна побачити і почути серед білого дня. Павло досі навіть не знав, що є такий веселий театр. Вся програма триває лише годину, на денні вистави вартість квитка нижча наполовину. Довкола на стінах будинку, в якому розміщався театр, за його вікнами — скрізь афіші, смішні обличчя, назви скетчів, гуморесок, водевілів. Оголошення про те, що дана річ виконується вперше або навпаки — останній у сезоні. Павло пройшов трохи далі і знайшов те, що шукав,— за вітриною на червонощоких, з гарними зачісками манекенах білі як сніг сорочки, галстуки. Раптом побачив Лесю. Вона вийшла з магазину. Тримала пакет, акуратно перев'язаний світло-голубою стрічкою. Услід за нею з'явився високий, у пальті з хутровим коміром, фетрових валянках незнайомець. Він теж з покупкою: придбав невеличкий чемодан. Неквапно переклав його з правої руки в ліву, взяв супутницю за лікоть, допомагав їй зійти зі східців. Павло одвернувся, не хотів, щоб Леся його впізнала. А коли знову глянув у той бік, побачив, що вони прямують у театр. Ось їх уже не видно, зникли за скляними дверима. А може, він помилився? І то зовсім не Леся?.. Ні, він не помилився. Звичайно, вона. А хто то з нею? Сум'яття охопило його. Піти услід за ними? Пересвідчитися, що не помилився? Хіба й собі взяти квиток? Та в останню мить запротестував. Вистежувати? Ні. Цього він собі не дозволить, у нього досить гідності, щоб зараз же піти геть.

Мерехтів, сіявся легенький сніжок. Тротуар біля театру спорожнів. Рекламний рупор замовк - вистава почалася. З провулочка Павло повернув на вулицю Свердлова. Та ось знову музика, спів,

На душі Павла тоскно. Ні, не про Лесю зараз думає він і не про того молодика. Згадав чомусь Гришу Ткаченка, Грицая та інших гуляйгірських хлопців. Вони, напевне, так само сприйняли б нинішню несподівану зустріч з Лесею.

Що його, власне, так вразило? Що викликало занепокоєння? Те, що побачив Лесю з іншим? Хіба вони непристойно поводилися? Навряд чи хтось, крім нього, звертав увагу на них. Та й яке йому діло до цього? Одне зрозумів — у її думках він, Павло, відсутній, Не спішить Леся і в Гуляйгору, не їде додому. А напередодні вихідного можна і в Гуляйгорі подивитися фільм, залишитися на танці. Та, видно, їй нічого не треба.

Він перейшов трамвайну колію і звернув біля готелю «Інтурист» до станції Левада — на добре знаний маршрут.

З думки не сходила Леся. Так, вона гребує не тільки ним, а й своїми гуляйгірськими ровесниками. Це факт. Шукає собі кавалерів серед городян. Цей, що був з нею, схожий на одного з дачників — лінькуватого Тадея.

Дачники з Харкова ціле літо байдикували під опікою матерів. Були й такі, в котрих уже пробивалися вусики, а в окремих дівчат на губах красувалася помада. Тодь — дебелий рудий хлопчина — виділявся серед інших своєю статурою. Добряче, видно, харчувався товстун. Бувало, шубовсне в річку з берега — хвиля горою іде! Полюбляв штанці-бриджі й краги. Приїжджа «золота молодь» відокремлювалася від сільської — будувала на березі курені, ставила намети, купалася, грала в підкидного, доміно. У Тодя була своя компанія, котрою він верховодив. Чути веселий гомін, войовничі вигуки. Простуючи повз їхній гамірний курінь, Павло бачив, як сільська малеча збирає навколо кольорові обгортки цукерок, коробки від цигарок, порожні пляшки з-під пива, крем-соди. Курінь обкладали щодня свіжими гілками, і хоч зазирнути всередину — простіше простого, Павло цього не дозволяв собі. Лише одного разу, почувши, що хтось у курені плаче, наважився. В кутку сиділа дівчинка років чотирнадцяти, теж із дачників.

Здоровань Тодь заступив дорогу Павлові.

— А ти звідки взявся? Йди звідси зараз же!

— Що тут сталося? Чого вона плаче? Він образив тебе? — звернувся до дівчинки Павло.

— Він... він...— Дівчинка боязко стенала плечима, сльози стікали по обличчю, по губах.

— Я не люблю двічі повторювати. Іди геть!— потяг за сорочку Павла Тодь. Але в ту ж мить зойкнув. Павло вдарив Тодя під здухи.

— Він тебе образив?— знову запитав Павло і нахилився до дівчинки.

— Він хотів мене... поцілувати. Боляче брав за руки. Я злякалася...

Тодь крутнувся, як в'юн, показав дівчині кулак.

— Я тебе провчу, як брехати!

Хто перший пустив у хід кулаки - важко сказати. Мабуть, обоє: ні про що не думали, тільки б провчити один одного. Павло, менший на зріст, нападав сміливо, його влучні удари сипалися на товстуна один за одним. Але й Тодь захищався активно. Він обхопив

супротивника, притис його до себе і не випускав, не давав волі його рукам. Обоє топталися на місці, важко дихали. Та ось Павло вивернувся з обіймів, а тоді відступив трохи й з розгону вдарив дачника головою. Пройшла хвилина-друга, і до куреня збіглися Тодеві дружки, вони силою розбороняли їх. Появилися й дівчата. Двоє відразу пішли в намет, звідти чути було й досі схлипування, третя намагалася з'ясувати, що трапилося, з якої причини бійка. Але засапаний товстун мовчав, тупо дивився собі під ноги. Павло чекав, йому здавалося, що ось зараз із куреня вийде та дівчина і сама про все розповість. Але цього не сталося. В курені чувся тільки шепіт, умовляння.

— Де ти тут узявся? Що тобі треба?— запитав строго один із дачників, поки що не випускаючи руку Павла.

— Я заступився за дівчину.

— Їй щось загрожувало?— запитав.

Павло мовчав: захоче — сама скаже.

Але з куреня так ніхто і не вийшов. Ні та скривджена дівчина, ні її подруги.

Тодь побрів берегом у верболіз. Павло теж спустився до самої води, вмився. Зняв сорочку, черевики, штани і в самих трусах пішов убрід через річку, несучи над головою речі.

Минули роки. Нині він мовби знову побачив дачника Тодя. Навряд, щоб Леся знала його тоді й чула про їхню бійку. Поїхали дачники, і все те забулося, а Павлові згадалося, бо Тодь і сьогоднішній попутник Лесин однаково бридкі йому. Хто з ними знається, той заслуговує зневаги. Павло сьогодні відчув себе ображеним, ошуканим, але не шкодував, що побачив усе своїми очима. Замість урока на курсах, який відмінили, інший урок, не менш важливий, дало йому життя.

Вагон чистенький, з новенькими фіранками, зі скатертиною на столику, ще й табличка висить: «Курити заборонено!» Над дверима напис: «Обслуговує комсомольська бригада». Лавиці не нові, зате пофарбовані.

«Культурно обслуговують»,— подумав Павло. У такому чистенькому вагоні ще не сидів. Ось і провідниця зайшла — в береті. В руках — газети, журнали.

— Громадяни пасажири, купуйте літературу й газету «Гудок». У номері вміщено розклад поїздів на осінньо- зимовий період.

Павло взяв «Гудок», хоч знав розклад приміських поїздів цієї лінії. Нові порядки пробивали собі дорогу. Тепло у вагоні, можна розстебнутися, зняти шапку. На провідниці акуратно пошитий френч із кишенями, темні петлички. Вона йому нагадує залізничниць, що обслуговували московський пасажирський поїзд. Цей, робочий, коштував йому небагато, двадцять копійок в один кінець, а як брати сезонний, то ще дешевше. Радує Павла все це.

Перша зупинка — Верещаківка. Це, власне, ще міська околиця. Дивлячись куди, то можна звідси їхати і трамваєм.

Будиночки здебільшого невеликі, між залізничною колією і людським житлом відстань зовсім мала. Сніг на дахах сірий, паровози по-чорному дихають на них, вдень і вночі летить перегар кам'яного вугілля, гарячим димом обволікує дерева з темним гіллям, в нього міцно в'їлася сажа, ніякими віниками її не обметеш, ніякими дощами не змиєш.

Чомусь у Павла сьогодні особливий настрій, усе минуле здавалося йому безхмарним, доброзичливим і щедрим до нього.

Не хотілося розставатися з Гуляйгорою, а мусив. Так уже вирішив остаточно. Чим далі від Гуляйгори, переконував себе, тим швидше забудуться прикрощі, яких зазнав останнім часом.

На станції Основа зайшли нові пасажири. Сіли з ним поруч.

Темпераментний сусід ненароком кілька разів зачепив його ліктем.

Кожного разу, опинившись у Гуляйгорі, відчував себе винним перед матір'ю, що не так часто тут буває, як обіцяв. Переступивши поріг рідної хати, не спішив, як було колись, спитати, чи наварили для нього борщику пісного, з квасолею, і про гарбузову кашу з молоком не нагадував, ніби соромився, що мусять годувати його, а від нього мало що мають. Скромну свою заробітну плату витрачав поки що на себе. Придбав дещо з одягу, купив нові черевики, платив, хоч і невелику суму, за гуртожиток. Чимало грошей пішло на підручники. Давно зрозумів, що самими лекціями та конспектами не обійдешся. У школі вчителі пояснювали по кілька разів одне й те ж. Якісь правила можна було й зазубрити, відповідати і по писаному. На курсах же до них підхід, як до майбутніх студентів. Тут їм підказували, де й що можна прочитати на відповідну тему, більше звернути уваги, не задовольнятися самими конспектами, а вивчати першоджерела, рекомендовані підручники. Там на все є відповіді. Тільки твоє бажання, твоя наполегливість — і відкриються перед тобою не лише ази, а й глибини знань. І справді, з кожним днем, з кожною співбесідою відчував себе певніше, лекції педагогів і прочитане в книзі ставало зрозумілішим. Шукав і знаходив відповіді на питання, які спершу здавалися недоступними його розуму. Часом задачі з математики мав розв'язувати не в класі, а в домашніх умовах, у гуртожитку чи у власній хаті, а під рукою — ні допоміжної літератури, ні досвідченішого товариша, з ким можна було б порадитися. Та труднощі не лякали його, лише загострювали невдоволення своїми мізерними знаннями, випробовували самолюбство. Але ховатися в кущі від самого себе він не збирався. Не шкодував свого часу, себе, вчився настирно, вперто, І відступали сумніви, вагання. І з Лесиною зневажливістю до нього, яка довго маскувалася, пояснювалася непорозуміннями, все тепер прояснилося. Настало жорстоке прозріння. І він сказав собі мужньо, рішуче: поставлю на всьому цьому хрест і маузер. Цей вислів був модним деякий час у Гуляйгорі, з такою назвою в них крутили кінокартину. Якого змісту надавали хлопчаки загадковим словам, ніхто до пуття не знав.

Зимовий день погасав. Під ногами грав на скрипочках мороз. Ось Павлові почулося, як хтось його наздоганяє. «Наталка». Вона і є.

— А чого це ти, сусіде, від мене тікаєш?— обізвалася до Павла.— Від самої станції не можу наздогнати. Вже й гукала, а ти крокуєш, як заведений. Натренувався нівроку. Ну, та, може, не тікаєш, а наздоганяєш?

Працюють на одній фабриці і в селі — сусіди, а бачаться останнім часом рідко. Здаля і не впізнав би. Зовсім змінив Наталку чорний із смушковим коміром кожушок. Замість хустки — кубанка. Якби не кіно, то, може б, і не знали гуляйгірці, що такі шапки, котрими користувалися в роки громадянської війни червоні козаки, до лиця й дівчатам. На своїй сусідці і кубанку, і кожушок бачить уперше і дивується.

— Ти ще б шашку собі придбала. У драмгуртку є - називають реквізитом.

— Шашку? Щоб тобі сподобатися, я б і шашку причепила,— кокетливо відповіла Наталка. Звичним рухом поправляє собі коси — їм тіснувато під кубанкою.

— Ну, які тут у вас новини? Хто одружився, кого сватають?— розпитує Павло — він у селі не частий гість.

— А чому питаєш «у вас»? Ти що, вже не наш?— Наталка зняла рукавичку, набрала жменю снігу.— Пити хочеться. Тюлькою мене пригощали, ніяк не нап'юся — вмираю, додому не дійду. Знаю, що застудитися можна, а смокчу, бачиш, сніжок. Які новини? Особливого нічого. Секретар партосередку новий, прибув з Харкова. Мабуть, тимчасовий. Поселився в казенній квартирі в Городку. Наш же, Скопченко, кажуть, переїхав в інше село, там його обрали головою колгоспу. Денис Лісовий для Лесі орендує кімнату в Харкові. Житиме на всьому готовому, з одним чемоданчиком поїхала.

— І давно? — запитав Павло спокійно, вдаючи, що його це не цікавить.

— Днів три тому. Я її проводжала до станції: на метеоролога вчиться. Буде потім погоду робити. Наука все може...

«Чудні наші дівчата».— Знає Павло, що не любить Лесі Наталка, а проводжала. Тепер одверто насміхається. Над ким? Може, й над ним.

— Кажеш, новий секретар партосередку? Молодий?

— Не старий. З дружиною приїхав. Вона вчителюватиме. Поселилися в колишній попівській хаті. Залишили ще восени свою спадщину попові дочки. Пам'ятаєш, ті, що декорації малювали для сельбуду.

— Скопченка у нас поважали — за те, що без нагана ходив. І грамотний... З попом, бувало, як заведе дискусію при всьому народі. Той йому про біблію, Скопченко — про суперфосфат. Молися, каже, чи не молися, отець Миколай, а як добрив не даси, землю не

вгноїш,— хліба не буде.— Наталка помітила, що Павло всміхається, ніби не вірить у її серйозність.— Я-то цього не чула, а мати розказувала. І під картоплю у себе на садибі суперфосфат підсипала. Сама бачила. Такий, як сіль, тільки сірий.

Як увійшли в село, Наталка з усіма здоровкалась, комусь відповідала, і на крок не відставала від Павла. Видно було, що дівчині приємно йти поруч із сусідом. Вона знала, що такої кубанки і такого кожушка ні в кого, крім неї, в Гуляйгорі нема. Все придбала не за батькові, а за свої власні, зароблені на фабриці гроші.

В крамниці зустрілися з Лісовою. Та несла півпудову бляшанку з гасом. Важко ступала, ноги сковзалися.

Поздоровкалася першою Наталка, за нею кивнув головою і Павло. Цікаво, що в неї, дружини головного кондуктора, на думці зараз? Може, згадує, як ще недавно допомагав їй Павло? Ніс цю ж посудину. Може, про те думає Лісова, що сім'я в неї велика, а самій, бач, доводиться таку ношу тягти! Кондуктор, хоч би й дома був, ніколи не піде за гасом. А Миколи нема. Старші давно не живуть з батьками, у них свої клопоти. Жінкам догоджають. А Леся — білоручка. Батько пророчить їй зовсім іншу долю, ніж та, якою задовольнилась би Тетяна Пилипівна.

Навпроти їм Микита Маляр везе одноконкою Тихонова, якого добре знає Гуляйгора не один десяток років. Дехто жартома називає Тихонова «наркомом». Кожен військовозобов'язаний, як і той, що ним скоро стане, з цікавістю поглядає на такого поважного «столоначальника».

Що ж його привело в Гуляйгору? Ще до сьогорічного призову ніби й рано. Може, гужовим транспортом цікавиться. Тепер коней у приватному секторі нема, як і самого сектора, а всі в руках держави; дав команду, що треба кілька підвід,— діло зроблено. Тихонов і мою і літом ходить у кашкеті військового зразка з зір кою, в синьому галіфе і казенних чоботях. Словом, одягнутий по формі. На попередній облік Чепеля взяли ще весною минулого року, уточнили рік і місяць народження. Він тоді ще в артілі працював, хоч сім'я їхня юридично до неї не вступала. У перший період колективізації Іван Михайлович Чепель був, правда, в авангарді тих, що записалися, та оскільки усуспільнювати у нього нічого, та й по закону вважався непрацездатним, був, так би мовити, добровольцем, і тільки в напружені періоди польових робіт залучали Марію Миколаївну, Павла, а пізніше й Надію. Колгосп платив їм. Характеристику на Павла, як на майбутнього призовника, давала сільрада. Таких сімей, як Павлова, мало зв'язаних із сільським господарством, набиралося чимало. Приміські села скрізь однакові: що не двір, то інша категорія. А чисто хліборобські важко знайти. Міста індустріалізуються, кличуть до себе організовано і беруть неорганізовано. «Відплив» із села — явище негативно-позитивне. Тому створюються для того відомства, де працює Тихонов, труднощі, які важко передбачити.

Розділ двадцятий

Повістку про виклик до військкомату вручила йому ввечері мати.

— Виходить, сину, залишилося бути тобі з нами три дні й три ночі.

В документі зазначалося, що підприємства й організації, де працює військовозобов'язаний, повинні звільнити з роботи і розрахуватися з призовником протягом двадцяти чотирьох годин.

«Там усе сказано».— Голос у матері спокійний, тільки руки, коли віддавали повістку, тремтіли.

Як і в минулі роки, гуляйгірці, звичайно, випроводжатимуть своїх призовників урочисто, про це подбають сільрада й колгосп. А Павлові ще треба забрати свої речі з гуртожитку, оформити всі потрібні документи на фабриці, знятися з комсомольського обліку. Ну, й попрощатися з товаришами по роботі. Йому йти працювати на другу зміну, але повістка змінила ситуацію. Павло ще раз перечитав її.

Правду сказала мати. Про все в ній написано: треба мати в запасі пару білизни — це найбільше здивувало... «Цікаво, де ж це я служитиму?..» Ну, та не треба морочити собі голову. Все з'ясується. Підкреслювалося й про теплий верхній одяг. Чи не означає це, що випали суворі холодні краї? Чи не на Далекому Сході доведеться захищати рідну землю, як тим трьом танкістам з пісні? Хотілося чомусь саме туди. Якщо прийшов час охороняти спокій Батьківщини, то вже — де найважче. Самураї, басмачі — всі, кому хочеться воювати,— десь там, на сході.

Якби спитали у Павла, де хоче служити, то не задумався б, назвав би Сибір, Кавказ або Зауралля. Наталка, як тільки почула, що його забирають на дійсну, перестріла вранці біля колодязя,

— Правда, що на Далекий Схід зібрався?

— Звідки ти взяла?

— Мати твоя натякнула. Ніби кожух радять з собою брати.

Павло посміхнувся: «Нехай знають наших». До нього, мовляв, велике довір'я у військових начальників, як колись до Івана Михайловича Чепеля, бо не кожного пошлеш за тридев'ять земель.

— Не знаю, Наталко, їй-богу, не знаю,— признався сусідці.— Військова служба — діло таке... Куди пошлють, туди і поїдеш.

— А я не знаю, чи буду дома, як вас випроводжатимуть. Але обіцяю: хочеш чи не хочеш — писатиму обов'язково. І маму твою буду провідувати частіше, ніж досі.— Помовчала трохи, потім подивилася на нього, не вагаючись, узяла його за руку.— Бачу, ти не дуже переживаєш розлуку. Молодець, Твоє не втече. Згадуй нас, не забувай. Даси мені нову адресу, то часто писатиму.

Павло потис їй руку, щиро притулився до дівчини, як брат до сестри.

Коли простував на станцію, ще довго відчував на собі Наталчин теплий погляд. У вагоні несподівано подумав: хороша комусь буде дружина. «А може, я таки справді звичайнісінький дурень? Не здатний розібратися, хто мені друг, а хто — так собі».

Оглядівся. Це був той самий комсомольський вагон.

Біля столика грали в доміно. Сухо стукотіли кісточки а розмова велася не про гру, а про наказ наркома, призов до армії. Павло озирнувся: молоді хлопці, робітничий клас. Видно, ливарники. Руки з грубими долонями, місцями попечені, часом забувають роботяги про рукавиці а з розплавленим залізом жарти погані. Може, й вони одержали повістки? Третій, як видно з розмови, від, служив уже, виступає в ролі порадника. Розказує, що найважче проходити курс молодого бійця, а далі все йде як по маслу. А спочатку... На кожному кроці підказують, підправляють, сиплються звідусіль зауваження: не так повернувся, не так підійшов, не так приклав руку до кашкета. Але не бійся, ніхто на тебе стягнення не накладе. Навіть сам комдив. Не має права, поки ти не закінчив свій початковий курс. Отож живи спокійно. Найбільше старшину люби. Від нього все залежить. Не бійся, він побачить, відчує, запам'ятає. Всі старшини наче одну школу проходять. Протягом шести місяців перебував і я в цій ролі. Так от, хочеш чи не хочеш, а спуску нікому не даєш. Посада така.

«І своїм товаришам, і мені лекцію читає,— посміхнувся Павло,— Тоді, як батько служив у старій армії, старшин не було». Інше словечко застряло у пам'яті: фельдфебель. Що ж до старшин, то це не ті часи, щоб над солдатами збиткуватися. Червоноармійці знають свої права. Та й над старшинами є начальство. Який би не мав характер старшина, а мусить підкорятися існуючому порядку, не перевищувати своїх прав. Свідома дисципліна — ось що головне.

До початку другої зміни ще далеко, а в дворі фабрики пожвавлення. І тут призовники. їх легко впізнати по чоботях, валянках, кожушках. Є й у демісезонних пальтах з відкоченими комірами, в черевиках з калошами, в теплих кепках. Павло впізнає хлопців з передмість: з Данилівки, Рогані, Циркунів. У декого в руках обхідні листи. Його зустріли як побратима: здогадуються, що й він з ними — народився в чотирнадцятому...

— За характеристикою?— цікавиться Валерій Дудар, напарник Павла по ремонтному цеху.

— Точно не знаю, чи треба ще й фабричну... На мене сільрада повинна писати...

Призовник у брезентовій формі пожежника пояснює:

— І сільрада, і комітет комсомолу фабрики. Займай чер до Тюриної.

Хлопці жартують, бадьоряться — свідчення того, що вони вже звикли до повістки, що допризовний період їхнього життя закінчився.

— То й справді, хто до Тюриної останній?— цікавиться Павло.

— Ти,— ткнув пальцем у груди Павлові Валерка.— А я попереду.

Валерка, як виявилося, теж мав заступати на другу зміну, але його відпустили, дали обхідний лист. Згадували в цеху й Павла. І для нього, і для всіх, у кого повістки, такий самий порядок. Наказ наркома. Валерка хвалився, що встиг уже побувати й у відділі кадрів, у бібліотеці, у фізкультурника, де йому нагадали про борг: не повернув майки спортивного товариства...

У ремонтному цеху тихо, крім начальника — нікого. Одні, видно, в Тюриної, адже більшість ремонтників — ровесники. Одразу поменшало слюсарів. Начальник цеху одягнув спецівку, на верстаті обробляє деталь. Поява Чепеля не здивувала його.

— Відпускати важко. А доведеться. Встиг лише професію свою освоїти, і на тобі. Ну, та державі видніше. У мене, Чепель, бачиш, руки забруднені, відсунь сам шухлядку стола. Візьми обхідний. Зранку заготовив. І ще один документик є для тебе. Розряд атестаційна комісія тобі присвоїла, третій поки що... Твердий третій, без натяжки. Слюсар, та ще й ремонтник. Який би рід військ не взяв, скрізь будеш при ділі. За останні роки й армія механізується: автогаражі, майстерні, автомобілі-амфібії, моторні понтони. Дивуєшся, звідки знаю? Я ж командир запасу. Помпотех батальйону.

— А заробіток тобі нарахували?— заглядав у Павлові документи Валерка, який прийшов із ним, неначе й справді він був зобов'язаний піклуватися про те.

— Аякже. І зарплатня, і премія.

— Квартальна? — здивувався Валерка. — А мені щось нічого не перепало.

Начальник цеху пояснив:

— Це персональна. В аварійний день Чепель відпрацював дві зміни. Одну в ткацькім, другу в прядильнім. Горіли, як шведи під Полтавою... А Павло виручив. Уперше мав справу з такими машинами. Чотири години підряд працював лежачи. Без передишки. Цехове начальство похвалилося директору. З його фонду виділили премію. Поздоровляю, Чепель. А щоб могорича з тебе друзі не вимагали, суму не скажу, сам дізнаєшся в касі.— Начальник цеху обняв Павла, а потім по-змовницькому попросив:— Ти там у себе дома підшукай зміну. Після семирічки нехай ідуть до нас. У твій цех. Замінять тебе... Як надумають, чекаю. Нехай скажуть, що твої земляки. Це буде враховано.

Вийшли з цеху. Черги до Тюриної вже не було.

— От що, Павлику,— повчав Чепеля Валерка,— твою премію Тюрина теж повинна вписати в характеристику. Директорська премія. Справа не в сумі, а в нагороді...

Електрик пропустив Павла поперед себе.

— Думаю, варто відзначити в характеристиці на Чепеля, що прийшов на виробництво з села й відразу ж гаряче взявся за оволодіння професією. Швидко став майстром,— підказував Тюриній. Нагадав про велопробіг, навчання на курсах.

Дівчина слухала Валерія уважно, дещо записувала, а тоді раптом запитала:

— А чого це ти диктуєш мені? Краще за мене знаєш Павла?

— Вболіваю, кажу чесно. Робочий стаж у нього невеликий, а користується авторитетом. Мені приємно було з ним працювати. І якщо в одну частину потрапимо...

— Все зрозуміло, товаришу Дудар. Спасибі за допомогу. Ще ви не обмундировані, а вже почалося ваше побратимство. Все, що підказав, обов'язково ввійде в характеристику. І про тебе напишу, що ти — молодець. Знала тебе фабзавучником, а тепер — майстер. От що, хлопці, не забувайте фабрику, нашу комсомольську організацію. Відслужите, повертайтеся на свої робочі місця.

Всі зрозуміли Тюрину: хлопців і так мало на фабриці, тепер ще поменшало. Ну, а щодо Валерки, то вона завжди ставилася з особливою прихильністю. Тому, може, що вигляд у нього школярський, не схоже, що в чотирнадцятому народився. Призивають в армію згідно метричного свідоцтва — взяли і його... А варто, мабуть, добитися відстрочки, хай ще трохи підросте, змужніє.

На прохідній Валерій зупинив Павла:

— У мене пункт збору — на Холодній Горі завтра. Звідти — на вокзал. А ти куди?

— Та, мабуть, і сільських повезуть на вокзал. У мене, Валеро, таке передчуття, що обов'язково будемо разом.

Павло відчув потиск руки Дударя, здавалося, що той навмисне продемонстрував свою силу перед товаришем.

В гуртожитку до його кімнати так нікого й не підселили.

В гуртожитку тихо. Ті, що працюють на першій зміні, ще не повернулися. Після роботи — навчання. Друга зміна кінчається вночі. Так що прощатися ні з ким. Павло одразу почав спаковуватися. Не так і багато в нього майна. Все зберігалося в сундучку і в тумбочці. Книжки, зошити довелося зв'язувати окремо. Запасну чисту сорочку, всякий дріб'язок поклав у сундучок. Туди ж загорнуті черевики, сандалі. Подумав про візника. Коли їхали сюди з батьком, недорого обійшлося. Але вибрав усе ж інший варіант. Доїде трамваєм до Старомосковської, а потім — навпростець до станції недалеко. Затримався біля сторожа Семенюка, який поважно воссідав на стільці коменданта. Доля цієї людини давно зацікавила його. І раніше вони охоче розмовляли про се, про те. Про Клопотовського сторож любив погомоніти — про його настирність в антирелігійній пропаганді, про нього самого та його особисте життя, про те, чому він живе одинаком, не має сім'ї. Пояснення Семенюка просте: не мав житла, тому й холостякував. Тепер хоч і пообіцяли — виділять кімнату, а змінити щось в особистому житті пізно.

Сундучок і книги Павло перев'язав ременем, узяв на плече. Сторож випроводжав його до самої хвіртки. І тут несподіванка: назустріч двоє дівчат з його цеху. Одна з них, Валя, дивилася посмутніло то на Павла, то на його пожитки. її подруга Зоя, навпаки, жваво почала докоряти:

— На кого ж ти нас покидаєш, Павлушо? То ховався десь, ніколи тебе не застанеш у кімнаті, а тепер тишком-нишком зникаєш... Безсовісний. А може, котрась із нас проводжати тебе хоче?..

— Обмаль часу в мене, дівчата. Завтра — останній день. Так що пробачте.

— Чуєш, Валю? Проситься хлопець. Пробачимо йому?

— А ти пробачаєш?

Згадався Павлові день, коли вони запросили йог І у свою кімнату.

— Проведіть мене, дівчата, до трамвая, — попросив Павло щиро. — Буде приємний спогад.

Легко підняв сундучок, закинув на плечі споковані книжки, тільки оклунок не встиг узяти — він опинився в руках Валі.

Вагон переповнений. Павло ледве протиснувся, дівчата залишилися на зупинці. У тісноті навіть не міг помахати їм.

У приміщенні штабу Військового округу грає духовий оркестр. За парканом чималий учбовий плац, на ньому червоноармійці. Марширують, бігають, аж гуде під їхніми ногами стужавіла земля. Чути команду «кроком руш!». І відразу починається пісня. Павло давно знає її напам'ять.

Ведь от тайги до Британских морей
Армия Красная всех сильней...

Маршова мелодія гучнішає, чути срібний переклик труб, дріб барабанів, дзвінкоголосі сплески литавр. Сьогодні Павло охоплений почуттям своєї причетності до воїнів, яких ніколи не бачив у лице, але вважав своїми побратимами і гордився тим. Якби хтось із них вийшов зараз на вулицю, він осмілів би, мов підліток на порозі свого повноліття, сказавши: «Ще один день мине, і я одягну шинелю, бо в мене у кишені повістка. Військова музика кличе мене». Книги і сундучок здаються йому зовсім легкими.

Вечір затягнувся, переступив поріг ночі. І мати, і Надія не відходять від нього, намагаються відгадати всі його бажання... Улюблені пироги з горохом, гарячі, просто зі сковороди — рум'яні деруни. Надія збігала до крамниці, купила халви — ніякі цукерки не заміняли соняшникової халви. Він їв її з хлібом, ласував, облизував пальці. Як доривався, то з'їдав не менше півфунта. Кухоль молока

коштував на базарі 15—20 копійок, півфунта халви — 16. Мати не шкодувала на халву грошей. Шкода тільки, що її у Гуляйгору привозили не часто. А Павло вже приніс у світлицю сундучок, перебрав своє майно, щось відклав набік, щось залишив у ньому. Робив вигляд, що не бачить материних стривожених очей, звернених на нього. Прикрила лице рукою, долонею, витирала непрохані сльозинки. Потім одійшла до печі.

Після одержання повістки минуло лише півдоби. Але як у тій пісні співається, були збори не довгі...

Першої страви мати сьогодні чомусь не варила. Думала, що дуже пізно приїде Павло, то не захоче, мабуть, наїдатися на ніч, обійдеться пирогами. А в нього і справді апетит пропав. Однак помив руки, взявся за пироги. Вибирав для проби по одному з кожної миски. Почав з тих, що з горохом, потім на закуску пробував з маком. Жадібно, не одриваючись, випив здоровенну кружку узвару.

— Бери ще пирога, Павлушо. Напекла ж. І з собою повезеш, пригостиш хлопців.

— Добре, мамо, візьму.

— Спатимеш у своїй кімнаті. Я вже постелила,— промовила сестра, так, ніби не було між ними домовленості, що, відколи він перейшов у гуртожиток, кімната належить не йому, а їй.

Павло розв'язав привезену з гуртожитку пачку книг. Акуратно складав на стільці по одній. Не поспішаючи, розміщував на етажерці. «Українська мова», «Українська література», «Історія», «Фізика», «Алгебра», «Німецька мова». Надія перетирала їх і подавала Павлові.

— І всі купував? А я-то думала, де твої заробітки!

— Хіба це багато? Он у вчителя Карлаша повні шафи. Підручники, художня література. Окремим творам по сто років і більше. Скарби! Буде і в мене бібліотека.

— Краще не загадуй наперед. Он Микола пише, що, можливо, на все життя зостанеться військовим. На командира хоче вчитися, «кубики» заробити.

Та не самі підручники у Павла. Ось і вірші Сосюри. Надія перегорнула обкладинку й раптом, прочитавши напис на першій сторінці, здивувалася:

— Мамо! Ти подивися! Книжку особисто Павлові подаровано. Підпис автора. А нам нічого й не казав. Сосюра... Це ж усе, мабуть, про любов. Ми в школі Сосюру вивчали. Ну, Павлушо, я цього тобі не подарую! Знати Сосюру і нічого не сказати про це рідній сестрі! Хіба ти не бачив, що я з газет його вірші собі переписую? Та й усі наші дівчата закохані в його твори. Напам'ять знають. От послухай:

Кипариси од ночі й до ранку
Все шумлять і шумлять навкруги,
Ти мені нагадала турчанку,
Що забула свої береги...

Здорово! Правда? Я спершу не знала, що таке кипариси, а потім узнала. Виявляється, дерева у Криму, Високі, як наші тополі, тільки що листя на них немає. Гілочки вкриті м'якою хвоєю. Забираєш з собою цю книжечку?

— Так. І ще одну — Генріха Гейне,

— Уявляю собі, як здивуються у твоїй частині. Звичайний робітник, а знає особисто видатного поета.

Зацікавилася книжкою. Одійшла з нею до вікна. Павло ще одну тоненьку дав їй.

— Рідкісна книжка. Про колишній Вознесенський дівочий монастир...

— Де ти її взяв?! Дореволюційна...

Спорожнивши сундучок, Павло поніс його в сіни.

— Із собою не візьмеш?

— Дома залишаю. Збережемо його.

Мати розкрила скриню, дістала полотняну торбину з міцним шнурком: для Павла в дорогу. Вишила голубим і зеленим стебельце волошки. Чорними — літери: Ч. П.

— М'яке дуже полотно. Помнуться сорочки, білизна, та що зробиш.

Поклала Марія Миколаївна своєму солдатові всяке дрібне начиння, щоб носив із собою завжди, бо ні матері, ні сестри поряд не буде. Чи гудзик відірветься, чи петля розпуститься, мусить сам собі раду дати. Голка і ложка, виделка, нитка біла, нитка чорна.

— Ви б мені ще й машинку Зінгера впакували,— посміхався Павло.

— Не смійся, Павлушо. Спасибі потім скажеш. Як узяли Миколу та інших, то я вже й про тебе думала. Хоч і заспокоювала себе, як могла, а чуло моє серце...

Передчувала. Знала. Чекають тривожні дороги її єдиного сина. Колись так прощалася з Іваном Михайловичем, солдатом з кокардою. Одне нині втішало: Павло на рідній землі служитиме, в Червоній Армії, яка ні з ким не збирається воювати, а лише на сторожі стоїть. Заспокоювала себе. Навіть з Дзенісом не раз сварилася: «Досить вам, Яке Карловичу, хтозна-що пророчити. Хіба людям забулася та війна велика, ті сльози? Забулося безхліб'я?» А смерть — як не від кулі чи бомби, то від голоду, від тифозної воші, від ран?.. Про війну і згадувати не слід, як і про чорта. Мусив латиш перед Марією Миколаївною відступати з своїми похмурими прогнозами. Та й сам згоджувався: недарма Жовтнева революція війну війні проголосила. І Декрет ленінський про мир — не казка, а свята правда. Не дадуть люди себе вдруге одурити, як колись.

Майже до ранку світилися вікна в хаті Чепелів. Павло ліг раніше, а мати з Надією ще трудилися. Зарізали і обпатрали курку, внесли з льоху огірків, помідорів, квашеної капусти, щоб усе було не дуже холодне, під рукою. Як би там не журитися, а проводжати Павла треба за народним звичаєм. Треба покликати друзів і сусідів.

Трохи перегодя, як уже зовсім тихо стало в кімнаті, де Павло заснув, Надія запитала пошепки у матері:

— Про Лесю не згадує?

— Ні. Ні словечка. І добре.

— А мені жалко його, мамо.

— То що ж робити? Тобі його жалко. А мені — вас обох.

— Правду кажеш, мамо. Він у нас гарний, розумний. Відслужить, то одразу ще й не таку собі вибере. А якщо по правді, то ходити далеко не треба. Наталка... Як гадаєш, мамо? Вона не признається, а я по очах бачу. Якщо подасть їй Павло надію, хоч словечко, то ждатиме. Батьки теж з повагою до нашого Павла ставляться.

— А що там він розуміє, наш Павло? Хлоп'ячий у нього ще розум. Подорослішає, то і серце підкаже, зрозуміє. А те, що покинула вона Гуляйгору, то, мабуть, на краще.

Павло не спав. Він чув усе...

Зранку від хати до хати передавали — запрошують до сельбуду. О четвертій — усіх на врочисті проводи призовників.

За годину раніше прибули автобусом харківські шефи. В шинелях, будьонівках. І труби «обмундировані». На кожній — зелений чохол. Якби й не запрошували попередньо, то музика однаково б скликала всіх. Люблять у Гуляйгорі духовий оркестр, звикли до нього.

Поплинула над селом мелодія вальсу «Амурські хвилі».

Сім'я Чепелів явилася однією з перших. Микита Маляр стояв біля дверей і кожному призовникові потискав руку, поздоровляв батьків. Під портретом Леніна — червоний прапор з Серпом і Молотом, подарований військовою частиною. Призовникам чіпляли червоні стрічки, й ті сідали на перші лави. От уже зайняла свої місця на сцені президія.

Врочистий голос Микити Маляра звернений до громади, до призовників. Грім оплесків зливається з дужими акордами «Інтернаціоналу». Звуки духової музики не вміщаються в залі, тремтять шибки, ніби на вітрі колишуться лаштунки декорацій.

Павло часто бував на таких зборах, все, що відбувається зараз, йому знайоме, але вперше він схвильовано ловить кожне слово, бо з трибуни звертаються саме до них, призовників. Називають кожного поіменно, і його називають, Павла Чепеля. Оратори місцеві, гуляйгірські. Степанида Кафка, колгоспниця, інвалід громадянської війни Осипчук, комуніст-залізничник Цуркан, вчителька Августина Петрівна. Виступив і Як Дзеніс від імені колишніх литовських стрільців.

Відповідає на привітання призовник Данило Чобітько. Він порівнює руль своєї машини з кермом танка. Наприкінці голова колгоспу вручає призовникам подарунки.

— Чепель Павло Іванович!

Чепель дивується, адже він не колгоспник, працює на фабриці. Це добре знає і голова колгоспу, який простягає йому коробочку з бритвою. І всі присутні знають. Він почуває себе ніяково. Але всі аплодують, ніби схвалюють, що не обійшли і його.

До пізнього вечора тривав у Гуляйгорі концерт, грав духовий оркестр.

Другого дня о десятій ранку двоє саней рушили од сільради в путь. Дорогу обрали низову, понад кручами, обминаючи прадавній, насипаний козаками курган, високі снігові замети довкола нього.

Біля степової криниці Павло озирнувся. Перед очима знайома картина: монастир на горі, біла кам'яна стіна з крутим зеленим дашком, сторожова вежа.

Хтось з передніх саней гукнув:

— Стій, хлопці! Нап'ємося на дорогу гуляйгірської. Кажуть, що вона сили додає.

Загриміло відро на цепу, набралося повне. По черзі пили, досапуючи, мов коні. Потім ще трохи постояли в мовчанні, ніби без слів прощалися з рідним селом.

Куди, в які краї заведе його ця дорога? На цій дорозі помер його батько...

Минули першу хату неширокої вулиці, а біля другої зупинилися. Біля її воріт очікує їх сам товариш Тихонов, старий знайомий. А поруч з ним ще кілька військових - командири у шинелях з чорними петлицями, на емблемах — перехрещені молоточки.

— Звідки, товариші? — питають.

— З Гуляйгори.

— Молодці гуляйгірці! Першими прибули. Так і запишемо. Хто з вас за старшого?

— Пакет мені доручили, — підвівся Іван Вихристюк, високий, з тонкою шиєю хлопець.

У кімнаті начальника військового стола тепло, два ослони, стільці. На всіх вистачить.

— Сідайте, товариші,— запросив гуляйгірців командир з трьома «кубиками».— Давайте познайомимося. Моє прізвище Волощук. Ми прибули за вами. Звідси поїдемо разом. Цікавитеся, куди? Але це поки що військова таємниця. Пасажирський поїзд із Харкова, вагон плацкартний, пересадок не буде. Кухні з нами немає, на своїх харчах. Запитань немає?

— Можна і на своїх,— відповів Вихристюк, показуючи на складені в кутку кімнати домашні речові мішки.

Старший лейтенант розгорнув перед собою на столі передані Вихристюком списки. Дістав з планшета інші, очевидно, для звірки. Всі, згідно списку, прибули. Старший лейтенант звернувся до командира, що сидів під вікном:

— Передаю вам, товаришу Сергєєв, цю групу. Проведете з ними бесіду. Попереджаю, товариші, без командира — нікуди, ні кроку. Відлучитися можна тільки з його дозволу. Ще дві такі групи, як ваша, прибудуть з хвилини на хвилину. Дочекаємося їх — і в путь-дорогу. І лейтенант Сергєєв, і я — ваші постійні майбутні командири. Я — начальник школи молодших командирів, а ви її курсанти. Треба мати на увазі, що вагон не спеціальний, з нами їхатимуть і цивільні пасажири. Тому прошу — ніяких зайвих розмов.

Старший лейтенант Волощук невисокий на зріст, стрункий, голос тихий, але відчувається — повторювати двічі не любить. Років йому не більше тридцяти. Сергєєв набагато молодший, добродушний з виду.

Тепер його черга, Волощук вийшов.

— Прізвище Сергєєв, ви вже знаєте. Скажу одверто, що я до певної міри, як і ви,— новобранець. Став лейтенантом зовсім недавно, з запасу. Хтось із вас, можливо, потрапить і до мене. Я говоритиму зараз про елементарні речі, котрі повинен засвоїти кожен червоноармієць. — Лейтенант повів мову про залізничний транспорт, про порядок перевезення ним військових...

Раптом лейтенант замовк. Дивився на Вихристюка. Той саме відкусив шматок пирога і не встиг проковтнути. З рота посипалися крихти.

— У вас хороший апетит, курсант Вихристюк. Але перекусити можна буде трохи пізніше, на харківському вокзалі.

Хтось постукав у двері.

— Дозвольте, товаришу лейтенант.

— Прошу.

Лейтенант Сергєєв повеселішав, звернувся до курсантів, знайомлячи їх з командиром, який щойно увійшов.

— Це, товариші, наш старшина Страхомаха. Надстроковик.— І посміхнувся: — Хай вас прізвище не лякає. Старшина — це і звання, і, в даному випадку,— службова посада. Ви щось хотіли сказати, товаришу старшина?

— Так, товаришу лейтенант. Начальник школи наказав виводити людей. Усі в зборі.

Сергєєв підвівся:

— Для вас, товариші курсанти, розпорядження і накази старшини обов'язкові. І в дорозі, і по прибутті на місце. На всю школу молодших командирів старшина один. Запам'ятайте.— Сергєєв поправив шинелю, підтягнув пояс, повісив планшет на плече. Подав знак старшині, що передає майбутніх курсантів у його розпорядження. А сам пішов.

Твердий, сильний голос старшини примусив Павла зосередитися.

— Слухай мою команду! По одному за мною — шагом марш! — Старшина круто повернувся на місці і зробив перший крок. Скрипнули половиці.— Взяти речі! — почулася нова команда.

І ось Павло у дворі. Морозець не послабшав.

— Чого стали? — запитав Страхомаха, здивований тим, що його новобранці зупинилися.— За речами — марш!..

Імпровізована колона майбутніх курсантів гордо виступила з Покотилівки. Місцеві жителі, покинувши всі свої діла, забави, повиходили з хат, вітаючи необмундированих воїнів помахами рук, теплими поглядами, а літні жінки — зітханнями. Дивиться засніжене українське селище очима матерів і батьків на знайомих і незнайомих синів своїх, покликаних до лав Червоної Армії. Чотири десятки селянських молодих трударів... Вони всі, як один, народилися в чотирнадцятому. Куди ж поведе їх засніжена біла дорога? Чи зазнають на ній вони доброї солдатської слави?

Розділ двадцять перший

Як рій бджолиний, гуде Південний вокзал. Великий пасажирський зал, ресторан з мальовничою стелею, вражає розмірами вестибюль.

Старшина Страхомаха веде їх у спеціальний — військовий — зал. Стоїть біля патрульного з комендатури, пропускає пасажирів з речовими мішками за спинами. Павло намагається не відстати від товаришів по команді, спостерігає, де вони «приземляються».

— Курсант Чепель, не стійте посеред дороги. Знайдіть собі місце, бо поїзд нескоро,— вивів його із задуми Страхомаха.— До речі, он у правому кутку є буфет. Там гарячий чай, бутерброди. Рукомийник і все інше — в кутку, де світиться лампочка.

Іван Вихристюк, умостившись на широкій дубовій лаві, вже длубається у своєму мішку.

— А нашого полку прибуло, Чепель. Було сорок, як виходили з Покотилівки, а це ще десять на станції об'явилося.

Павло глянув туди, куди показував Іван. І першим, кого там побачив, був слюсар-ремонтник з їхнього цеху — Валерій. Місця на лаві йому не вистачило, і він сидів верхи на чемодані. Не сундучок взяв, бач, а сучасну річ. Павло залишив гуляйгірців, пішов до нього. Поруч сидів і лейтенант Сергєєв. Виявляється, і Валерій служитиме разом з Павлом. Хороша прикмета! Але в наступну мить поряд із Сергєєвим побачив і стриженого під машинку спортсмена в синій спортивній формі.

Кров ударила йому в лице. Невже? Ще наблизився. Обличчя знайоме. На підлозі біля ніг спортсмена лежить валізка з латунним замком і жовтий шкіряний чемоданчик. Чи не той самий, куплений на вулиці Свердлова біля Театру естради? Упізнав і коричневе півпальто. Ні, Павло не помилився. Він. Той, що вів тоді Лесю в театр. Нахабні очі, товсті губи, на кисті правої руки замшева манжетка і значок майстра спорту на шерстяному жилеті. Лейтенант Сергєєв щось розпитує в нього, він пихато відповідає і кусає з плитки шоколад. Ходуном ходять щоки, продукція знаменитої Харківської фабрики застрягає в зубах. Спортсмен поводиться так, ніби він з лейтенантом Сергєєвим запанібрата.

Валерій аж руками сплеснув, побачивши перед собою Павла.

— Ага, я ж казав... Слово честі, мені навіть наснилося ще дома, що служитимемо разом. Сядемо у вагоні поруч. Добре?

«Хто б міг подумати»,— не розстається із своїми тривогами Павло, поглядаючи на спортсмена.

Поява в їхній команді Тодя — неприємний, несподіваний сюрприз.

Удруге в житті доводиться зустрічатися їм віч-на-віч. Дуже змінився дачник, розпух. Те, що він позбувся рудого чуба, змінило зовнішність, але очі, здається, такі ж нахабні, безбарвні. Давня неприязнь прокинулася в Павлові з новою силою.

— А ти, Валерко, не знаєш, за що цьому товстунові майстра спорту дали? І як його прізвище?

— Прізвища не знаю. А чув, що називають Тодосем.

Не помилився, виходить, Павло.

Пили з Валеркою чай з буфету. Закушували домашніми делікатесами. Валерій на закуску простягнув Павлові пачку «Нашої марки». І той, - здуру, чи що,— затягнувся тютюновим димом.

Їхній поїзд — пасажирський. Вагон, у якому їдуть,— плацкартний. Дві полиці знизу, дві зверху, а над ними, ще вгорі,— не то запасні, не то для речей. Як хтось захоче, може й там лягти.

Старшину Страхомаху по вагону веде провідниця. Показує, звідки починаються заброньовані для них місця. Як увійшли один за одним, так і розмістилися. І вийшло само собою, що поруч із Павлом поклав свій речовий мішок Валерій, а навпроти сів один із тих десяти харків'ян, які прибули безпосередньо на вокзал. Статурою схожий на Тодося — крутолобий, плечистий, в руках сила. Важкий фібровий чемодан легко закинув на верхотуру, як іграшку. Одяг цього городянина відрізнявся вишуканістю, штани і жилет — одне ціле, ніби мисливський теплий комбінезон. І все ж у цього любителя екстравагантного, недешевого одягу — великі мозолисті руки робітника-металіста, на них сліди роботи, яку виконує: він або коваль, або сталевар. На обличчі, коли придивитися, сині цяточки опіків. Незнайомий новобранець постояв з хвилину мовчки, тримаючись за полиці, ніби перевіряв їхню міцність, посунув угору гофровану шторку на вікні, в купе посвітлішало. Він був завеликий для цього купе, цей пасажир, якби всі інші вдалися у нього, можна було б подумати, що їдуть учасники змагань важкоатлетів. На найвищу полицю поклав він хутровий капюшон, відчепивши його від комбінезона. Далі розстебнув жилет, згорнув усередину хутром, примостив на середній полиці біля вікна.

Басовито запитав:

— Ніхто з вас, товариші, не претендує на це місце? Тоді —лади! Скуповую. Познайом мене з нашими супутниками,— відступив трохи, присів поруч з Валерієм.— Маю честь! Євгеній Іванцев, верстатозавод, цех сірого чавуну. До мобілізації... З Валерою ми встигли по душах поговорити, а з вами бачимося вперше. Може, і ви з «Червоної нитки»?

— Сільський я. З Гуляйгори, але працюємо з Валерієм разом.

— Ясно.

Йому справді було тісно, ливарникові із верстатобудівного. Тому й запропонував свої послуги.

— Давайте мішечки ваші позакидаю на полицю. Нічого з ними не станеться.

Не почувши заперечень, швидко розправився з речовими мішками; крадькома принюхувався до них, голосно вгадував:

— Ковбаси, пироги! Ха-ха! Щось ніби так пахне.

Павло подумав, що ось такі люди, як цей спортсмен, завжди спокійні, врівноважені. Але тут же сам собі заперечив: «А той, другий? Той, з котрим схрестив шпаги ще у Гуляйгорі?..» Мав на увазі Тодося, чи як там його звали — Тодя. Невже їм доведеться служити в одній частині? Може, навіть в одному підрозділі? Сама ця думка зіпсувала настрій. Спершу все в ньому протестувало від несподіванки. А Тодось Павла не впізнав. Ну, й дідько його бери! Все тече, все міняється, як любив говорити Ян Карлович Дзеніс. При Павлові пояснював батькові, що ці слова означають. Заспокоював себе: їх тільки везуть разом, а далі випаде, можливо, кожному своя дорога. І нова думка ворухнулася в ньому: «Хіба краще було б, якби Тодь залишився в Харкові? В одній квартирі з Лесею? Нехай послужить. Два роки — не малий строк».

Валерій зауважив Іванцеву:

— Ти про пироги нагадував. Можу почастувати.

— З чим пироги?

— З печінкою.

— Ну й даєш! — покрутив головою Іванцев.— Прибережи краще свої пироги на потім. Хто зна, як довго нам їхати. Старшина каже — військова таємниця, а на вагонах звичайна табличка: «Харків — Київ». На захід курс тримаємо. А може й таке бути, що десь нас перекантують. Залізничні путі — як павутиння. А за пирогами діло не стане, запишемо на прибуток. От піду тільки подивлюся, як наші влаштувалися.

По вагону пройшов старшина Страхомаха. Перевіряв, мабуть, наявність особового складу. За вікном пробігали станції, роз'їзди, смугасті шлагбауми. Поїзд вигинався, показував то хвіст, то голову.

Проскочила невеличка чистенька станція — Березівські мінеральні води. Отут, мабуть, і знамениті її джерела. Стакан чаю з цукром коштує п'ять копійок, пляшка води — десять. У Гуляйгорі не купували мінеральну воду — своя у криницях смачніша.

Іванцев пішов у розвідку і застряг десь. Молоденька провідниця принесла їм постіль, показала, де лежать матраци, ковдри, подушки.

— А ми — як на фронті,— обізвався Валерій.

— Тобі, я бачу, грошей жалко,— жартівливо відповіла на його репліку провідниця,— За тебе нарком, товариш Ворошилов заплатив.

— Я спатиму й так,— наполягав Валера.

Але дівчина не збиралася відступати.

— Нам ще їхати та їхати...

За вікнами вагона — села у вибалках. Скирти соломи в полі, як велетенські паски. Поодинокі хати серед заметів, невідомо ким і для кого побудовані на відлюдді. Не видно стежок до них. А димок леліє — значить, хтось мешкає там, одірваний од світу, в повній самотині. Сильний характер треба мати, щоб коротати дні й ночі в самотині чи лише у вузькому сімейному колі, бачити увесь час одні й ті ж обличчя, чути лише знайомі голоси.

Кажуть, що людина, де б вона не жила, вважає точку свого осідку центром усесвіту. Певно, так воно і є. На всі чотири сторони простягається безмежжя простору, твого буття, твоїх інтересів і можливостей. Для Павла віднині таким центром має стати місце його служби. На цілих два роки.

Полтаву проїжджали пізно вночі. На освітлений перон з сусідніх вагонів висипали такі ж новобранці. Цивільні пасажири одразу йшли у вокзал, а хлопці з речовими мішками, з чемоданами юрмилися на пероні. І Павлові, який лежав на другій полиці навпроти Іванцева, добре видно необмундированих новобранців, які залишаються у Полтаві.

Поїзд стояв хвилин двадцять, крізь вікно видно було колону, яка нестройовим кроком рухалася вздовж залізниці. Зацокав буферами поїзд, помалу пропливали вогники при самій землі. Як минули станцію, Іванцев почав вмощуватися на ніч. Подушку поставив на ребро і так круто, що здавалося — він сидітиме. Але й у такій позі, як виявилося, полиця для нього була короткою, довелося підібгати ноги. На своє нижнє місце повернувся Валерій.

— Спимо? А декотрі новобранці спішилися. В Полтаві, певно, служитимуть. Може, ціла рота або й батальйон. Порівняно з ними нас жменька... Чуєш, Павлушо?

Павло вперто боровся зі сном. Тіло наливалося відчуттям безперервного руху. Однак незчувся, як заснув.

Крізь сон долітає військова команда: «Всім — на перон!»

Місто спить. Вікна станції світяться рівно, без мерехтіння. Чергова у кашкеті вручає машиністові жезл. Де вони, на якій станції, Павло не може збагнути.

Тим часом усі вистрибують з вагона.

На майданчику за приміщенням станції — троє саней, вантажна машина. Легкий, як пух, сіється сніг. Під ногами не скрипить, а м'яко осідає.

Безлюдна вулиця. По обидва боки — тротуар, засипаний снігом.

Начальник школи подає команду йти «вільно». Розбігаються бічні вулиці, снігові бар'єри наступають на них звідусіль. Чи вітер утворює ці замети, чи, може, транспорт на поворотах збирає колесами кучугури. Ходити строєм незручно.

Ліворуч — парк з гарною високою брамою, фігурним парканом, альтанкою за ним. Справа житлові будинки зліва — Будинок Червоної Армії. Двоповерховий, схожий на старовинний палац. Довкола міські квартали На перехресті вулиць, трохи осторонь, кругла рекламна з червоної цегли тумба. Такі бачив у кінокартинах, де події відбуваються в губернській провінції. Афіші на тумбі свіжі, але є й пожовтілі, давні. Колона ніби навмисне міняє напрям. Зблизька Павло читає знайоме — «Оксана Петрусенко». Якби сам не прочитав, не повірив би. Голос співачки Оксани Петрусенко чув багато разів записаний на патефонних платівках, які саме увійшли в моду. Надія позичала у сусідки співучу машину, платівки... Намагалася й сама співати: «Спать мені не хочеться, і сон мене не бере».

Двоповерхові з червоної цегли будинки, стандартні квартири командного складу місцевого гарнізону. Низенькі огорожі, палісадники. І тут снігу насипало по самі вуха. Ось низенька снігова гірка для санчат. Біля підніжжя — дід-мороз у будьонівці. Моложавий, чорновусий. Хтось вштрикнув у його тіло паличку, повісив на ній знайдену в снігу дитячу рукавичку. За старезними вербами — територія військового містечка. Глухий паркан, зелені ворота із зіркою, оригінальна хвіртка. Командир з пов'язкою на рукаві вийшов назустріч. Йому і так відомо, що прибуло поповнення, але все ж вимагає від старшого лейтенанта Волощука документи. Порядок є порядок. Широко відчиняються ворота. Від них у глиб території по обидва боки — казарми. Багато дверей, мало вікон. Павло й не помітив, де саме від них відокремилися командири. За всіх залишився старшина Страхомаха.

— Підтягнись! — командує він. Голос дзвінкий, сильний, так наче і не було довгої подорожі, безсонної ночі.— Обтрушуйтеся і заходьте в казарму! До підйому залишається хвилин сорок. Можна трохи перепочити... Одним словом, будьте як дома, тільки не забувайте, що ви й не в гостях. Запитань нема? От і добре. Старшина вам не нянька, а командир! Запам'ятайте! По одному в казарму шагом марш!

Проходили біля тумбочки днювального. Він такий же молодий, як і всі новоприбулі, і на петлицях у нього ніяких відзнак. Йому, мабуть, не доводиться виходити з казарми, тому був без шинелі, у простих юхтових черевиках, вище халявок і до самих колін чорні акуратні обмотки.

Хлопці ще не знали, де розмістяться. Цікавилися днювальним, його екіпіровкою, а він насмішкуватими карими очима поглядав на різномастий, різномодний їхній одяг. На деяких — жилети, галстуки, шапки, пошиті з хутра всякої звірини.

Тим часом Іванцев познайомився з собі подібним здорованем — Тимофієм Басом, майстром спорту. Обох зацікавили спортивні стенди, дані про успіхи спортсменів батальйону. Валерій потерся біля них, а потім одійшов до Павла.

— Чим вони там зацікавилися? — спитав Павло.

— Іванцев — першорозрядник-стрілець, а той другий, Бас,— майстер ракетки, тенісист. З команди «Зеніт». Ти коли-небудь бачив, як вони мотаються біля стола, ганяють м'ячик?

— Уявляю собі цю дєтку в ролі тенісиста.

— Як ти назвав його? «Дєтка»? Попав у точку!

Цей перший день у військовій частині видався Павлові коротким і напруженим. Спати лягали чисто поголеними, викупаними, в чисті постелі. Білизна пахла морозом. Між кожними двома ліжками — тумбочка для особистих речей, одягу. В казармі — два взводи, третій — в іншому приміщенні цього ж будинку. Ще не всі знали прізвища один одного. Зате запам'ятали всіх командирів.

З чого починаються ази солдатської науки? Якщо взяти за зразок день, що минає, то курсанта вчили, як стелити постіль, складати одяг, як дати раду обмоткам.

Павло намотував, розмотував і знову намотував, сміявся сам над собою, обливався потом. Обмотка ж, як на те, не хотіла триматися на нозі, хоч пришпилюй її. Робив кілька кроків, і вона знизу розповзалася, падала. Якої тільки раціоналізації не пропонували один одному! Мріяли про гачки, шнурки і кнопки, про гумові круглі підв'язки...

Коли подали магічну команду «Відбій!» — усі завмерли. З хвилину панувала тиша. Днювальний пильно оглядав казарму, шукав порушників. Він, як видно, був не вперше в такому наряді й знав своє діло. Валерій пірнув під ковдру з головою і, здається, й не дихав. Затих і сусід справа. Павло бачив, як він підтягував ближче до ліжка черевики. Днювальний пройшовся по казармі з краю в край, то там, то там зупинявся, робив зауваження. Ніяких командирських відзнак на його петлицях, рядовий червоноарміець, як і Павло, а бач, влада його над казармою після відбою залізна.

Валерій не ворушився. Павло завмер, навіть очі заплющив, коли наблизилися кроки днювального. Валерка почав стиха посопувати носом, вдаючи, що сон полонив його.

Погасло світло під стелею. Днювальний ще з хвилину прислухається. Але ніде ні звуку. Виходить, зачиняє за собою двері. Чути, як цокнула клямка. Все. Днювальний поставив крапку.

У казармі запанувала ніч. Густа, непроглядна, не видно навіть тумбочки, обмундирування. Павло находить його навпомацки. Не бачить сусідів, хоч вони, чути, ворушаться, вмощуються зручніше. А вікна по той бік казарми і ліжка починають окреслюватися виразніше. Окремі предмети освітлює крізь шибки сніг. Подзенькують пружини ліжок. Минає хвилина, друга, притишені звуки перекочуються по казармі з краю в край, тануть. Потім знову, вже в іншому місці, хтось перевертається.

Павло спросоння бачить когось по цей бік порога. Але не днювального. Без шинелі, простоволосого. Ось він повернув голову. Павлові очі призвичаїлися — на петлицях у того по чотири «трикутнички» на кожній.

Ага. Старшина Страхомаха. Він — цар і бог. Павлові здалося, що старшина дивиться на нього. Але не дуже строго дивиться, а з іронією, ніби збирається сказати йому щось. Павло примружився. Хотів пересвідчитися, чи не ввижається йому Страхомаха. Напружив зір, знову подивився на двері. Двері на місці, а старшини не побачив. Подумалося: «Треба до підйому попрактикуватися з обмотками».

Чув, як поцокує на тумбочці батьків годинник, до якого раніше ніколи не прислухався. Тепер же — не давав йому заснути. Ніби й звичайно, спокійно відраховував секунди, та кожен удар супроводжувався таким звуком тугої струни, наче до неї доторкався своїми лапками трав'яний коник. Казав батько, що цей годинник вічний.

Спав чи не спав, а, здається, незабаром знову висунув з-під ковдри голову Павло. Опустив ноги на холодну підлогу, витяг з черевиків обмотки, почав тренуватися, намотувати. Та не встиг упоратися, як уже ніби з неба прозвучав неприємний голос днювального:

— Підйом!

Скрипнули ліжка, почалася метушня зліва, справа. Валерій тихо вилаявся, забув про шаровари, раніше взявся за черевики. Затримався і Павло. Обидві онучі намотав на ліву ногу. Щось незрозуміле творилося по всій казармі. Знову долетіла команда:

— Шикуйся!

Командир другого взводу Сергєєв стояв у коридорі і засікав час, витрачений на підйом. На Павловому — сім хвилин на восьму...

...Ранкова зарядка відбувалася повзводно. Новоприбулі робили її в гімнастерках, але без поясів, усі інші — в спідніх сорочках. Погода тиха, м'яка, дарма що лютий місяць.

Ніколи доба не була такою короткою для Павла, як тепер. Саме доба, бо години між відбоєм і підйомом взагалі не існували: ледь доторкнувся головою до подушки — очі самі собою заплющилися. Солдатський сон, згідно розпорядку, мав свій точний вимір і поступово входив у свідомість, як передумова, від якої залежить все буття воїна. У зимовий період у передсвітанкових сутінках починалася служба, у вечірніх — кінчалася. Фіззарядка на морозі. Загартування холодною водою, короткий марш стройовим кроком, марш-кидок. Найважчий — крос зі зброєю в руках, у протигазі, з повною викладкою. І навчання, навчання. В класі, на плацу. Статути, ці залізні закони служби військової, без яких немає справжнього солдата, немає сильної армії. І політнавчання. Хто ви такі — з червоною зіркою на будьонівках,— якій державі, якій меті служите? Насамперед ви оборона, захищаєте мир. Той, що підписаний Леніним набагато раніше, ніж Декрет про створення Робітничо-Селянської Червоної Армії. Ці ази політичної грамоти мусить усвідомити кожен, кому Вітчизна вручає зброю. Про все це розповідає політкерівник учбової роти. Він нагадує, що 23 лютого, тобто післязавтра, радянський народ святкуватиме вісімнадцяту річницю з дня створення Робітничо-Селянської Червоної Армії. Обов'язок тих, хто зараз у строю, прийти до свята з відмінними показниками.

Курсанти теж повинні продемонструвати бойову готовність. Курсант — це не просто червоноармієць. До нього вимоги подвійні.

І ось уже подано команду вишикуватися на плацу.

Уперше окремий батальйон у повному складі. Очолюють роти й окремі підрозділи командири і політкерівники. Школа займає своє традиційне місце — попереду. В шеренгах курсанти осіннього призову, за ними — зимового. Шинелі, обмотки, будьонівки чистенькі, наче до свята пошиті. Шапки ще не бачили осінніх дощів, грязюки.

Вийшов наперед комбат. Він сам новачок у батальйоні, нещодавно скінчив академію. Голос капітана не суворий, інтонація ввічлива, ніби вперше командує після академії.

Розділ двадцять другий

Демонстрація закінчилася десь о другій годині дня, потім червоноармійці пообідали, декого із старослужбовців відпустили в місто. Решта пішла на перегляд нового художнього кінофільму.

Сеанс почався хронікою подій. Літаки з хрестами скидали бомби у Греції. По піщаних кучугурах в Абіссінії повзали й стріляли танки. Диктор коментував подробиці боїв... Павло раптом згадав Дзеніса.

Тому й досі, певно, сняться бої проти буржуазії. Якось у розмові з покійним батьком після чарки Як співав «Гренаду»:

Он хату покинул, пошел воевать,
Чтоб землю в Гренаде крестьянам отдать...

Хороший вірш став піснею.

Дивився фільм «Поет і цар». Головний герой — Пушкін. Негідник Дантес смертельно поранив його на дуелі. Олександр Сергійович помирає. Молода гарна дружина Наталя залишилася вдовою, діти — сиротами.

Після фільму, в казармі, коли розмовляв із Валерієм, до них підійшов ротний писар Лебідь. Звали Лебедя Самуїл, але дехто величав його Соломоном, та ще й з додатком — мудрий. Мав Самуїл ще й прізвисько: «Ти нічого не чув?» Це була любима фраза Лебедя. На жарти Лебідь ніколи не ображався, навпаки, сам був схильний до них. От і тепер з того й почав, звертаючись до Павла:

— Ти нічого не чув?

— А що я мав чути? Всі секрети у штабістів, 176

— Ну, то я дещо чув. Ранню весну обіцяють. Уже місцеві керівники петиції нам шлють. Очікується велика повінь.— Лебідь шморгав авторитетно носом у передчутті стихійних неприємностей.— Так, мабуть, воно й буде. Треба чекати високої і ранньої води. Але нам з вами ніщо не загрожує. Досвідчених саперів відрядять на ріку. А першогодки в цей час спокійно гарнізонну службу нестимуть, сніг чиститимуть.

Лебідь вів розмову на повному серйозі, але Валерій не все сприймав на віру.

— А більше ти, Лебідь, нічого не чув? — запитав не без іронії.

— Більше не чув...

На тумбочці у днювального свіжі газети, листи для курсантів. Є і Павлові. Зворотна адреса не вказана, але почерк знайомий. Не від матері, не від Надії — їхню руку знає. Лист — від Лесі.

Вона не називає навіть Павлового імені.

«Микола повідомив, що відпуск дають з десятого по п'ятнадцяте квітня. Мені про це сказала Надія. У вас готуються... Не забудь поздоровити їх». І підпис.

Від Лесі лист прийшов, а від Надії — ні слова. Приховує свої плани сестричка, Микола — теж...

Як бути? Написати Надії? Познайомитися, нарешті, з майстром спорту Тодем? Одверто, чесно поговорити з ним? Йдеться ж про Лесю... Цей лист дає йому право, дозволяє бути одвертим. Може, ще не пізно? у всякому разі, в резерві більше двох тижнів.

— Курсант Чепель, вас що, відбій не стосується? — Павло вже вкотре перечитував лист у постелі.

Днювальний стоїть біля нього. Голос сердитий (служба!), але він дивиться по-дружньому.

Крім днювального в приміщенні ніякого начальства. З свого кабінету вийшов замполіт, але й він лише мимохідь глянув на Чепеля і теж — досить доброзичливо.

Чепелю є над чим подумати сьогодні, завтра й усі дні, що лишаються до поїздки Миколи Лісового в Гуляйгору. А що вдієш? Чи має він право втручатися?.. Леся... Що б вона не говорила йому, що б не писала в коротеньких своїх записочках — воно завжди було невиразним, незрозумілим. Ніякої чіткості в словах, ніякої відповідальності. Кожного разу, як у тій пісні: «За туманом нічого не видно».

Сплять бійці, годинник ділить ніч на секунди, хвилини, години. Всі кватирки прочинені, по казармі гуляє південний вітер. Павло дотулився рукою до батареї: гаряча. Хоч не така, як учора. Може, й правду казав Самуїл Лебідь, що весна буде ранньою, а вода високою.

Військове містечко, де служить Павло,— на кручі, внизу під нею — ріка. Із спортивного плацу добре видно широкий міст на шляху. Заріччя, де видніються колгоспні приміщення, села... Де ж розгулятися повені, як не там, але поки що молодих саперів туди не візьмуть. Вони звідси, з містечка, як у кіно, бачитимуть повінь.

Річка в Гуляйгорі, пригадує Павло, зовсім мала, а навесні розливалася на два-три кілометри вшир, геть заливала луки, піднімалася до найвищої точки під залізничним мостом. Але хіба то річка? Горобцеві по коліна. Інше діло — ця ріка. Тепер, у березні,

вона одягнута в білий панцир, і то видно, що є в ній схована сила. З протилежного берега напливає дим. Там села. Можна уявити собі, якою вона буває в період щедрого потепління, коли добре прогріваються сніги й лід. Повінь — це багатство, але часом — і лихо. Повінь — стихія. Наснилася Павлові повінь, а перед світанком щось над казармою почало ворушитися, торохтіти, сунутися з покрівлі. Танув сніг.

Старшина Страхомаха з'явився задовго до підйому, і в коридорі чути було його стурбований голос. Прокидалася казарма. Курсанти навіть без сигналу вже крутять обмотки. Більшість готова в першу-ліпшу мить виконати будь-яку команду. Передчуття тривоги стає інколи явищем колективним. Начальство не заперечувало проти такого самовілля, робило вигляд, що не помічає цього, аж поки не прийшов комбат. Черговий командир доповів, що протягом минулої доби ніяких порушень не було.

Температура повітря вночі підвищилася, в результаті чого почалося непередбачене танення снігу.

В казармі по команді комбата спалахнула електрика. І майже одночасно прозвучав тривожний сигнал,

— Зарядка відміняється! — оголосив днювальний.— Усім на ранковий огляд!

В коридорі Павло побачив начальника школи Волощука, командира взводу Сергєєва, старшину Страхомаху, замполіта батальйону.

Розвиднялося помалу. Низько над містечком військовим пропливали кудлаті темні хмари. Світилися вікна в сусідніх казармах, увесь гарнізон не спав, на заріччі одразу в кількох місцях тривожно займалися багаття. Хтось надумав у районі повені світити маяки.

Накаркав учора Лебідь! З гаражів виїжджали одна за одною спецмашини. Роти шикувалися на плацу, побрязкуючи лопатами, киркомотиками, баграми.

Курсантська рота залишилася в містечку: треба було спустити снігову воду, яка стала озером перед кочегаркою.

Поруч з Павлом роздовбує ломом кригу Валерій. Працює як заведений, без пауз, без хекання, наче під вогнем прокладає воді хід між кригою. Старається. Та ось він натрапив на щось важке, не може підважити, зрушити з місця. Павло допомага йому лопатою з довгим держаком.

— Вічна мерзлота,— жартує Дудар. Голос у нього втомлений, приглушений.

У кількох кроках від них працюють Іванцев і Тодь: відкидають водявий сніг. Перший старається чим далі вергати льодове кришиво, аж крекче — таке воно важке, другий — сіє, шкрябає абияк...

Павло мокрий з ніг до голови, піт заливає очі, свербить шия, гуде спина. Натискає на лопату. Йому трохи образливо, що їх — молодих — залишили на другорядній ділянці...

Рівно о дев'ятій ранку снідали. На столі — звичні страви: смажена просолена риба з товченою картоплею, солоні огірки. Ну, і як завжди, чай. У всіх непоганий апетит. Павлові ж уявилася польова кухня, сивий димок над нею. Аж зітхнув.

Опівдні у штаб батальйону телефоном передано наказ: негайно подати допомогу мешканцям невеликого села Бусли. Тала вода прорвала греблю і погрожує затопити колгоспні ферми.

Лейтенант Сергєєв витяг із планшетки карту тієї місцевості. Він часто бував у Буслах, тому радився із старшиною, командирами відділень, як швидко й організовано вийти курсантам на боротьбу з повінню. Звернулися до чергового по транспортній роті. Той негайно виділив три автомобілі, які вивезли молодих воїнів у долину річки Сліпої.

Сонце прогрівало кожен поворот, кожен звив вузької дороги серед круч. Міст через Сліпу зустрів їх прихильно. Вода, хоч і котилася високо поверх криги, однак до критичної відмітки ще не піднімалася. За мостом повернули ліворуч, і перед їхніми очима розгорнулася долина маловідомої річки.

Рядовий Лебідь, якого Сергєєв узяв із командою, показав на темний гребінь лісосмуги, яка ховалася десь за туманами.

— Он там наші Бусли.

По відталих чорноземах їм назустріч рухалися під. води, навантажені всяким манаттям, з дітьми. Обабіч бігли дворняги, гавкали на птахів, які грілися на сонці, полювали за ними, перестрибуючи через калюжі.

За годину добрались до Буслів.

Вулиці села залиті каламутною водою. Руде шумовиння соломи, трісок, коріння дерев несеться хтозна-куди. Заради чого у небезпечному місці побудувалися люди? Не боїться ні грому ні тучі...

Та нема коли мудрувати, шукати відповідь. Треба допомогти рятувати їхнє добро, зняти облогу повені.

На низовій дамбі вже почали прокопувати канаву, Землю розриту потроху змивав потік. І нову наносив, Та й вода заважала...

Лейтенант Сергєєв уперше зустрічається з каламутними валами на степовій місцевості. Оглядається командир на старі дуплисті верби. Не збираються ті вмирати у вирі цьому, стоять собі. Навіть бурі і блискавки літні їх не беруть. Довгі роки зеленіють. Земля годує їх, річка напуває, чого ж їм ще? А далі — цвинтар на пагорбі, давній-предавній.

Тим часом червоноармійці стали поряд із буслівцями. Розкопують дамбу. Глибоко промерз грунт, неохоче піддається.

— Як же так, товаришу лейтенант, ш;о не дали вам ніякої техніки? — хитає головою голова сільради, вимочений по самі вуха водою.

— Всього не передбачиш. І ви і ми знали про Бусли не все. А батальйон наш з усією технікою на іншому завданні. Там головний напрям повені. Залізничне сполучення, шляхи-дороги... Самі розумієте, першочергове державне значення. Там і мости, товаришу голово!

Помалу вгризаються в землю лопати. Вершок за вершком дзьобають мерзлоту.

Та ось наближається до працюючих Страхомаха, стиха щось доповідає лейтенантові й голові. Ті одразу ж відводять усіх од роботи.

На дамбі ж розпоряджається тим часом старшина. Павло Чепель, Іван Вихристюк і Валерій Дудар допомагають йому. Хто зна, за яким принципом Страхомаха вибрав собі помічників.

Проінструктований лейтенантом Сергєєвим голова сільради звернувся до натовпу, який одійшов далеко-далеко...

— Ви самі бачите, що вручну діла не буде. Червоноармійці допоможуть нам.

Упоравшись із вибухівкою, червоноармійці почали прокладати електричний кабель, підводили електродетонатори.

Те, що Чепель і його товариші недавно вивчали теоретично в класі, зараз мало підтвердитися практично. В останні хвилини Павло згадав слова старшини: «Я вам не нянька, а командир». Так у перший день знайомства пророк він. І виправдав це. Не підміняв їх, не боявся риску, був не контролером, а учасником події, яка запам'ятається надовго.

Лейтенант Сергєєв із підривною машинкою відійшов на пагорб за кілька сот метрів. Звідти, з висотки, добре видно дамбу. Там Чепель і Дудар на чолі із Страхомахою працюють над вибухівкою й кабелем. Червоний прапорець, встромлений у сніг, тріпоче коло них. Ось вони скінчили свою роботу й побігли до лейтенанта. Ще дві-три хвилини — і в небо шугонула палаючим птахом ракета. В ту ж мить дамба ніби розкололася. Дужий вибух потряс повітря. Пророкотали ще вибухи, тричі підряд, наче розкотився по долині молодий грім. Коли громовиця ущухла, до пагорба доринав тільки шум вируючої бистрини — в отвір, створений вибухами, котилася гриваста повінь.

На місці події був короткий перекур. Павло Чепель узяв папіросу з портсигара лейтенанта Сергєєва, А сірник запалений підніс йому Бас.

— Ти, виходить, і є Павло Чепель?! Здорово! А то сестра мені пише й пише, скаржиться, що відповіді від тебе не одержала.

Павлові чомусь зробилося жарко.

— Яка сестра?— здивувався.

— Двоюрідна сестра, Леся.

Повз них бігла та й бігла вода ранньої повені, її ніби й не меншало, але протікала вона вже спокійніше, умиротворено, без капризування.

ЗМІСТ